

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ԿԱՆՈՆԱԳՐՔԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԵՐԿՈՒ ԽՄԲԵՐԸ, ՆՐԱՆՑ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՄԻՄՅԱՆՑ ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕՁՆՅՑՈՒ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՀԵՏ

«Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա հատորը¹ բովանդակում է Հովհաննես Օձ-
նեցու խմբագրությունը (VIII դար): Նույնի ներկա՝ Բ հատորը հանդիսանում
է X և XI դարերի խմբագրություններում Հովհ. Օձնեցուց հետո Կանոնագրքին
կատարված ավելացումները: Որպեսզի կարողանանք ցույց տալ վերջին երկու
խմբագրությունների ընդգրկած նյութերի սահմանները և ընդհանրապես
Կանոնագրքին տարբեր ժամանակներում ավելացված շերտերը, անհրաժեշտ
է թեկուզ և համառոտակի հիշեցնել «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա հատորի նա-
խարանում արժարժված որոշ հարցեր:

Այստեղ չենք խոսի այն մասին, թե ի՞նչ ձևագրեր ենք օգտագործել
«Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա հատորի դիտա-քննական բնագիրը կազմելիս,
դրանք ի՞նչ խմբերի և ենթախմբերի ենք բաժանել: Հետաքրքրողներին հղում
ենք նույն հատորի Նախաբանի XXX-XXXIX էջերին: Առաջադրված խնդիրների
պարզաբանման համար մեջ կբերենք օգտագործված ձևագրերի երկու խմբերից
մեկական ձևագրերի բովանդակած նյութերի ցանկերը, հիշեցնելով հետևյալը.
նախ՝ որ մնացած ձևագրերի բովանդակած նյութերի կառուցվածքը համապա-
տասխանաբար արտահայտված է այդ զույգ ձևագրերում. երկրորդ՝ որ այդ
երկու ձևագրերում կանոնախմբերի հաջորդականությունն ընթանում է ըստ
նույն ձևագրերի բովանդակության ցանկերի:

Ա խմբի ձևագրերից վերցնում ենք Ա, իսկ Բ խմբից՝ Է, հնագույն (ժագման
իմաստով) ձևագրերի բովանդակության ցանկերը:

Ա խ ու մ բ
Ա ձևագիր

Բ խ ու մ բ
Է ձևագիր

«Ա. Կանոնք Առաքելական
գլուխս ԼԳ:
Բ. Կանոնք Առաքելական
ի չոռն Կղեմայ գլուխ ԶԾ:
Գ. Կանոնք Հարցն հետեւողաց
ղլուխ ԻԷ:

«Ա. Կանոնք Առաքելականք
գլուխք երեսուն եւ շորս:
Բ. Երկրորդ Առաքելականք
գլուխք Դ եւ Ծ:
Գ. Կանոնք Թաղէոսի առաքելոյ
գլուխս ԼԳ:

¹ Կանոնագիրք Հայոց հտ. Ա, աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1964:

- Դ. Կանոնք Նիկիայ մեծ ժողովոյն
գլուխ Ի:
- Ծ. Կանոնք Անկիրիայ
գլուխ Ի:
- Ձ. Կանոնք Կեսարիայ
գլուխ Ժ:
- է. Կանոնք Նէոկեսարեայ
գլուխ Ի:
- Ը. Կանոնք Գանգրայ
գլուխ ԻԳ:
- Թ. Կանոնք Անտիոքայ
գլուխ ԻԾ:
- Ժ. Կանոնք Ղաւոգիկեայ
գլուխ ՄԾ:
- ԺԱ. Կանոնք սրբոյն
Գրիգորի գլուխ Լ:
- ԺԲ. Կանոնք Սարգիկեայ
գլուխ ԻԱ:
- ԺԳ. Կանոնք Կոստանգնուպալսի
գլուխ Գ:
- ԺԴ. Կանոնք Եփեսոսի ժողովոյն
գլուխ Ձ:
- ԺԵ. Կանոնք Աթանասի՝ Հարցմունք
գլուխ ՂԸ:
- ԺԶ. Կանոնք Բասղի Կեսարացւոյ
գլուխ ՄԱ:
- Ժէ. Կանոնք սրբոյն Սահակայ
գլուխ ՄԾ:
- ԺԸ. Կանոնք Շահապիվանի Հայոց
գլուխ Ի:
- ԺԹ. Կանոնք Սեւանտեայ՝ Թուղթ
գլուխ ԺԴ:
- Ի. Կանոնք Ներսէսի եւ Ներշապհոյ
գլուխ Լէ:
- ԻԱ. Կանոնք Յովհաննու Մանգակուն-
ւոյ գլուխ Թ:
- ԻԲ. Կանոնք Աբրահամու Մամիկոնւոյ
գլուխ Գ:
- ԻԳ. Կանոնք Սահակայ վերջնոյ
գլուխ ԺԾ:
- ԻԴ. Կանոնք Յովհաննու Իմաստասիրի
գլուխ ԼԲ:
- ԻԵ. Կանոնք Սիոնի Հայոց կաթողիկոսի
գլուխ ԻԲ:
- Դ. Կանոնք Փիլիպոսի առաքելոյ
գլուխ Ը:
- Ե. Կանոնք Հարանցն հետեւողաց
գլուխ ԻԴ:
- Ձ. Կանոնք Անկիրեայ գլուխ
քսան:
- է. Կանոնք Նիկիայ սուրբ ժողովոյն
գլուխ քսան:
- Ը. Կանոնք Երկրորդ Նիկիականք
գլուխ ՃԺԴ:
- Թ. Կանոնք սրբոյն Գրիգորի առա-
քելոյ Հայոց գլուխ երեսուն:
- Ժ. Կանոնք սրբոյն Աթանասի գը-
լուխ Զ եւ Ը:
- ԺԱ. Կանոնք երանելոյն Մակարայ
Երուսաղէմի գլուխ Թ:
- ԺԲ. Կանոնք Կոստանդինուպոլսի ժո-
ղովոյն գլուխ Գ:
- ԺԳ. Կանոնք երանելոյն Աստուածա-
բանի գլուխ Լ:
- ԺԴ. Կանոնք սրբոյն Բարսղի աւ
Աքելիքոս գլուխ ՄԱ:
- ԺԵ. Կանոնք Բ Բարսղի առ Թէոդորոս
գլուխ Ա:
- ԺԶ. Կանոնք Գ սրբոյն Բարսղի վսան
պէսպէս եւ բիւրապատիկ ախ-
տից գլուխ ՄՀԲ:
- Ժէ. Կանոնք տեառն Եփրեմի գլուխ
Ը:
- ԺԸ. Կանոնք Ներսէսի կաթողիկոսի
եւ Ներշապհոյ հպիսկոսոսի
գլուխ Լ եւ Ը:
- ԺԹ. Կանոնք Կեսարեայ գլուխ ԺԺ:
- Ի. Կանոնք Նէոկեսարեայ գլուխ
Ի:
- ԻԱ. Կանոնք Կանգրեայ գլուխ ԻԴ:
- ԻԲ. Կանոնք Անտիոքայ գլուխ ԻԾ:
- ԻԳ. Խոստովանութիւն Անտիոքայ
գլուխ Ա:
- ԻԴ. Կանոնք Ղաւոգիկեայ գլուխ Մէ:
- ԻԵ. Կանոնք Սարգիկեայ գլուխ ԻԱ:

ԻԶ. Կանոնք առաքելոյն Թադէոսի գլուխ ԼԳ:	ԻԶ. Կանոնք Եպիփանու գլուխ Ե:
ԻԷ. Կանոնք առաքելոյն Փիլիպպոսի գլուխ Ը:	ԻԷ. Կանոնք Եփեսոսի ժողովոյն գլուխ Զ:
ԻԸ. Կանոնք Անտիոքայ Երկրորդ գլուխ Թ:	ԻԸ. Կանոնք Կիւրղի Աղեքսանդրաց- ւոյ գլուխ Ե:
ԻԹ. Կանոնք Եփրեմի Խորին Ասորւոյ ղլուխ Ը:	ԻԹ. Կանոնք սրբոյն Սահակայ Հա- յոց հայրապետի գլուխ Ե:
Լ. Կանոնք Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ գլուխ Ե:	Լ. Կանոնք միաբան Հայոց գլուխ Ի:
[ԼԱ. Կանոնք Եպիփանու Կիպրացւոյ գլուխ Ե]:	ԼԱ. Թուղթ Սեւանդեայ գլուխ ԺԳ:
ԼԲ (ԼԱ). Կանոնք Եղիշէի վարդապետի գլուխ Ա:	ԼԲ. Կանոնք Երկրորդ Անտիոքայ գլուխ Թ:
ԼԳ (ԼԲ). Կանոնք Անտիոքայ Երկրորդ գլուխ Ա:	ԼԳ. Կանոնք Յովհաննու Մանդա- կունւոյ գլուխ Թ:
ԼԴ (ԼԳ). Կանոնք Նիկիայ Երկրորդ գլուխ ՃԺԴ:	ԼԴ. Թուղթ Աբրահամու առ Վաչա- գան գլուխ Գ:
ԼԵ (ԼԴ). Կանոնք Վաչագանայ Աղուա- նից գլուխ ԻԱ:	ԼԵ. Կանոնք վերջնոյ Սահակայ գը- լուխ ԺԵ:
ԼԶ (ԼԵ). Կանոնք Բասղի պէսպէս ախտից գլուխ ՄՀԲ:	ԼԶ. Կանոնք տեառն Յովհաննու Ի- մաստասիրի գլուխ ԼԲ:
ԼԷ (ԼԶ). Կանոնք Աստուածաբանի գլուխ Լ:	ԼԷ. Կանոնք Սիոնի կաթողիկոսի գլուխ ԻԳ:
ԼԸ (ԼԷ). Կանոնք Դւնայ սուրբ ժողո- վոյն գլուխ ԺԲ:	ԼԸ. Կանոնք Վաչագանայ Աղուանից արքայի գլուխ ԻԱ:
ԼԹ (ԼԸ). Կանոնք Մակարայ Երուսա- ղէմի հայրապետի գլուխ Թ:	ԼԹ. Կանոնք Դըւնայ սուրբ ժողովոյն գլուխ ԺԲ:
Ն (ԼԹ). Կանոնք Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի գլուխ Ա:	Ն. Սրբոյն Եղիշէի կանոնաց գրոց գլուխ Աճ ¹ :
ՆԱ (Ն). Կանոնք Յովհաննու Մանդա- կունւոյ գլուխ Ա:	

¹ Ձ 656, էջ 6աբ, տե՛ս նաև «Կանոնագիրք Հայոց», հատ. Ա, էջ XXXIII: Վիճական այդպիսին է և՛ ձեռագրում: Երբ համեմատում ենք այս երկու ցանկերի Ա-ն համարները կրող կանոնախմբերը, առաջին հայացքից թվում է, թե՛ ձեռագրում առկա է Բարսեղ Կեսարացու անունով երեք կանոնախումբ՝ ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ համարների տակ, իսկ Ա-ում՝ երկու՝ ԺԶ և ԼԶ, այսինքն՝ մեկով պակաս: Բանն այն է, որ Ա ձեռագրում ևս գտնում ենք ի-ում նշված երեք կանոնախմբերը, միայն այն տարբերությամբ, որ Բարսեղի մեղ հետաքրքրող բնագիրը՝ ԺԵ-ը Ա-ում դրված է նույն հեղինակի ԺԶ համարը կրող կանոնախմբում որպես 51 (ՅԱ)-րդ կանոն, մինչդեռ ի-ում վերջինս դրված է որպես առանձին կանոնախումբ թե՛ ցանկում և թե՛ բուն ձեռագրում: Նույնը կարելի է ասել նաև Սահակ Պարթևի կանոնախմբի վերաբերյալ: Ա-ում նշված է Սահակ Պարթևի անունով երկու կանոնախումբ՝ ԺԷ և Ն (ԼԹ) համարների ներքո, իսկ ի-ում Ա-ի Ն (ԼԹ) համարի կանոնախմբը դրված է նույն հեղինակի ԻԹ համարի կանոնախմբի հետ: ի ձեռագրի (Բ խմբի չորս թուր ձեռագրերում) ցանկում թեև այն չի արտահայտված, բայց բուն ձեռագրերում չդրված է Սահակ Պարթևի մյուս կանոնախմբերի շարքում: Այսպիսով առայժմ զանց առնելով Ա ձեռագրի շարունակությունը՝ 40 կանոնախմբերից հետո և՛ Ա և՛ ի ձեռագրերում էլ գտնում ենք միևնույն կանոնախմբերը՝ թվով 40, միայն տարբեր դասավորությամբ:

ԽԲ (ԽԱ). Կանոնք սուրբ ժողովոյն
Կարնոյ գլուխ Թ:

ԽԳ (ԽԲ). Կանոնք սրբոյն Ներսիսի
Գ-րդ գլուխ ԻԳ:

ԽԴ (ԽԲ). Կանոնք Յովհաննու Ման-
դակունւոյ գլուխ է:

ԽԵ (ԽԳ). Կանոնք սրբոյն Դիոնիսիոսի
գլուխ Ա:

ԽԶ (ԽԴ). Կանոնք Եպիփանու Կիւ-
րացւոյ գլուխ Գ:

ԽԷ (ԽԵ). Կանոնք Յովհաննու Երու-
սաղէմացւոյ գլուխ Ա:

ԽԸ (ԽԶ). Կանոնք Հիպոդիտայ սրբոյ
գլուխ Ա:

ԽԹ (ԽԷ). Կանոնք Նեկտառեայ Հոռ-
մայ գլուխ Ա:

Ս (ԽԸ). Կանոնք Մեղիտոնի եպիսկո-
պոսի գլուխ Ա:

[ՍԱ. Կանոնք Աթանասի գլուխ Ա]:

ՍԲ (ԽԹ). Կանոնք սրբոյն Սեբ[ե]-
րիանոսի գլուխ Ա:

ՍԳ (Ս). Կանոնք Սոկրատայ գլուխ Բ:

ՍԴ (ՍԱ). Կանոնք Դիոնիսի Արիսպա-
գացւոյ գլուխ Ա:

ՍԵ (ՍԲ). Կանոնք Մանուէղի գլուխ Ա:

ՍԶ (ՍԳ). Կանոնք Կղեմայ Հոռմայ
եպիսկոպոսի գլուխ Ա:

ՍԷ (ՍԴ). Տեառն Յովհաննու Մանդա-
կունւոյ ի կոշումն ապաշխարու-
թեան տունս ՃԽճ¹:

¹ Կանոնագիրք Հայոց հատ. Ա, էջ 3—4: Բուն ձեռագրում գտնում ենք 57 (ՍԷ) կանոնա-
խմբեր: Սակայն ձեռագրի՝ ցանկում նշված են 54 (ՍԴ) կանոնախմբերի վերնագրեր: Այդ տարբե-
րութիւնը նրանից է, որ ձեռագրի բովանդակութեան ցանկում, անուշադրութեան հետեանքով, չի
նշված երկու կանոնախմբերի վերնագրերը: Ըստ բուն ձեռագրի՝ դրանք հետեւյալ կանոնախմբերն
են. «Կանոնական գիր տեառն Եպիփանու ասացեալ գլուխք Ե: և «Սրբոյ, Աթանասի Մեծի Ա
բան»: Սրանցից առաջինը պետք է լինի Լ և ԼԱ (ձեռագրի համարակալմամբ)՝ «Կանոնք Կիրղի
Աղեքսանդրացւոյ գլուխ Ե» և «Կանոնք Եղիշէի վարդապետի գլուխ Ա» դերնագրերի միջև. իսկ
երկրորդը՝ ԽԸ և ԽԹ (ձեռագրի համարակալմամբ)՝ «Կանոնք Մեղիտոնի եպիսկոպոսի գլուխ Ա» և
«Կանոնք սրբոյն Սեբ[ե]րիանոսի գլուխ Ա» վերնագրերի միջև: Այս պակասը ուղղանկյուն
փակագծերում լրացրինք մենք: Բովանդակութեան ցանկի 42 (ԽԲ)-րդ համարը (ըստ ձեռագրի)
սխալմամբ կրկնված է: Այս ևս ուղղեցինք, կտր փակագծերում պահելով սխալ նշումը: Այս
սրբադրութիւններից հետո ստանում ենք 57 կանոնախումբ և դրան էլ համապատասխան վեր-
նագրեր՝ 54 + 3: Ժիշտ այդ է վիճակը Ս ձեռագրում. այս և այլ փաստերը ենթադրել են տայիս,
որ այս ձեռագիրն ընդօրինակված է Ա ձեռագրից, իսկ վերջում ավելացրել են «Յովհաննու
Ոսկերէրանի յաղագս սահմանի կանոնաց կարգաւորաց որք զան ի խոստովանութիւն» կանոնա-
խումբը (էջ 186ա—188բ), վերջից թերի:

Սակայն Ն. Ակինյանի մոտ այս ցանկը ստացվել է 53 (ՍԳ) վերնագրի: Չի բերված բուն
ձեռագրում և բովանդակութեան ցանկում գտնվող Հովհ. Մանդակունու անունով հայտնի «Ի

Երբ համեմատում ենք այս երկու ցանկերը, նկատում ենք, որ Ա ձեռագրի (Ա խմբի բոլոր ձեռագրերի, չհաշված թերիները) թե՛ բովանդակության ցանկի Ա—Խ վերնագրերը և թե՛ բուն ձեռագրերի համապատասխան կանոնախմբերը գտնում ենք ի ձեռագրի (Բ խմբի բոլոր ձեռագրերի) թե՛ բովանդակության ցանկում և թե՛ բուն ձեռագրերում, թեպետ և տարբեր հաջորդականությամբ: Այս հանգամանքը մեզ եզրակացնել է տալիս, որ ձեռագիր կանոնագրքերի այս երկու՝ Ա և Բ խմբերը սկիզբ են առել միևնույն հնագույն ձեռագրի առանձին տարբերակներից, որից հետո ժամանակի ընթացքում ընդօրինակվելով և նոր կանոնախմբեր ընդունելով, միայն շարունակության մեջ են շեղվել միմյանցից:

Քանի որ Ա—Խ կանոնախմբերը տարբեր դասավորությամբ կրկնվում են ձեռագրերի այս երկու՝ Ա և Բ խմբերում, մեղ այժմ հետաքրքրում է այն հարցը, թե ո՞ր խումբն է որին նախորդել, այսինքն ձեռագրերի Բ խումբն առաջ է եկել Ա խմբից, թե ընդհակառակը: «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա հատորում հավանական համարել էինք առաջին վարկածը՝ Եվ ահա թե ինչո՞ւ:

Անկյուրիայի կանոնախմբի առաջաբանում, որը, ինչպես երևում է, Հովհ. Օձնեցու հիշատակարանից, դրել է ինքը՞, կարդում ենք. «Այս կանոնք (իմա՛. Անկյուրիայի —Վ. Հ.) նախ են քան որ կարգեցան ի Նիկիայ, այլ քանզի որ ի Նիկիայն կարգեցան յառաջագոյն գրեցան, վասն սաստիկ եւ մեծ եւ սուրբ ժողովոյն, որ ժողովեցան ի Նիկիայ քաղաք...»³: Ուրեմն, Հովհ. Օձնեցին գիտենալով հանդերձ, որ Անկյուրիայի ժողովը տեղի է ունեցել Նիկիայի ժողովից վաղ, իր Կանոնագրքում Անկյուրիայի ժողովի կանոնախմբից առաջ դնում է Նիկիայի ժողովի կանոնախումբը, որովհետև ժողովը «սաստիկ և մեծ» էր: Այսպիսով, Հովհ. Օձնեցին իր հավաքածուն կազմելիս առաջնորդվել է ոչ թե ժամանակադրական, այլ նշանակության սկզբունքով: Այս տեսանկյունով և բացատրությամբ հասկանալի է դառնում, թե ինչու Ա խմբի ձեռագրերում նախ դրված է Նիկիայի, ապա Անկյուրիայի կանոնախումբը: Մինչդեռ Բ խմբի ձեռագրերում, թեև պահվել է Անկյուրիայի կանոնախմբի Հովհ. Օձնեցու վերևում նշված առաջաբանը, բայց դա չի խանգարել, որ Անկյուրիայի կանոնախումբը դրվի Նիկիայի կանոնախմբից առաջ: Դրանով իսկ արդեն խանգարվել է առաջաբանում արտահայտված Հովհ. Օձնեցու և՛ սկզբունքը և՛ մոտեցումը:

Մի այլ փաստ. Ա խմբի հնագույն ձեռագրերում և նրանցից ընդօրինակ-

կոչումն ապաշխարութեան» կանոնախմբի վերնագիրը: Նշում չկա նաև այն մասին, որ վերևում հիշված երկու կանոնախմբերի վերնագրերը բովանդակության ցանկից բացակայում են: Եվ ստացվում է այն սխալ տպավորությունը, թե Ա ձեռագրի ցանկը, հետևապես բուն ձեռագիրը ևս, բաղկացած է 53 (+1) կանոնախմբերից և համապատասխան վերնագրերից (տե՛ս կամ հմմտ. «Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց յաղաքս կարգաց եկեղեցւոյ», Վիեննա, 1930, էջ 94—96): Այս թյուրիմացությունն արդյունք է այն բանի, որ Ն. Ակինյանը Ա ձեռագիրը չի տեսել և ուսումնասիրել: Իրեն անհրաժեշտ փաստերը նա քաղել է Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանի Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանի ձեռագրերի նկարագրության Ցուցակից (նույն տեղում, էջ 94): Եվ սխալը գալիս է վերջինիցս (տես և հմմտ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրատան Ձեռագրաց ցուցակների անտիպ հավաքածուում, Ցուցակ, էջ 1342 ար):

¹ էջ XXV VIII.

² Նույն տեղում, էջ 536:

³ Նույն տեղում, էջ 152:

վածներում՝ ABCDEFHU, նիկիայի կանոնախմբի հենց սկզբում՝ նախքան վերնագիրը գրված է «դնի Դ»¹։ Սա նշանակում է, թե նիկիայի կանոնախմբը կանոնագրքում գրված պետք է լինի շԱՐԴԱՐԴ տեղում։ Եվ իսկապես, Ա խմբի ձևագրերում, անկախ այն բանից, թե «դնի Դ»-ն ձևագրերը ունեն թե ոչ, նիկիայի կանոնախմբը գրված է չորրորդ տեղում. այսպես՝ Առաքելական, Կղեմես, Հարանց հետևողաց, նիկիայի, Անկյուրիայի և այլն։ Բ խմբի ձևագրերից 16-ը՝ acdefhiklmnoprst ունեն միայն «դնի» (d-ն «դնին»), և չունեն «Դ» նշումը, իսկ միայն i ձևագրում նշված է «եւթներորդ»²։ Այս խմբում մեզ հետաքրքրող կանոնախմբը գրված է յոթերորդ տեղում՝ Առաքելական, Կղեմես, Թադեոս, Փիլիպպոս, Հարանց հետևողաց, նիկիա հերթականությամբ։ Միթե պարզ չէ, որ նախնական ձևը պետք է լինի Ա խմբի ունեցածը։

Այնուհետև, վերևում i ձևագրի օրինակով բերեցինք Բ խմբի ձևագրերում Ա—Խ կանոնախմբերի համակարգը։ Եթե մի պահ այս կանոնախմբերի հերթականությունից հանենք այն կանոնախմբերը, որոնք չեն մտել «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա հատորի, այսինքն Հովհ. Օձնեցու հավաքածուի մեջ, բացառությամբ մեկ հատվածի, ուր հերթականությունը խանգարված է, դարձյալ կունենանք կանոնախմբերի Ա խմբի համակարգը։ Բերենք այդ համակարգն ըստ i ձևագրի, ձախ կողմում պահելով կանոնախմբերի տվյալ ձևագրի համարակալումները, իսկ աջ կողմում՝ կլոր փակագծերում նշելով Ա խմբի ունեցածը.

Ա. Առաքելական	(Ա)	ԻԲ. Անտիոք	(Թ)
Բ. Կղեմես	(Բ)	ԻԴ. Լավոդիկե	(Ժ)
Ե. Հարանց հետևողաց	(Գ)	ԻԵ. Սարգիկե	(ԺԲ)
Զ. Անկյուրիա	(Ե)	ԻԷ. Եփեսոս	(ԺԴ)
Է. Նիկիա	(Դ)	ԻԹ. Սահակ Պարթև	(ԺԷ)
Թ. Գր. Լուսավորիչ	(ԺԱ)	Լ. Շահապիվան	(ԺԸ)
Ժ. Աթանաս Աղեքսանդրացի	(ԺԵ)	ԼԱ. Սևանտոս	(ԺԹ)
ԺԲ. Կ. Պոլիս	(ԺԳ)	ԼԳ. Հովհ. Մանդակունի	(ԻԱ)
ԺԴ և ԺԵ. Բարսեղ Կեսարացի	(ԺԶ)	ԼԴ. Աբրահամ Մամիկոնեից	
ԺԸ. Ներսես և Ներշապուհ	(Ի)	Եպիսկոպոս	(ԻԲ)
ԺԹ. Կեսարիա	(Զ)	ԼԵ. Վերջին Սահակ	(ԻԳ)
Ի. Նեոկեսարիա	(Է)	ԼԶ. Հովհ. Օձնեցի	(ԻԴ)
ԻԱ. Գանգրա	(Ը)		

Երբ համեմատում ենք այս համակարգը ձևագրերի Ա խմբի ունեցածի հետ, ինչպես վերևում նշեցինք, խանգարված ենք տեսնում սկզբի մի հատվածը միայն՝

Անկյուրիա

¹ Նույն տեղում, էջ 114, 1-ին տողատակ։ Հմմտ. նաև Ն՝ 3562-ի «Դ. Կանոնք նիկիայ գլուխք Ի» (էջ 277ա) վկայության հետ. թեև բուն ձևագրում կանոնախմբը նշված է վեցերորդ տեղում այս հաջորդականությամբ՝ Առաքելական, Կղեմես, Թադեոս, Փիլիպպոս, Հարանց հետևողաց, նիկիա, Ի դեպ, ձևագրի մի շարք էջեր կազմելիս դասավորել են ետևառաջ, այդ պատճառով Մական Ա-ի, Եփրեմ Ասորու և Կյուրեղ Աղեքսանդրացու կանոնախմբերը ընկել են Կղեմեսի և Թադեոսի կանոնախմբերի միջև։ Եվ ստացվում է այն սխալ տպավորությունը, թե նիկիայի կանոնախմբը այստեղ գրված է իններորդ տեղում։

² Նույն տեղում։

Նիկիա
Գր. Լուսավորիչ
Աթանաս Աղեքսանդրացի
Կ. Պոլիս
Բարսեղ Կեսարացի
Ներսես և Ներշապուհ:

Ուրեմն, դժվար չէ նկատել, որ Բ խմբի ձեռագրերում կանոնախմբերի հաջորդականության հենքը Ա խմբի ունեցած համակարգն է:

Եվ ապա, երբ ուշադիր ուսումնասիրում ենք Ա—Խ կանոնախմբերի դասավորությունը ձեռագրերի Ա խմբում, նկատում ենք, որ հայ եկեղեցու ավանդական առաջին լուսավորիչ Թադեոս առաքյալի կանոնախումբը դրված է 26 (ԻԶ)–րդ տեղում, Հովհ. Օձնեցու կանոնախմբից հետո: Ներքևում¹ Թադեոս առաքյալի կանոնախումբը ներկա ձևի մեջ համարել ենք ուշ շրջանի, նույնիսկ Հովհ. Օձնեցուց հետո հանդես եկած կեղծ գործ, որի մասին, հասկանալի պատճառով, տեղեկություն նա չունենր, այլապես կմոծեր իր հավաքածուի մեջ, որպես հայ եկեղեցում բարձր հեղինակություն ունեցող անձնավորության կանոնական գործ, մի անձնավորություն, որի անվան հետ է կապվում հայ եկեղեցու առաքելական հորը շրջումը: Այդ պատճառով էլ ճիշտ կերպով այն դրվել է Օձնեցու կանոնախմբից հետո: Մինչդեռ ձեռագրերի Բ խմբում այն դրված է 3 (Գ)–րդ տեղում, Օձնեցու կանոնախմբից շատ առաջ: Բանն այդպես է ընթացել Բարսեղ Կեսարացու անունով հայտնի մի այլ կանոնախմբի հետ², որը ուշ շրջանի կեղծիք լինելու պատճառով Ա խմբի ձեռագրերում դրված է Օձնեցու կանոնախմբից բավականին հետո՝ 36 (ԼԶ)–րդ տեղում, իսկ Բ խմբում՝ Օձնեցու կանոնախմբից առաջ 16 (ԺԶ)–րդ տեղում: Կան նաև նման այլ փաստեր:

Ի վերջո կանոնագիրք-ձեռագրերի սկզբում դրված առարկայական ցանկը Բ խմբի ի՞նչ ձեռագրերում զարմանալի կերպով համապատասխանում է Ա խմբի Ա և սրան հարող այլ ձեռագրերի ցանկերին, երկու դեպքում էլ միևնույն 288 վերնագրերը: ի՞նչ ձեռագրերում առարկայական ցանկը համապատասխանում է Ա խմբի Ա ձեռագրին, և ոչ թե իր՝ Բ խմբի մյուս ձեռագրերի ունեցածին, թեև այստեղ վերնագրերի դիմաց նշված հոդվածների ընդհանուր կարգահամարները տարբեր են, քանի որ տարբեր է նաև կանոնախմբերի հաջորդականությունը:

Կարծում ենք բերված փաստերը կհաստատեն այն հետևությունը, թե կանոնագիրք-ձեռագրերի Բ խումբը (ի-ին հարող) առաջ է եկել Ա (Ա-ին հարող) խմբից:

Կանոնագիրք-ձեռագրերի Ա և Բ խմբերի լծորդության հարցը պարզելուց հետո մեզ հետաքրքրում է կարևոր այն հարցը, թե՛ Հովհ. Օձնեցու կազմած կանոնական հավաքածուն՝ Կանոնագիրքը, կառուցվածքի իմաստով այս երկու խումբ ձեռագրերից ո՞րի մեջ է անաղարտ պահվել: Առանց փաստեր բերելու, բայց փաստերը նկատի ունենալով, «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա հատորում նշել էինք, որ Օձնեցու Կանոնագիրքը անաղարտ է մնացել ձեռագրերի Ա խմբում³: Ի՞նչ փաստեր են բերել մեզ նման եզրահանգման: Հիշենք

¹ Տե՛ս էջ XLIII—XLIV:

² Տե՛ս ներքևում, էջ LXV—LXXI:

³ էջ XLI:

Կանոնագրքին առընթեր Հովհ. Օձնեցու հիշատակարանի մի հատվածը. «...Ոմանք առ ոմանս եւ ոչ ամենեքին առ ամենեանս սոքա սերմանեալք, կամեցայ զբովանդակ զառ ի նոցանէն կանոնակա՛ն սահմանեալ բան ի միում տեղոջ գեղեցկագործ մատենիւ ի հայրապետանոցի աստ արմատացունելք՝: Սակայն, Օձնեցին միայն ցաքուցրիվ եղած կանոնախմբերը չէ, որ ի մի է հավաքել և կազմել իր ժողովածուն: Նա կատարել է նաև այլ բնույթի աշխատանք: Դարձյալ լսենք նրան. «Գրեցաք ի սմա ոչ միայն զկանոնական սահմանեալն նոցա շարակարգութիւնս, այլ եւ զժամանակն եւ զպատճառն ի սոյն այս ի ներքս ածեալ յաւելաք, ընդ նմին և զգլուխս անցնիւրոց, համառաւեալ բանիւք ի սկզբան անդ նախակարգեցաւք, զի անաշխատաբար անդուստ զբանն յիւրում տեղոջն գտցէ խնդրողն»² (ընդգծումն մերն է—Վ. Հ.):

Ուրեմն, կանոնական ցաքուցրիվ բնագրերից ժողովածու կազմելուց զատ, Օձնեցին կանոնախմբերի սկզբում դրել է իր հետազոտման արդյունքները՝ առանձին կանոնախմբերի ստեղծման ժամանակի ու պատճառի մասին տեղեկություններ և կանոնախմբերի բովանդակության համառոտ ցանկեր: Ա խմբի ձեռագրերում այս բանը տեսնում ենք հաջորդաբար դրված Ա—ԻԴ կանոնախմբերում, իսկ այնուհետև մյուս կանոնախմբերում, որոնք Կանոնագրքին ավելացվել են Օձնեցուց հետո. նման բան չենք նկատում³: Օձնեցու կազմած ժողովածուում, անշուշտ, վերջինը պետք է դրված լիներ իր անունով հայտնի կանոնախմբեր: Եվ ձեռագրերի Ա խմբում 24 (ԻԴ)–րդ համարի տակ նշված է այն: Քանի որ կանոնախմբերի Օձնեցու տված բովանդակության համառոտ ցանկերը մասնավորապես, և նրա մեկընդմեջ տված կանոնախմբերի ժամանակի ու պատճառի մասին տեղեկությունները առկա են Ա–ից մինչև ԻԴ կանոնախմբերում, այսինքն 24 կանոնախմբերում, նշանակում է դրանով՝ 24–րդ կանոնախմբով պետք է եզրափակել Օձնեցու ժողովածուի բովանդակությունը:

Այս տեսանկյունով այժմ քննենք Բ խմբի ձեռագրերը: Օձնեցու կանոնախմբեր վերջինիս տարբեր ձեռագրերում մի երկու համարի զանազանությամբ դրված է 36—38–րդ համարների տակ, այսպես, efghilqrt–ում՝ 36, kop–ում՝ 37, abcdmsuv–ում՝ 38: Եթե այս համարներից որևէ մեկը ենթադրաբար

¹ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 536:

² Նույն տեղում:

³ Վերևում նշված 24 կանոնախմբերը, որոնցից բաղկացած է Օձնեցու Կանոնագիրքը, ունեն բովանդակության ցանկեր: Բայց այս կանոնախմբերից 10–ը, որոնք, բացառությամբ Սարգիկեի կանոնախմբի, անհատ անձնավորությունների՝ Կղեմեսի, Հարանց հետևողաց, Գրիգոր Լուսավորչի, Բարսեղ Կեսարացու, Սահակ Պարթևի, Սեանտոսի, Հովհ. Մանդակունու, Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսի և Հովհ. Օձնեցու կանոնախմբերն են, Օձնեցու ասածի նման ժամանակի և պատճառի մասին տեղեկություններ՝ առաջաբաններ չունեն, որոնք կազմել է Օձնեցին: Սրան հակառակ, 14 կանոնախմբեր՝ Առաքելական՝ Նիկիայի, Անկյուրիայի, Կեսարիայի, Նեոկեսարիայի, Գանգրայի, Անտիոքի, Լավոդիկեի, Կ. Պոլսի, Եփեսոսի, Շահապիվանի, որոնց թվում Աթանաս Աղեքսանդրացու, Ներսես Բագրևանդացու և Սահակ Զորոփորեցու կանոնախմբերն ունեն նման առաջաբաններ: Թե ինչով կարելի է բացատրել միօրինակության այս խախտումը՝ դժվար է ասել: Մենք է ենթադրել, որ Օձնեցին որոշ կանոնախմբերի վերաբերյալ տվյալներ չի ունեցել (օրինակ, Սարգիկեի ժողովի մասին), իսկ որոշ կանոնախմբեր էլ, հայտնի բան են (օրինակ, Գրիգոր Լուսավորիչ, Սահակ Պարթև և այլն): Նկատի չունենալով նշված բացառությունները, ընդհանուր երևույթն այն է, որ առաջաբաններ տրված են ժողովների կանոնախմբերում, իսկ անհատ անձնավորությունների կանոնախմբերին՝ ոչ:

ընդունենք Օձնեցու ժողովածուի բովանդակած նյութերի վերջին սահմանը, կնշանակի այն ընդգրկել է 36—38 կանոնախումբ։ Բայց այս ճիշտ լինել չի կարող, որովհետև, ինչպես ցույց ենք տվել ներքևում¹, այստեղ ընդգրկված մի շարք բնագրեր, որոնք կազմվել են կամ ի հայտ են եկել Օձնեցուց հետո (Թադևոս առաքյալի, Բարսեղ Կեսարացուն վերագրված, Վաչագանի և Դվինի կանոնախմբերը), այս խմբում դրվել են Օձնեցու կանոնախմբից առաջ։

Մի այլ փաստ. Հովհ. Օձնեցու կատարած աշխատանքները բոլոր՝ 36—38 կանոնախմբերում չենք գտնում։ Օձնեցուց հետո Կանոնագրքին ավելացված կանոնախմբերը՝ Ա խմբի 24 կանոնախմբերից հետո մուծվածները շունեն նրա տեղեկությունները կանոնախմբերի ժամանակի և հանդես գալու պատճառի մասին, ինչպես նաև կանոնախմբերի բովանդակության համառոտ ցանկերը։ Իսկ վերջիններս ունեն միայն այն կանոնախմբերը, որոնք Ա խմբի ձեռագրերում դրված են Ա—ԻԴ համարների տակ։

Այնուհետև. երբ ուսումնասիրում ենք 24 կանոնախմբերի հաջորդականությունը Ա խմբի ձեռագրերում, նկատում ենք. որոշ սկզբունք. նախ դրված են թարգմանական՝ ասորական և ապա հունական, այնուհետև ինքնուրույն՝ հայկական կանոնախմբերը։ Այս կարգը խախտված է միայն երկու տեղ, ուր Գրիգոր Լուսավորչի և Սևանտոսի կանոնախմբերն իրենց տեղում չեն։ Առաջինը դրված է Լավողիկեի և Սարգիկեի կանոնախմբերի միջև 16 (ԺԶ)-րդ համարի տակ, տեղական ժողովների թվարկման շարքում, իսկ երկրորդը՝ Շահապիվանի և Ներսես Բագրեանդացու կանոնախմբերի միջև 19 (ԺԹ)-րդ համարի տակ։ Այս խանգարումը, թերևս, կարող է հետագայում առաջացած լինել²։ Ձեռագրերի Ա խմբում աչքի է ընկնում կանոնախմբերի ըստ նշանակության դասավորումը։ Մինչդեռ Բ խմբի ձեռագրերում կանոնախմբերի համակարգը կարծես դրված է ժամանակագրական հաջորդականությամբ, բայց այդ սկզբունքը, մի շարք դեպքերում, խախտված է։

Այսպիսով, վերևում բերված փաստերը մեզ բերում են այն հետևություն, որ Հովհ. Օձնեցու կազմած Կանոնագրքի կառուցվածքի համակարգը պահպանվել է ձեռագրերի Ա խմբում։

Բ. ԿԱՆՈՆԱԳՐՔԻ X ԴԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մինչև այստեղ պարզեցինք երկու հարց. առաջին՝ այն, որ կանոնագիրք-ձեռագրերի Բ խումբը առաջ է եկել Ա խմբից. երկրորդ՝ Հովհ. Օձնեցու Կանոնագիրքը համեմատաբար անաղարտ պահվել է ձեռագրերի Ա խմբում։ Այժմ անցնենք հաջորդ հարցին՝ Օձնեցուց հետո Կանոնագրքին ավելացված շերտերի և սրանց ժամանակի պարզաբանմանը։ Սակայն, մինչ այդ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ երբ խոսք է լինում Կանոնագրքի ճոխացման, այսինքն նոր շերտերի ավելացման մասին, ապա դա չի նշանակում, թե ալդ ավելացումը կատարվել է մեկ անգամից։ Պատահել է, որ Կանոնագրքի որևէ տարբերակին ավելացվել է մեկ կանոնախումբ, ինչպես օրինակ Ա խմբի

¹ էջ XLIII—CIV։

² Կանոնագիրք Հայոց-ի Ա հատորի Հավելվածում հրատարակված Կանոնագրքի հնագույն և ընդարձակ մի բեկորը հաստատում է մեր այս ենթադրությունը։ Այստեղ Շահապիվանի ժողովի կանոնախմբին հաջորդում է ոչ թե Սևանտոսի կանոնախումբը, ինչպես Ա խմբի ձեռագրերում է, այլ Ներսես Բագրեանդացու և Ներշապուհ եպիսկոպոսի կանոնախումբը (էջ 665)։

BCDEFGH կամ U ձեռագրերում, որոնք A-ին կատամար ունեն մեկով ավելի, թեև տարբեր կանոնախումբ¹, իսկ մեկ այլ տարբերակի, ինչպես օրինակ, միևնույն խմբի IJKLMNOPQRSTUVWXYZ՞ ձեռագրերում, միևնույն երեք կանոնախմբերը²։ Այդպիսին է վիճակը նաև կանոնագիրք-ձեռագրերի Բ խմբում։ Մեր նշած երկու խմբերում Կանոնագիրքն այժմյան ձևի մեջ հանդես է եկել դարերի ընթացքում։

Հովհ. Օձնեցուց հետո Կանոնագրքին ավելացված յուրաքանչյուր կանոնախմբի ստույգ կամ մոտավոր ժամանակը որոշել անհնար է փաստեր չլինելու պատճառով, սակայն միանգամայն հնարավոր է որոշել կանոնախմբերի որոշ շերտերի Կանոնագիրք մուծվելու մոտավոր ժամանակը։ Այդ հարցի ուսումնասիրությունը դյուրացնելու նպատակով առանձին-առանձին խոսենք կանոնագիրք-ձեռագրերի նախ Ա, այնուհետև Բ խմբին ավելացված շերտերի մասին։

Հայագիտության երախտավոր Ներսես Աղինյանը, կարելի է ասել, առաջիններից մեկն է եղել, որ զբաղվել է Կանոնագրքի կառուցվածքի և սրա կանոնական բնագրերի ավելացման ժամանակի հարցերի քննությանը։ Այդ հարցերին անդրադարձել է իր երկու աշխատություններում³։ Ահա թե ինչպես է պատկերացնում նա Կանոնագրքի կառուցվածքը այժմյան ձևի մեջ։

1. Մենք հանենք Օձնեցու Հավաքումը կը բովանդակեր ԻԳ գլուխ (իմա՝ կանոնախումբ — Վ. Հ.)։ Այսօր գլուխներով ծանոթ կ'երևա Կանոնագիրքի Անանիա Մակաղյան (943—967)։ Անանիա երբ կը գրէր յուր հերթնագիրը խոսքով Անձեացվո տեսություններուն դեմ (Արարատ, 1897, էջ 277 հ.) անծանոթ էր դեռ Մակարի Թղթին...։ Նաև Անանիա Հաղբատեցի, երբ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի (1019—1054) հրամանով կը գրէր յուր Հակաճառությունը, ունեւ աչքի առաջ Մակարի Թղթին ընդարձակ օրինակը և անկե կը բերեր յուր կոշումները, ուստի անծանոթ էր իրեն Թղթին համառոտ խմբագրությունը Կանոնագրքին մեջ։ Այս ցկատառումներով կրեանք ի հառաջագունել ըսել թէ Կանոնագիրքը մինչև 1050 ծանոթ էր հրապարակի միայն Ա—ԻԳ գլուխներով⁴։

2. Մենք արձակված Կանոնագրքին կը պատահինք առաջին անգամ 1098-ին, երբ հին Հավաքումը գտած է ԻԶ—ՄԳ հավելվածական մասեր... Համենայն դեպս Հովհ. Օձնեցու կազմած Կանոնագրքին մեջ Ը դարու առաջին քառորդին գոյություն չունեին նույն մատենին այժմեան օրինակներու ԻԶ—ՄԳ—ԿԲ գլուխները, որոնց թվին մեջ են նաև Սիոն կաթողիկոսի (767—775) Կանոններն (գլուխ ԻԶ. այս համարը սխալ է նշված. պետք է լինի ԻԵ Ա խմբում, իսկ Բ խմբում՝ ԼԵ — Վ. Հ.) և Մակարի այս Թուղթը (գլ. Խ. համարը դարձյալ սխալ է նշված, պետք է լինի ԼԹ Ա խմբում, իսկ Բ խմբում՝ ԺԱ—Վ. Հ.)։ Որովհետև ժ դարու երկրորդ քառորդին Անանիա Մակաղյան չէր տեսած Կանոնագրքին մեջ Խ գլուխը և ԺԱ դարու առաջին կեսին Անանիա Հաղբատեցի կարդացած

¹ «Կանոնագիրք Հայոց», հատ. Ա, էջ XXVI։

² Նույն տեղում, էջ XXXI—XXXII։

³ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ, Վիեննա, 1930, էջ 93—110, նույնի Աղարիա վ. Սասնեցի աստղագէտ, տօմարագէտ և տաղաչափ (Հանդէս Ամսօրեայ, 1936, VII—IX, էջ 315—320, 324—325)։

⁴ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 103։

է Մակարի Թուղթը Կանոնագրքեն դուրս, կրճաճ Կանոնագրքին ընդարձակված իմբագրության կանխագույն եզր նշանակել 1050, բայց ավելի ճիշտ 1098:

Տարակույս չի մնար, թե Կանոնագրքին ՄԴ—ԿԲ գլուխները (ըստ Վիեննայի Թ. 810-ի)¹ ավելի ուշ ժամանակ կցված են, ուստի 1098-ն ետքը և 1600 են հառաջ² (ամենուր ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.):

Հիշեցնենք նաև, որ Ակինյանից բերված այս ընդարձակ քաղվածքում խոսվում է Կանոնագրքի մասին ընդհանրապես, առանց նկատի ունենալու կանոնագիրք-ձեռագրերի Ա և Բ խմբերի բովանդակած նյութերի կառուցվածքը: Այդպիսի մոտեցումը չի կարող լրիվ և ճիշտ պատկերացում տալ:

Այժմ Ա ձեռագրի, ասել է թե Ա խմբի, օրինակով քննենք մեզ հետաքրքրող հարցը լծորդված Ակինյանի վերևում բերված վարկածի հետ:

VIII դարի առաջին քառորդում, երբ պատրաստ էր Հովհ. Օձնեցու կազմած Կանոնագիրքը, և դրանից էլ բավական հետո՝ միշնև X դարի վերջերը, տակավին գոյություն չունեին վերջինիս ձեռագրերի այժմյան ձևի մեր բաժանման երկու՝ Ա և Բ խմբերը: Օձնեցու ժամանակ, ինչպես ճիշտ նշում է նաև Ակինյանը, Կանոնագիրքը բաղկացած էր 24 կանոնախմբերից, Ակինյանի արտահայտությամբ՝ գլուխներից³: Օձնեցուց հետո Կանոնագրքում առաջինը մուծվել է Սիոն կաթողիկոսի կամ Պարտավի ժողովի (768 թ.) կանոնախումբը 25 (ԻԾ)–րդ համարի տակ, Օձնեցու կանոնախմբից՝ 24 (ԻԴ)–րդ համարից անմիջապես հետո: Եվ դա հասկանալի է, որովհետև ժամանակագրական առումով այն ամենամոտն է Օձնեցուն: Այնուհետև Կանոնագրքում մուծվել են այլ կանոնախմբեր. թե ե՞րբ և քանի՞սը հայտնի չեն: Միայն Անանիա Մոկացու (X դարի 40—60–ական թթ.) թղթերից փմանում ենք, որ նա օգտվել է Կանոնագրքի մի այնպիսի օրինակից, ուր, արդեն, առկա են հետագա մի շարք կանոնախմբերի ավելացումներ: Իր երրորդ և մասնավորապես չորրորդ նամակներում Անանիա Մոկացին վկայակոչում է և մեջբերումներ է կատարում Կանոնագրքի Առաքնական, Կղեմեսի, Հարանց հետևողաց, Անկյուրիայի, Նիկիայի, Բարսեղ Կեսարացու, Սահակ Պարթևի, Շահապիվանի և Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբերից⁴: Ուրեմն X դարի կեսերին Կանոնագրքում արդեն մուծված էր Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբը: Իսկ վերջինս Օձնեցու Կանոնագիրքն անաղարտ պահած Ա խմբի ձեռագրերում դրված է 34 (ԼԴ)–րդ համարի տակ⁵:

¹ Ի դեպ նշենք, որ բացառությամբ Ա հնագույն և Անկյուրիայի Կարմիր վանքի մատենադարանի մի ձեռագրի, արտասահմանի դանաղան մատենադարաններում և զրադարաններում պահվող կանոնագիրք—ձեռագրերի մասին չենք խոսում, որովհետև այդպիսիները Կանոնագրքի կառուցվածքի տեսանկյունով ուշադրության արժանի նոր բան չեն կարող տալ մեր Մատենադարանում պահվող ջուրջ երկու հարյուր համանման ձեռագրերի համեմատությամբ: Ուստի մեզ հետաքրքրող հարցերի պարզաբանման համար բավարարվել ենք Կանոնագրքի գիտա-քննական բնագիրը կազմելու համար օգտագործած 50 ձեռագրերով:

² Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 109—110:

³ Այս ճիշտ տեսակետը 109-րդ էջում (տե՛ս վերևի երկրորդ քաղվածքում) երկիցս ժխտվում է նշելով թե Կանոնագրքին Օձնեցուց հետո ավելացրել են 26 (ԻԶ)–րդ գլխից սկսած: Քանի որ Օձնեցու Կանոնագիրքը բովանդակում է 24 գլուխ, իսկ սրան կատարված հետագա ավելացումները սկսվել են 26 (ԻԶ)–րդ գլխից, ապա ի՞նչ եղավ 25 (ԻԵ)–րդ գլուխը, որը ոչ Օձնեցու Կանոնագրքում է գտնվում և ոչ էլ հետագայում է ավելացվել, մնաց անհասկանալի: Այս գուցե, տպագրական վրիպում է:

⁴ Արարատ, 1897, Հավելված, էջ 278—279, 281—282, 284—285, 287—288:

⁵ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 4, հատ. Բ, էջ 73:

Ճիշտ ենք համարում Ակինյանի այն կարծիքը, թե Անանիա Մոկացին, երբ գրում էր իր հերքմանագիրը՝ խոսքով Անձևացու դեմ՝ Կանոնագրքում չի գտել Մակար Ա Երուսաղեմի հայրապետի նամակը¹, այնտեղ տակավին մուծված չլինելու պատճառով, այլապես նա իր քննած հարցի վերաբերյալ ճոխ և անհերքելի տվյալներ կգտներ այնտեղ և կօգտագործեր։ Նշանակում է՝ Անանիա Մոկացու ժամանակ՝ X դարի 40—60-ական թվականներին Կանոնագրքում եղել է Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբը 34 (17)-րդ համարով և այնտեղ չի եղել Երուսաղեմի հայրապետ Մակար Ա-ի կանոնախումբը, որը դրված է 39 (18)-րդ համարի տակ։ Կարելի է ասել, թե Կանոնագիրքն Անանիա Մոկացու ժամանակ եզրափակվել է Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբով։ Չենք համարձակվում։ Այդ ժամանակ Կանոնագիրքը կարող էր եզրափակված լինել 34—38-րդ կանոնախմբերից որևէ մեկով կամ հենց Երկրորդ Նիկիական և կամ 38-րդ տեղում դրված Դվինի կանոնախմբով։ Եթե ճիշտ է մեր ենթադրությունը, թե Աղվանից արքա Վաչագանի կանոնախումբը Կանոնագիրք է մուծվել Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» աշխատությունից², նշանակում է Կանոնագրքում այն մուծվել է և դրվել Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբից անմիջապես հետո մինչև Անանիա Մոկացին և կամ վերջինիցս հետո դարձյալ X դարում։ Մյուս կողմից հայտնի է, որ Անանիա Մոկացին օգտվել է Բարսեղ Կեսարացու կանոնախմբի ԺԲ կանոնից³, բայց նա չգիտե վերջինիս անունով հայտնի երկրորդ կանոնախմբի մասին, որովհետև եթե գիտենար՝ զանազանելու նպատակով անպայման կնշեր կանոնախմբի համարը (ասենք՝ Բարսեղի առաջին, թե երկրորդ կանոնախումբ), երբ մեջ էր բերում ԺԲ կանոնը, ինչպես նշում է Երկրորդ Նիկիականի համար՝ տարբերելով իսկական Նիկիայի կանոնախմբից։ Ի դեպ՝ այդպես է վարվել Մխիթար Գոշը, երբ օգտագործել է Բարսեղի երկու կանոնախումբն էլ։ Եվ մեղ այնպես է թվում, որ այս կանոնախումբը, որը Կանոնագրքում դրված է 36 (19)-րդ տեղում, Աղվանից Վաչագան արքայի կանոնախմբից անմիջապես հետո, Անանիա Մոկացու ժամանակ Կանոնագրքում տակավին մուծված չէր։ Դժբախտաբար այս վարկածը լուկ մի ենթադրություն է, որը դեռ կարիք ունի ավելի հիմնավոր փաստարկման։

Համենայն դեպս մեզ համար պարզ է դառնում այն, որ Կանոնագրքի VIII դարի խմբագրությունում ընդգրկված Ա—ԻԴ կանոնախմբերին Օձնեցուց հետո մինչև Անանիա Մոկացին ավելացվել են ԻԵ—ԼԴ կամ ԻԵ—ԼԸ կանոնախմբերը հետևյալ հաջորդականությամբ՝ Սիոն կաթողիկոսի կամ Պարտավի, Թադեոս և Փիլիպպոս առաքյալների, Անտիոքի (Բ), Եփրեմ Ասորու, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Եպիփան Կիպրացու, Եղիշեի, Անտիոքի խոստովանության, Երկրորդ Նիկիական, Վաչագանի, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Աստվածաբանի և Դվինի կանոնախմբերը։ Հետևապես, ճիշտ չենք համարում Ակինյանի երկիցս

¹ Իմա՝ երկրորդ նամակը, Արարատ, 1897, Հավելված, էջ 275—277։

² Այս նամակի ընդարձակ բնագիրը, որից օգտվել է Անանիա Շիրակացին VII դարում, և ոչ Անանիա Հաղբատեցին XI դարում, ինչպես սխալմամբ կարծում է Ակինյանը, (այս մասին տե՛ս ներքևում, էջ XCII—XCVI), մեզ չի հասել, իսկ համառոտ խմբագրությունը ավելի անազան մուծվել է Կանոնագրքում 39 (18)-րդ համարի տակ (տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 4, հատ. Բ, էջ 216)։

³ Տե՛ս ներքևում, էջ 345—346։

⁴ Արարատ, 1897, Հավելված, էջ 282։ Հեղինակը ԺԲ-ի փոխարեն նշում է «երեքտասան»։

Հայտնած կարծիքը, թե «Կանոնագիրքը մինչև 1050 (իմա՝ Անանիա Շաղրատեցու ժամանակ —Վ. Հ.) ծանոթ էր հրապարակին միայն Ա—ԻՆ գլուխներով»¹ կամ «Այսքան գլուխներով (իմա՝ 24, որ բովանդակել է Օձնեցու հավաքածուն—Վ. Հ.) ծանոթ կերևա Կանոնագիրքս Անանիա Մոկացվո (943—967)»²։ Այլ խոսքով, Օձնեցուց հետո մինչև Անանիա Մոկացին Կանոնագիրքում ավելացումներ չեն կատարվել։ Ինչպես նկատեց ընթերցողը, վերևում ցույց տվեցինք հակառակը։

X դարի կեսերից՝ Անանիա Մոկացուց հետո Կանոնագիրքում ավելացրել են նոր կանոնախմբեր։ Սակայն դարձյալ դժվար է որոշել դրանց յուրաքանչյուրի ստույգ ժամանակը։

Հայտնի է, որ Մխիթար Գոշը մեծ չափով օգտագործել է Կանոնագիրքը իր Դատաստանագիրքը կազմելիս։ Բայց դա չի նշանակում, թե նա օգտագործել է Կանոնագրքի այժմյան ձևի մի տարբերակը, ընդհանրապես, ինչպես Ս. Տիգրանյանն է ցույց տվել, Մխիթար Գոշը կանոնական կարգը քաղել է Կանոնագրքի մի հին օրինակից³։ Ս. Տիգրանյանի այդ կարծիքը թեև ճիշտ է, բայց նա, դժբախտաբար, ընդհանուր դիտողությունից այն կողմ չի անցնում։ Փորձենք մասնավորեցնել այս հարցի պատասխանը։ Մխիթար Գոշի մի վկայությունից թերևս կարելի է եզրակացնել, որ նա իր ձեռքի տակ ունեցել է մի այնպիսի Կանոնագիրք⁴, որի վերջին կանոնախմբումը եղել են 645 թ. Դվինում տեղի ունեցած ժողովի որոշումները։ Իր Դատաստանագրքի Ա մասի ՃԴ հոդվածում Գոշը Կանոնագրքից գրեթե բառացի մեջբերելով 645 թվի Դվինի ժողովի է կանոնը, վերջում ավելացնում է. «Ձայս իսկ առեալ է վերջնայ կանոնի զհրաման, զոր եւ մեք չափաւորապէս ըստ զանազանութեան եղաք...»⁵ (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.)։ Այս հատվածի առիթով Վ. Բաստամյանցը իր ծանոթագրություններից մեկում գրում է. «Ինչպես երևում է մեր Մխիթարի ձեռքին եղել է Կանոնագրքի մի այնպիսի օրինակ, որը վերջանում է եղել Դվինի հինգերորդ ժողովի կանոններով, որովհետև Դատաստանագրքիս սույն Առաջին մասնի մեջ, նա բացի այդ ժողովի կանոններից, այլևս քաղվածք չէ անում ուրիշ կանոններից։ Թեպետ Գոշի վերաբերմամբ պետք է վերջին ժողով համարվի Պարտավի Երկրորդ ժողովը, որը եղավ 768 թվին՝ Սիրոն կաթողիկոսի ժամանակ, ըստ որում հետևյալ ժողովները, որ եղան մինչև Մխիթարի ժամանակը, չհաստատեցին կանոններ, բայց որովհետև նախ մեր կանոնագրքերի մեջ ժողովները չեն դասավորված ժամանակագրական կարգով, և երկրորդ՝ Դվինի Ե ժողովը, որ եղավ 123 տարի Պարտավի Բ ժողովից առաջ, դրած է կանոնագրքերի մեջ զորանից հետո ուստի մեր հեղինակը դուրս թյայմբ կարող էր սխալվել և Դվինի Ե ժողովը համարել վերջին ժողով։

¹ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 108։

² Նույն տեղում։

³ „Судебная книга“ Мхитара и „Книга канонов“, стр. 69—71 (տե՛ս Известия Кавказского историко—археологического Института в Тифлисе, том III, Тифлис, 1925, стр. 61—72)։

⁴ Մեզ անհիմն ու անտեղի է թվում Ս. Տիգրանյանի քննադատական այն դիտողությունը, որ իբր թե Վ. Բաստամյանցի կարծիքով Մխիթարն իր Դատաստանագիրքը կազմելիս օգտվել է ոչ թե «Կանոնագիրք Հայոց» ամբողջական ժողովածուից, այլ կանոնական տարբեր հուշարձաններից (տե՛ս նշված հոդվածը, էջ 63, 68)։

⁵ Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, էջ 211։

Ահա, կարծեմ, միայն այսպիսով կարելի է բացատրել կանոնիս խոսքերը՝ զայս իսկ առեալ է վերջնոյ կանոնի զհրամանն¹։

Վ. Բաստամյանցն իր կարծիքի սկզբի ճիշտ դրույթից՝ «Մեր Մխիթարի ձեռքին եղել է Կանոնագրքի մի այնպիսի օրինակ, որը վերջանում է եղել Դվինի հինգերորդ ժողովի կանոններով» հրաժարվում է և կարծում, թե, «վերջնոյ կանոնի զհրամանն ասելով Գոշը թերևս նկատի է ունեցել Հայաստանում տեղի ունեցած ժողովների ժամանակագրական կարգը և Դվինի ժողովի համեմատ կանոններ հաստատող վերջին ժողովը համարելով Պարտավինը՝ «մեր հեղինակը դուրսովթյամբ կարող էր սխալվել և Դվինի Ծ ժողովը համարել վերջին ժողովը»։ Այստեղ չի երևում Վ. Բաստամյանցի որոշակի կարծիքը և նա իզուր է մեղադրում Գոշին, Հետևյալ երկու փաստերի համադրումը և դրանից, բխող եզրակացությունը ճշտություն են մտցնում այդ հարցում և ժխտում Վ. Բաստամյանցի վարկածի երկրորդ մասը։

Վերևում նշված հոդվածում Ս. Տիգրանյանը համեմատելով Գոշի Դատաստանագրքի և կանոնագիրք-ձեռագրերի B (մեր բաժանմամբ Ա) խմբի համապատասխան կանոնախմբերի հաջորդական կարգը, դրում է. «Դատաստանագրքում կանոնադրությունների (իմա՝ կանոնախմբերի —Վ. Հ.) հետևողական դասավորության կարգը հենց այն է, որի մեջ այդ նույն կանոնադրությունները դասավորված են Կանոնագրքի կազմում, նրա B խմբի ժողովածուներում»², Այնուհետև եզրակացնում է. «Այսպիսով, Մխիթարը կանոնական կարգը քաղել է Կանոնագիրք ժողովածուից, օգտվելով նրա հին օրինակից...»³։ Մյուս կողմից, իրավացի է Վ. Բաստամյանցը, երբ վերևի ընդարձակ քաղվածքում գրում է, թե՝ Դատաստանագրքի առաջին մասում Գոշի մեջբերումները Կանոնագրքից ավարտվում են Դվինի 645 թվի ժողովի կանոնների քաղվածներով, Հետևապես Գոշի «Զայս իսկ առեալ է վերջնոյ կանոնի զհրամանն» խոսքերն այլ բան չեն նշանակում, քան այն, որ իր ձեռքի տակ եղած Կանոնագիրքը եզրափակվել է 645 թվի Դվինի ժողովի կանոնախմբով, որը Ա խմբի ձեռագրերում դրված է 38 (ԼԸ)–րդ համարի տակ։

Այսպիսով, և՛ Անանիա Մոկացու և՛ Մխիթար Գոշի օգտագործած կանոնագիրք-ձեռագրերը չեն ունեցել Երուսաղեմի հայրապետ Մակար Ա–ի կանոնախումբը, Հիշեցնենք նաև, որ Գոշի ժամանակ՝ XII դարի վերջերին Կիլիկիայում արդեն գոյություն ունեւր Ա խմբի ձեռագրերից հնագույնը՝ Ա–ն, ընդօրինակված 1098 թվականին, այն էլ 57 և ոչ թե 38 կանոնախմբով, ինչպես էր Գոշի ունեցած օրինակը, Հնարավոր է, որ Անանիա Մոկացու ձեռքի տակ եղած Կանոնագրքի օրինակը ավարտված լիներ նույն այս՝ 645 թվի Դվինի ժողովի կանոնախմբով, Գոշի ունեցած Կանոնագրքի օրինակի ծագումը պետք է ընդունել ոչ թե իրեն մոտ ժամանակներում, այլ շատ ավելի հին՝ Անանիա Մոկացու ժամանակներում կամ ավելի վաղ. իսկ սրա մի այլ օրինակում շարունակել են ավելացնել Մակար Ա–ի⁴ և Սահակ Պարթևի «Գիր աւանդութեան»

¹ Նույն տեղում, էջ 211, ժանոթ. 413։

² Տե՛ս նշված աշխատությունը, էջ 70։

³ Նույն տեղում, էջ 71։

⁴ Երուսաղեմի հայրապետ Մակար Ա–ի Թուղթը Հայոց Վրթանես կաթողիկոսին (տե՛ս սույն հատորում՝ Թ համարի տակ) գտնվում է նաև «Գիրք Թղթոց»–ի 407—412–րդ էջերում (այս միակ հրատարակությունը կատարվել է 1901 թվին Թիֆլիսում, 1298 թվին ընդօրինակված ձեռագրից)։ Մատենագրական հուշարձանի ճոխացման փայլուն օրինակ է նաև այս ժողովածուն։

Կանոնախմբերը 39 (ԼԹ)-րդ և 40 (Խ)-րդ համարների տակ՝ Ուստի ընդունելի է Ակինյանի այն կարծիքը, թե «Ընդարձակված Կանոնագրքին կը պատահինք առաջին անգամ 1098-ին, երբ հին Հավաքումը գտած է ԻԶ—ՄԳ հավելվածական մասեր» (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.)։ Ընդհանուրապես, ինչպես ցույց տվեցինք վերևում Կանոնագրքի հին հավաքմանը առաջին անգամ հանդիպում ենք Անանիա Մոկացուց մի փոքր հետո՝ X դարի վերջերին ԻԾ—Խ ավելացված կանոնախմբերով, որոնք պահված են Ա խմբի ձեռագրերում։ Եվ սա էլ հանդիսանում է Կանոնագրքի X դարի խմբագրությունը, որի մասին չի խոսում Ակինյանը։

Այսպիսով, X դարի 90-ական թվականներին Կանոնագրքի տվյալ օրինակն ընդգրկում էր քառասուն կանոնախումբ, ներառյալ Հովհ. Օձնեցու ժողովածուն։ Կանոնագրքի այս բովանդակությունն այն գումարն է, որի մասին ձեռագրերի Ա և Բ խմբերի առնչությունների հարցը քննելիս, վերևում խոսեցինք որպես որոշակի մի ժամանակաշրջանում ամբողջական դարձած մատենագրական հուշարձանի։

Ինչպիսի՞ փաստերով Հովհ. Օձնեցու ժողովածուն և սրան ավելացված ԻԾ—Խ կանոնախմբերը դիտում ենք մի գործ, որից առաջ եկավ կանոնագիրք-ձեռագրերի Բ խումբը՝ ի տարբերություն Ա խմբի միևնույն նյութի այլ դասավորության։ Եվ ապա՝ այդ հարցը ինչո՞ւ ենք կապում X դարի 90-ական թվականների հետ։ Այս հարցերի պարզաբանմանը օգնում է ձեռագրերի բազմիցս հիշված Բ խումբն իր ենթախմբերով։ Ուստի դիմում ենք այդ խմբի ձեռագրերին։

Ի՞նչ ձեռագրերը բովանդակության ցանկում ունեն 40 կանոնախմբի վերնագիր և այդ հաջորդականությամբ էլ կանոնախմբերը դասավորված են բուն ձեռագրերում։ Սակայն ԻԸ՝ Կյուրեղ Աղեքսանդրացու կանոնախմբի ընդօրինակումով ձեռագրերն այնուհետև մնում են թերի, չընդօրինակվելու պատճառով։ Կասկածից վեր է, որ եթե ընդօրինակությունը շարունակվեր, ապա մնացած կանոնախմբերը նույն հաջորդականությամբ կլինեին մինչև վերջ, Նդիշեի «Վասն դիւահարաց»՝ Բ խմբի ձեռագրերի 40-րդ կանոնախումբը։

Ձեռագրերի մյուս ենթախմբում՝ ԽԼԾ-ում այլ բան ենք տեսնում 40 կանոնախմբերից հետո։ 1 ձեռագրի բովանդակության ցանկում նշված են ի՞նչ ձեռագրերի պարունակած Ա—Խ կանոնախմբերի վերնագրերը։ Միևնույն հաջորդականությամբ էլ կանոնախմբերը դասավորված են բուն ձեռագրերում, սակայն դրանից հետո ավելացված են նոր կանոնախմբեր, որոնց վերնագրերը

Վերջինիս XI դարի ծավալը փոքր է և եզրափակվում է հրատարակության 218-րդ էջով։ Այս մասին տե՛ս ներքևում, էջ XLVII։ Գրիգոր Վկայասերի ժամանակ, 1078 թվին, Մակարի Թուղթը «Գիրք թղթոց»-ում չէր մտել, որովհետև այն տակավին ծանոթ չէր։ Այս Թուղթը ծանոթ չէր նաև Անանիա Մոկացուն, քանզի, ինչպես ցույց տվեցինք վերևում, վերջինս երբ X դարի կեսերին գրում էր իր հերթմնադիրը հոսրով Անձեացու դեմ՝ Կանոնագիրքը օգտագործելիս Մակարի Թուղթը այնտեղ չէր տեսել։ Մյուս կողմից Մակարի Թուղթը Կանոնագրքում տեսնում ենք X դարի 90-ական թվականների խմբագրության մեջ։ Այսպիսով, որևէ վանքի հնագույն մի ձեռագրից հայտնաբերվել է այն և մուծվել Կանոնագրքում Անանիա Մոկացուց՝ X դարի կեսերից մինչև նույն դարի 90-ական թվականներին ընկած միջոցում։ Այնուհետև բավականին ուշ, գուցե և Թովմաս Լոռավայեցու 1298 թվի ընդօրինակության ժամանակ, «Գիրք թղթոց»-ում այն մուծվել է Կանոնագրքից։

չեն նշված բովանդակության ցանկում¹, Վիճակը ճիշտ այդպիսին է Անկյուրի-այի Կարմիր վանքի մատենադարանում պահվող մի ձեռագրում²:

Մի այլ ենթախմբում՝ acdkmpsv նույնությամբ պահված են ի՛-ի Ա—Խ և hlou-ի ԽԱ—ԿԵ կանոնախմբերը և այնուհետև կանոնախմբերը թե բովանդակության ցանկում և թե բուն ձեռագրերում շարունակվում են³:

Վերջապես Բ խմբի befǵq ձեռագրերի ենթախմբում Ա—Խ կանոնախմբերը գտնում ենք միևնույն հաջորդականությամբ, ինչպես ի՛ և վերևում նշված մյուս ձեռագրերում է, սակայն 40 (Խ)-րդ կանոնախմբից հետո այս ենթախմբի շարունակությունը տարբեր է վերևում նշված ձեռագրերից⁴:

Այսպիսով, միևնույն Ա—Խ կանոնախմբերը կանոնագիրք-ձեռագրերի Բ խմբի բոլոր ենթախմբերում կրկնվում են և այնուհետև շարունակությունների մեջ շեղվում: Այս պարագան մեզ բերեց այն հզրակացության, որ Կանոնագիրքը Հովհ. Օձնեցուց հետո ճոխացվելով մի որոշ և հայտնի ժամանակում բովանդակել է 40 կանոնախմբ:

Հոգուտ այս հզրակացության խոսում է նաև հետևյալ փաստը. Ա խմբի հնագույն A ձեռագիրը բաղկացած է 57 կանոնախմբերից՝ բաժանված 1332 կանոնների, սակայն ձեռագրի սկզբում դրված առարկայական ցանկում⁵ արտահայտված են 40 կանոնախմբերի 1257 կանոնները: Մնացած կանոնախմբերն իրենց կանոններով արտահայտված չեն առարկայական ցանկում:

¹ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ XXXIV—XXXV: Միևնույն բանն է կրկնվում նաև Դ ձեռագրում, միայն այն տարբերությամբ, որ շարունակությունը կազմում է ոչ միայն hlou-ի ունեցածը, այլ ավելին, ինչպես acdkmpsv ձեռագրերը: Այս ենթախմբի hou ձեռագրերը՝ սկզբից թերթ ընկնելու պատճառով՝ չունեն կանոնախմբերի բովանդակության ցանկերը: Քանի որ hlou ձեռագրերը նյութի կառուցվածքի և այլընթերցումներով միմյանց համընկում են, չենք կասկածում, որ եթե այդ երեք ձեռագրերի սկզբի թերթերի կորուստը չլիներ, այդտեղ էլ կնկատեինք, այն ինչ լ-ում:

² Ինչպես նշում է Յուզակի հեղինակ Բարդեն Կյուլեսերյանը, ձեռագրի սկզբում դրված է մի ցանկ. երբևէ համեմատ լԹ գլուխներն բաղկացած պիտի ըլլա Կանոնագիրքը, և այդ լԹ գլուխներուն առաջինն է Առաքելական կանոնք, իսկ վեջինը՝ Սրբոյն Եղիշէի կանոնները, բայց Կանոնագիրքս իրողութիւն մէջ կը բովանդակե ավելի գլուխներա (Յուզակ ձեռագրաց Անկիրոյ Կարմիր վանուց և շրջակայից, Անթիլիաս, 1957, էջ 231): Բերված ցանկից երևում է, որ նշված լԹ-ի փոխարեն պետք է լինի Խ: Այդ թյուրիմացությունն արդյունք է տպագրական սխալի: Կանոնախմբերը թվելիս լ՛-ից հետո համարակալումը փոխանակ շարունակվելու՝ լԸ, լԹ և այլն, այն նորից ետ է դնում՝ լՁ, լԷ, լԸ (նույն տեղում, էջ 233), և այսպես մինչև վերջ: Մյուս կողմից լԹ համարի տակ նշված է ոչ թե Եղիշեի կանոնախմբը, ինչպես նշում է Բարդեն Կյուլեսերյանը, այլ Հովհ. Կ. Պոլսի հայրապետի, որը հաջորդում է Եղիշեի կանոնախմբին և hlou ձեռագրերում դրված է 41-րդ համարի տակ: Այսպիսով, այստեղ էլ ցանկում և բուն ձեռագրում նույն 40 կանոնախմբերն են, իսկ շարունակությունը hlou և ապա acdkmpsv-ի նման: Այն տարբերությամբ միայն, որ 40 կանոնախմբերի շարքում ճեղքատվանութիւն Անտիոքայա գրութիւն (ԻԳ համարի տակ) փոխարեն այստեղ Ե համարի տակ կրկնված է Փիլիպպոս առաքյալին վերագրված կանոնախմբը (նույն տեղում, էջ 231):

acdkmpsv ենթախմբի acdr ձեռագրերին է համապատասխանում նաև Մատենադարանի կողմից վերջերս ձեռք բերած № 10311 ձեռագիրը, ընդօրինակված 1637 թ.: Այն չենք օգտագործել սույն հատորում, վերջինս ավարտված և տպագրության հանձնված լինելու պատճառով:

³ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ XXXV—XXXVI: Այս ենթախմբին է պատկանում նաև ամերիկյանակ Տիրան արքեպիսկոպոս Ներսույանի ձեռագիրը, որի շորատիպ պատճենը վերջերս շնորհակալությամբ ստացանք նրանից:

⁴ Նույն տեղում, էջ XXXVI—XXXVII:

⁵ Նույն տեղում, էջ 5—17:

Արդ՝ ի՞նչ նյութեր են դրանք: Վերջիններս այն նյութերն են, որոնք ավելացվել են Ա ձեռագրում նախագաղափար ձեռագրի ունեցած 40 կանոնախմբերին՝:

Եթե մինչև այժմ մեր ջանքերն ուղղված էին կանոնագիրք-ձեռագրերի նախքան այժմյան ձևի մեր բաժանման երկու խմբերի հանգես գալը ցույց տալուն և վերջինիս 40 կանոնախմբեր պարունակելու խնդրի պարզելուն, ապա այժմ պարզենք այն հարցը, թե կանոնագիրք-ձեռագրերի Բ խումբը երբ հանդես եկավ:

Վերևում, երբ խոսում էինք Կանոնագրքի կառուցվածքի մասին՝ մեկից ավելի անգամներ նշեցինք, որ Կանոնագիրքը 40 կանոնախմբերով հանդես եկավ X դարի վերջերին կամ նույն դարի 90-ական թվականներին:

Հովհ. Օձնեցու կազմած Կանոնագրքին նոր կանոնախմբերի ավելացման մասին խոսելիս, նկատեցինք, որ Բ խմբի մի քանի ձեռագրերում՝ abefgkmprqs որոշակի տեղում կանոնական բնագրերն ընդհատվում են պատմական բնույթի նյութերով, որոնք բացառությամբ մեկի², կապ չունեն Կանոնագրքի բովանդակած նյութերի հետ, և այնուհետև դարձյալ շարունակվում են կանոնական բնագրերը: Պատմական բնույթի այդ նյութերը befg ձեռագրերում գտնվում են 40 (Խ)-րդ և 41 (ԽԱ)-րդ՝ Եղիշեի «Վասն դիւահարաց» և «Թուղթ զոր առաքեաց Յակոբոս առ Կողրատոս» կանոնախմբերի միջև: Այդ նյութերը կրերենք e ձեռագրի համաձայն.

1. «Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն անուանքն են այսոքիկ:
2. Եւ որք ի Կեսարիա ժողովեցան:
3. Յետ մատենի ժամանակագրութեան թագաւոր տէրանց աշխարհիս արանց Արշակունեաց:
4. Ի սրբոյն Գրիգորէ Բագրեւան եւ Արշակունիք միտ (sic) եպիսկոպոսք վիճակ կարդեալ էին...:
5. Եպիսկոպոս Երուսաղէմի որոյ ետոյ (sic) պատրիա[ր]գք եղեն:
6. Կ. Պօլսի եպիսկոպոսք որք հայրապետք³:

¹ Ա և սրան հարող ձեռագրերում (Ա խումբ) 40 (Խ)-րդ համարի տակ գրված է Սահակ Պարթևի «Գիր աւանդութեան» կանոնախումբը, որպես 1257 (ՌՄԾԷ)-րդ կանոն: Վերջինս արտահայտված է առարկայական ցանկի 29 «Վասն հաւատոյ եւ կրանից ի Նիկիայ հաւատոյն հաստատուն լինելոյ և նշովեալ հաւատք են այսոքիք» վերնագրի ներքո (Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 9—10), 1257 (ՌՄԾԷ)-րդ կանոնին հաջորդող կանոնները, որոնք արտահայտում են 41—57-րդ կանոնախմբերը, առարկայական ցանկում չենք գտնում, բացառությամբ 1258 (ՌՄԾԸ)-րդ (տե՛ս Դ վերնագրի տակ, նույն տեղում, էջ 5), 1322 (ՌՅԻԲ)—1325 (ՌՅԻԾ)-րդ (տե՛ս Զ վերնագրի տակ, նույն տեղում, էջ 5) կանոնների՝ թվով 5: Ավելի ուշագիր ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ դրանք առարկայական ցանկին գրչի կողմից ավելացվել են Ա ձեռագրի ընդօրինակությունից հետո: Այսպիսով, 17 կանոնախմբեր (ԽԱ—ԾԷ) 75 կանոններով չեն մտել 40 կանոնախմբերից բաղկացած Կանոնագրքի առարկայական ցանկի սկզբնական բնագրում, որովհետև այդպիսիները Կանոնագրքում այն ժամանակ տակավին մուծված չէին: Դրանք չեն մտել նաև Ա ձեռագրի առարկայական ցանկում, որովհետև առարկայական ցանկի ընդօրինակվելուց հետո են միայն մուծվել այստեղ:

² Այդ Նիկիայի ժողովի մասնակիցների ցանկն է, որը հնագույն և մյուս ձեռագրերում գրված է Նիկիայի կանոնախմբին կից և այդպես էլ հրատարակեցինք «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա հատորի 133—150 էջերում:

³ Ձեռ. № 783, էջ 185ա—190ա. Ե (էջ 243բ—251բ) և Գ (էջ 146բ—152բ) ձեռագրերում չեն պահվել վերևում նշված 2-րդ և 6-րդ վերնագրերի նյութերը, իսկ Գ ձեռագրում չեն ընդօրինակվել 3-րդ համարի նյութի մեծ մասը և 4-րդ համարի նյութն ամբողջությամբ:

Մեղ հետաքրքրող հարցը պարզելու համար այս շարքի նյութերից ուշադրության արժանի է երրորդը, որը հայոց կաթողիկոսների ցանկն է, տրված աթոռակալության տարիների սկզբունքով: Այս բնագիրն ավարտվում է այսպիսի հատվածով. «Յետ սորա (Խաչիկ Ա Արշարունի —Վ. Հ.) ամ մի առանց վերադիտողի մնաց աշխարհս Հայոց: Իսկ Գաղիկ Շահնազ ժողովեալ զամենայն եպիսկոպոսն եւ զհարս ձեռնադրեն զտէր Սարգիսն հայրապետ աթոռ սրբոյն Գրիգորի, որ <է> հայ թվականն ՆԽԱ (992) էր, իսկ ի ծնընդենէ Փրկչին ԶՂԵ (995) եւ ի սկզբանց անդի ՅնԺէ (6417): Սա նմանեալ սրբոյն Գրիգորի Հայոց լուսաւորչի»¹:

Ուրեմն կաթողիկոսների ցանկը ավարտվում է Սարգիս Ա Սեանցու կաթողիկոս օծվելու հիշատակությամբ: Իսկ թե վերջինս քանի տարի է հովվապետել, ցանկի կազմողին հայտնի չէ: Այստեղից էլ նկատի ունենալով վերևում նշված թվականը՝ 992-ը² կարելի է եզրակացնել, որ կաթողիկոսների ցանկը

որովհետև նախագաղափար օրինակից թերթ է ընկած եղել. այդ մասին ձեռագրի գրիչը 159ա էջի ներքևի լուսանցքում գրում է. «Թուի թէ այս տեղս պակաս է և յօրինակէն է, որ չմեղադրես»:

akmps ձեռագրերում այդ նյութերը գրված են մի փոքր այլ դասավորությամբ, որը բերում ենք ըստ k ձեռագրի.

«Եպիսկոպոսք Երուսաղէմի, որք յետոյ պատրիարք»:

Կ. Պօլսի եպիսկոպոսք, որք ապա և հայրապետք:

Նիկիայ ժողովոյն անուանք:

Քահանայապետք Հայոց մեծաց:

Եպիսկոպոսք Կամսարական տանն» (էջ 218բ—227ա. նույնը տե՛ս նաև a, էջ 210բ—219ա, m, էջ 220բ—229ա, p, էջ 240բ—247ա, s, էջ 275—286ա): Այս ձեռագրերում չի պահվել միայն e-ի ունեցած «Եւ որք ի Կեսարիա ժողովեցան» ցանկը:

Նշված այս նյութերը հիշված ձեռագրերում գրված են ոչ թե 40 և 41-րդ՝ Եղիշեի և «Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս» կանոնախմբերի միջև, ինչպես befgq ձեռագրերում է, այլ 40-րդ կանոնախմբից երեք (Հովհ. Ոսկերեքանի, Ազաթանգեղոսի և Մեսրոպի) կանոնախմբ հետո: Այն հանգամանքը, որ 40-րդ՝ Եղիշեի կանոնախմբից հետո այս ձեռագրերում Կանոնագրքի բովանդակած նյութերի շարունակությունը չեղվում է, մեզ ենթադրել է տալիս որ այստեղ ևս պատմական բնույթի նշված նյութերը դրել են 40 կանոնախմբեր պարունակող կանոնագիրք-ձեռագրերի երեք կանոնախմբ ավելացնելուց հետո և կամ սկզբնական բնագրի վերջին մասը վերադասավորել են, այսինքն՝ 40 կանոնախմբեր պարունակող կանոնագիրք-ձեռագրի վերջում գտնվող պատմական բնույթի նյութերը դրել են վերևում նշված երեք կանոնախմբերը վերադասավորելուց հետո: Ըստ երևույթին այդպես են փարվել նույն այդ նյութերի հետ Դ ձեռագրում, ուր պահվել են Նիկիայի ժողովի մասնակիցների, հայոց կաթողիկոսների և Կամսարական տան եպիսկոպոսների ցանկերը (էջ 278բ—284բ), որոնք գրված են այս օրինակի վերջին՝ 78-րդ «Վասն քահանայազործութեան» կանոնախմբից հետո:

¹ Նույն տեղում, էջ 189աբ: Տե՛ս նույնը f-ում, էջ 286աբ, g-ում, էջ 159 աբ, q-ում, էջ 152ա, իսկ b-ում հայոց թվականը նշված է «ԽԱ» (էջ 249ա): Կասկածից դուրս է, որ հարյուրավոր նշանակող «ն» տառն ընկել է: Վերջին թվականը bq-ում նշված է 82Ժէ (6717, էջ 249ա, էջ 152ա): Բերված քաղվածքը տե՛ս նաև a, էջ 218բ, k, էջ 227ա, m, էջ 227բ, p, էջ 247ա, s, էջ 285բ, r, էջ 284ա: amprg ձեռագրերում բնագրի ԶՂԵ-ի փոխարեն ԶՂէ, r-ում՝ ՅնԺէ-ի փոխարեն ՅնՄէ: Անշուշտ երկու դեպքում էլ առկա է գրչագրական սխալ:

² Այս թվականի փոխարեն Ն. Մելիք-Թանգյանը նշում է 997: Մեղբերված քաղվածքում զուգահեռաբար տրված է երեք թվական՝ հայոց ՆԽԱ (992), փրկչական՝ ԶՂԵ (995), որոշ ձեռագրերում ԶՂէ (997) և աշխարհի արարչագործության՝ ՅնԺէ (6417), իր տարբերակներով: 995 և 997 (ԶՂԵ և ԶՂէ) թվականներն առաջ են եկել «Ե» և «Հ» տառերի սովորական չփոթումից: Ն. Մելիք-Թանգյանը հետևել է փրկչական 997 (ԶՂէ) թվականին: Եթե ընդ թերևս հայոց ՆԽԱ (441) թվականին 551 ավելացնելն է՝ 992:

կազմված պետք է լինի 992 թվականին կամ մոտակա հաջորդ մի քանի տարիներին:

Ի՞նչ դործ ունեն Կանոնագրքում պատմական այս նյութերը, որոնք իրենց բնույթով անհարիր են նրան: Այս հանգամանքից արդեն Ն. Մելիք-Թանգյանն էր հզրակացրել, որ կաթողիկոսական ցանկի գոյությունը մի շարք ձեռագրերում նշանակում է, թե այդ բնագրերը 997 թվականից առաջ են գոյություն ունեցել Կանոնագրքում և սահման հանդիսացել վերջինիս վավերական և անվավեր բնագրերի միջև. նա այդպես էլ գրում է. «997 թվի այս ցանկից հետո մտածները անվավեր են, այսինքն հավելվածներ են 10-րդ և 11-րդ և այլն դարերի»¹:

Մի կողմ թողնելով Ն. Մելիք-Թանգյանի կարծիքի մասնակի ուղղումը² նշենք, որ կաթողիկոսական ցանկը կազմել է մի ժամանակակից և մոծել Կանոնագրքում այն ժամանակ, երբ վերջինս Հովհ. Օձնեցուց հետ ճոխացվելով X դարի 90-ական թվականներին՝ հայոց կաթողիկոսների ցանկը կազմելու պահին բովանդակում էր 40 կանոնախմբեր: Այդ հզրակացության ենք հանգում այն փաստից, որ Բ խմբի befgq ձեռագրերում,—որի շարունակությունը, ի դեպ, մյուս ենթախմբերից տարբերվում է իր կարճությամբ,—նշված նյութերը դրված են 40 կանոնախմբերից հետո: Եվ մեզ այնպես է թվում, որ ծագման առումով, այս ձեռագրերը հանդիսանում են ի՞նչ ձեռագրերից հետո Կանոնագրքին ավելացված նոր շերտը պարունակող առաջին և հնագույն օրինակի տարբերակները. այսինքն Բ խմբի սկզբնական օրինակի տարբերակները հանդիսանում են ի՞նչ ձեռագրերը, իսկ befgq ձեռագրերը նաև այս խմբին կատարված առաջին ավելացումներ ունեցող հետագա օրինակները:

Եվ այս ժամանակ էլ՝ X դարի 90-ական թվականներին Կանոնագրքում կանոնախմբերը թերևս ժամանակագրական հաջորդականությամբ դասավորելու մղումով վերջիններս դասավորել են և ստեղծել կանոնագիրք-ձեռագրերի մեր բաժանման Բ խումբը՝ նախ ի՞նչ, ապա ճոխացվելով հանդես են եկել befgq, hlou և acdkmpsv ենթախմբերը: Այսպիսով, մինչև X դարի 90-ական թվականները գոյություն չի ունեցել կանոնագիրք-ձեռագրերի Բ խումբը:

Վերևում շարադրվածից հետո կարող ենք ասել, որ X դարի վերջերին Կանոնագիրքը մեզ ներկայանում է 40 կանոնախմբերով, այն է՝ առաջին մաս՝ Օձնեցու ժողովածուն՝ Ա—ԻԴ, ապա երկրորդ մաս՝ Օձնեցուց հետո ավելացված ԻԵ—Խ կանոնախմբերով՝ Սիոնի (կամ Պարտավի) կանոնախմբից մինչև Սահակ Պարթևի «Գիր աւանդութեան» կանոնախմբը: Այս երկրորդ մասն էլ հրապարակվում է Կանոնագրքի Բ հատորում:

¹ Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Ա գիրք, Շուշի, 1903, էջ 67, 369:

² Ն. Մելիք-Թանգյանը մի փոքր սխալվում է. նախ. ոչ թե անվավեր են, այլ կեղծ, երկրորդ. այդպիսին են ոչ միայն 992 թվի (հեղինակը նշում է 997) կաթողիկոսների ցանկից հետո Կանոնագրքում մոծված գրքի բոլոր կանոնախմբերը, այլ մինչև այդ Կանոնագրքում մոծված ռիշ կանոնախմբեր ևս, օրինակ, Թագեոս և Փիլիպպոս առաքյալներին, Գրիգոր Աստվածաբանին, Բարսեղ Կեսարացուն վերագրված և այլ կանոնախմբեր, որոնք ներկայացված են սույն հատորում: Նման բնագրեր գտնում ենք նույնիսկ Հովհ. Օձնեցու կազմած Կանոնագրքում, օրինակ, Առաքյալների, Հարանց հետևողաց, Սեանտոսի, Թերևս Կեսարիայի կանոնախմբերը:

Գ. ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ—ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ Ա ԽՄԲԻ XI ԴԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սկսած X դարի վերջերից, երբ արդեն Կանոնագրքի հին ձևագրերի կողքին առաջ եկավ Բ խումբը, Կանոնագրքի բովանդակության ձևացումը ձևագրերի Ա և Բ խմբերում ընթանում էր միմյանցից անկախ երկու ուղղու-թյամբ:

Նախ քննենք Ա խմբի ձևագրերի X դարի 90-ական թվականներից հետո ավելացված կանոնական շերտերի հարցը: Կանոնագիրք-ձևագրերի հնա-գույնի Ա-ի հիշատակարանում գրիչը խնդրում է հիշել. «Եւ զտէր խաչիկ, որ յերկար ժամանակ անարատ սիրով եւ յաւժար կամաւ զարինակս ընձեռեաց»¹: Ուրեմն Ա ձևագիրն ընդօրինակվել է տեր խաչիկի օրինակից: Թե ի՞նչ բովանդակություն և հնություն է ունեցել վերջինս, ինչպես նշում է ն. Ակինյանը, չգիտենք²: Սակայն որոշ փաստեր այդ ուղղությամբ մեզ խորհրդածությունների առիթ են տալիս: Վերևում ցույց տվեցինք, որ Ա ձևագիրը թեև բովանդակում է 57 կանոնախումբ 1332 կանոններով, սակայն նույն ձևագրի սկզբում դրված առարկայական ցանկում ընդգրկված են 40 կանոնախմբերի նյութերը՝ 1257 կանոններով: Մնացած 17 կանոնախմբերը՝ 41—57-րդը առարկայական ցանկում չեն արտահայտվում: Մյուս կողմից միևնույն ձևագրի գրիչը հիշա-տակարանում գրում է, որ կանոնագիրք-մատյանը տեր խաչիկի օրինակից սկսում է ընդօրինակել Վախ Սև լեռան Պապահոս վանքում, այնուհետև ինչ ինչ պատճառներով կիսատ է թողնում ընդօրինակությունը, թերի ձևագիրը և գաղափար օրինակը (տեր խաչիկի) իր հետ վերցնելով, տեղափոխվում է Արմեն լեռան կատարին գտնվող Հովհաննա անապատը, որի վանահայր Մելիտեն և փոխանորդ Գրիգորիսը «գիտացեալ զթերութիւն գործոյս... հրամա-յին ընդ զպակասութիւն թերութեան գործոյս բարեաց»³: Ակինյանը գրչի այս տեղեկության մասին գրում է. «Հովհաննես գրչի երկդիմի խոսքերը կարծել կու տան, թե այս օրինակությունը նախորդին (իմա՝ տեր խաչիկի օրինակի —Վ. Հ.) թերությունները լրացնել ձգտած ըլլա: ...Այստեղ խոսքը անշուշտ Պապահոս վանքին մեջ սկսված ընդօրինակության մասին է, որ կլրացվի Հովհաննա անապատին մեջ, ձեռնավորությամբ նույն վանքի առաջնորդներուն, բայց կարող է լինուլ զպակասութիւն թերութեան գործոյս» ակնարկել նաև Կանոնագրքին պակաս մասերու նոր հավելվածներով ձևաանալը»⁴:

Ակինյանը ճիշտ է, երբ գրչի այդ վկայությունն անվանում է երկդիմի, թեև երկդիմի է նաև իր ենթագրությունը: Եվ մեզ այնպես է թվում, որ գրչի լինուլ զպակասութիւն թերութեան գործոյս» խոսքերը վերաբերում են և կիսատ մնացած ձևագրի ընդօրինակության ավարտելուն և նոր կանոնախմբեր ավելացնելուն: Ելնելով այս կարծիքից թերևս շփալվենք, եթե ասենք, որ տեր խաչիկի օրինակը, որից 1098 թվականին ընդօրինակվել է Ա ձևագիրը, ունեցել է 40 կանոնախումբ, իսկ ձևագրում պարունակված 57 կանոնախմբերից 17-ը՝ իսկ—Մէ ավելացվել են 1098 թվականի ընդօրինակության ժամանակ:

¹ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ LX:

² Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 109:

³ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ LX:

⁴ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 109:

Հետևապես, բարեփոխելով Ակինյանի կարծիքը, կարող ենք ասել, որ Հովհ. Օձնեցու կողմից կազմված և հետագայում ճոխացած Կանոնագիրքն իր «նագույն ձևի մեջ պահված է X դարի վերջին ձևավորված խմբագրության մեջ, որը և արտահայտված է A և սրան հարող ձեռագրերում: Կանոնագրքի ներկա հատորում X դարի վերջին խմբագրությունը (ԻԾ—ի կանոնախմբերը) ներկայացնելու հետ միասին, ներկայացված է նաև նրա հետագա՝ XI դարի խմբագրությունը (ԽԱ—ՄԷ կանոնախմբերը), որը արդյունք է Հովհանա անապատի վանահայր Մելիտեի և փոխանորդ Գրիգորիսի և ձեռագրի գրիչ Հովհաննեսի աշխատասիրության:

Հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն փաստը, որ ժամանակակիցների ձեռքում՝ XII դարի վերջերին Կանոնագրքի օրինակներն ունեցել են տարբեր ծավալներ: Եթե Մխիթար Գոշի օգտագործած Կանոնագրքի բովանդակությունը, ինչպես ցույց տվեցինք վերևում, հզրափակվել է 645 թվի Դվինի ժողովի կանոնախմբով և Կանոնագրքի այս տարբերակն էլ կառուցվածքի իմաստով ունեցել է X դարի հնություն, ապա Գոշի ժամանակակից՝ Ներսես Լամբրոնացին ունեցել է Կանոնագրքի մի այլ տարբերակ, որն ավելի ճոխ բովանդակություն ուներ և որի հնությունը բովանդակության իմաստով XI դարից այն կողմ չէր անցնում: Ներսես Լամբրոնացին իր հիշատակարաններից մեկում դրում է. «Եւ խուղեալ ընդ նա մեր յաբկեղս գրոց կաթուղիկոսաւաւնին՝ ոչ գտաք օրէնս (իմա՝ քաղաքական-աշխարհական —Վ. Հ.), բայց միայն զկանոնականս, որ ի սուրբ ճարգ ժողովոց էր գրեալ. և որ ի նոյն յարեցաւ ի նոցանէ կանոնս զգուշաւորս եկեղեցւոյ: Իսկ քաղաքի օրէնս ոչ գտաւ ի մէջ Հայոց, ոչ եկեղեցիս և ոչ առ իշխանս»¹ (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.):

Ինչպես դժվար չէ հզրակացնել այս վկայությունից, Ներսես Լամբրոնացին կաթողիկոսարանում գտել է միայն «զկանոնականս, որ ի սուրբ հարց ժողովոց էր գրեալ»՝ այսինքն՝ Կանոնագիրք: Թե ինչ ծավալ է ունեցել վերջինս կամ դրա մի որևէ տարբերակը, որը գտնվել է Սկեռաթի վանքում, կարելի է իմանալ մեր Մատենադարանի № 3919 ձեռագրից²: Դա ժողովածու է և բովանդակում է «Գործք առաքելոց», Պողոս առաքյալի թղթերի մեկնությունները և այլ նյութեր: Զեռագրի 207ա—218բ էջերում գտնվում է տոնացույց, ուր թվարկված են, թե տարվա ո՞ր ամսին և ո՞ր օրն ինչ տոներ են լինելու: Տոների թվարկումը հրեման ընդհատվում է և մեջբերումներ են արվում Կանոնագրքի զանազան կանոնախմբերի համապատասխան կանոններից, նշելով վերջիններիս կարգահամարները: Մեջբերվածներից միայն չորս կանոնախմբերում, որոնց կարգահամարները նշված են ընդհանուր համարներով, հիշվում է, թե որտեղից են վերցրել քաղվածքները, օրինակ, «Սերերիանոսի ի Ղուկայ Աւետարանին մեկնութենէն ի Սկետային մեծ կանոնաց գիրքն, ի ՌՅԻԳ գլու-

¹ Գարեգին Ա կաթողիկոս, Հիշատակարանը ձեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 600. տե՛ս և հմմտ. նաև Քաղաքական օրէնք Ներսիսի Լամբրոնացւոյ, հրատ. Բասմաչյան, Պարիզ. 1907, էջ 5:

² Զեռագրի փոքրիկ հիշատակարանում ընդօրինակության տարեթիվը նշված է 90Թ (էջ 44ա): Մատենադարանի ձեռագրաց Ցուցակ (Երևան, 1965) կազմողները կարծելով, որ դա սխալ է. որովհետև ձեռագրի գրությունն իրոք XVII դարի է, հարցականով դրել են 1610 թ. (էջ 1110), 90Թ-ն կարգաւով ՌՄԹ: Դա կարող է ճիշտ լինել, բայց հնարավոր է, որ դա գրչի հին հիշատակարանը լինի, որը ձեռագրի նյութերի հետ ընդօրինակվել է XVII դարում:

խըն»¹, «Ի տէր Ներսիսի Սկեւոյիւն մեծ կանոնքն ի ՌՅԻԵ գլուխն՝ սրբոյն Դիոնէսիոսի բան յաղագս Աստուածածնին»², «Ի նոյն կանոնացն ՌՅԻԶ գլուխն ի տէր Ներսիսի Սկեւոյիւն գրոցն է. Մանուէլի»³, «Եւ կան բանքն ի տէր Ներսիսի Սկեւոյիւն կանոնքն ի ՌՅԺԸ գլուխն, ուստի եւ զայս գրեցի»⁴ (ամենուր ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.):

Այս մեջբերումները⁵ ցույց են տալիս, որ նշված ձեռագիր տոնացույցում կատարված քաղվածքները վերցվել են Կանոնագրքի Սկեռայի վանքի առաջնորդ Ներսես Լամբրոնացու օրինակից։ Մի օրինակ, որի ունեցած Կարինի, Եպիփան Կիպրացու (Բ), Սեբերիանոսի, Հիպպոլիտի, Նեքտառի, Դիոնեսիոսի, Մանուելի, Մելիտոնի և ուրիշ կանոնախմբերը թվով 17, կանոնական այն բնագրերն են, որոնք բացակայում են Կանոնագրքի X գարի խմբագրությունից, մինչդեռ այդպիսիները հանդիպում են XI գարի խմբագրության մեջ։ Այստեղից դժվար չէ հետևեցնել, որ Ներսես Լամբրոնացու ունեցած Կանոնագրքի օրինակը XI գարի խմբագրություն է եղել և ծագել անպայման Ա ձեռագրից

¹ Զեռագիր № 3919, էջ 208 ար։

² Նույն տեղում, էջ 214 ա։

³ Նույն տեղում, էջ 215 ա։

⁴ Նույն տեղում, էջ 217 ա։ Այստեղ կանոնների կարգաճամարների նշումները կատարված են միայն ընդհանուր համարներով, հակառակ այլ դեպքերի։ Այդպես են վարվել գուցե նրա համար, որ այս շորս կանոնախմբերը Կանոնագրքում առկա են մեկական կանոններով։

Մատենադարանի № 6076 ձեռագրում, վերջինիս հետ կապ չունեցող մի հիշատակարան մեկը մուծել է ձեռագրի վերջին էջում հետևյալ բովանդակությամբ. «Թվին Զն (1456) գրեցաւ Կանոնագիրքս եւ այլ բաղում բանս՝ խրատականս հոգոյ եւ մարմնոյ եւ առ Աստուծոյ սքանչելեացն եւ զօրութեանն եւ դաւանութեանն Ներսէս Գալաթիոսի օտինալէն։ Իմաստնոց բաւ է» (էջ 178 բ, ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.)։ Բոլոր դեպքերում «ներսէս հայրապետի օրինակէն» արտահայտությունը մատնացույց չի անում վերևի մեջբերումներում նշված Ներսես Լամբրոնացու օրինակը, այլ նկատի ունի Կանոնագրքի թերևս Ներսես Շնորհալու մի այլ տարբերակը, որը, առանց կասկածանքի, համարում ենք Ա ձեռագրի տարբերակներից մեկը։

⁵ Մեջբերումներ կատարված են նաև Առաքելական կանոնախմբի Գ, Դ, Զ, Է, Ը, ԻԴ, Նիկիայի՝ ԺԷ, Լավողիկեի՝ ԽԶ, ԽԸ, Կարինի՝ Զ, Է, Աթանասի՝ Է, Ը, Սահակ Պարթևի՝ Խ, ԽԱ, ԽԳ, Եփրեմ Ասորու՝ Զ, Է, Եպիփան Կիպրացու՝ Գ, Ե (երկու տարբեր կանոնախմբեր) կանոններից և այլն։ Այս նշումներում, ինչպես տեսնում ենք, կանոնները հիշված են կանոնախմբերի միայն մասնավոր համարներով։ Բերված կանոնների կարգաճամարները, երբ համեմատում ենք Ա ձեռագրի համապատասխան կանոնների համարների հետ, նկատում ենք, որ կանոնների մասնավոր համարները համապատասխանում են միմյանց, օրինակ, Առաքելական Գ, Դ, Զ և այլն, իսկ վերևում բերված շորս ընդհանուր համարներից երեքը չենդվում են Ա-ում եղածից, թեև երկուսում էլ հաջորդականությամբ նույնն է։ Դեմ առ դեմ կդնենք երկու բնագրերի ունեցածը.

№ 3919 ձեռագիր
Մելիտոն—ՌՅԺԸ
Սեբերիանոս—ՌՅԻԳ
Դիոնեսիոս—ՌՅԻԵ
Մանուել—ՌՅԻԶ

Ա ձեռագիր
Մելիտոն—ՌՅԺԸ
Սեբերիանոս—ՌՅԻ
Դիոնեսիոս—ՌՅԻԲ
Մանուել—ՌՅԻԳ

Նի 3919 ձեռագրի չարքը ցույց է տալիս, որ Ներսես Լամբրոնացու ունեցած Կանոնագրքում Մելիտոնի և Սեբերիանոսի կանոնախմբերի միջև գտնվել են շորս կանոնախմբեր մեկական կանոնով՝ ՌՅԺԲ, ՌՅԻ, ՌՅԻԱ և ՌՅԻԲ համարներով, մինչդեռ Ա ձեռագրի նույն տեղում գտնվում է միայն մեկ կանոնախումբ՝ Աթանասիոսի Կանոնների համարակալումների տարբերությունը, անշուշտ, չի կարելի բացատրել զրազրական սխալով։ Ներսես Լամբրոնացու ունեցած Կանոնագրքի վերջին կանոնախմբերն, ըստ երևույթին, ունեցել են այլ հաջորդականություն, քան Ա-ի վերջին մասը։

կամ սրա որևէ տարբերակից¹։ Այսպիսով, եթե Արևելյան Հայաստանում Գոշը օգտագործել էր Կանոնագրերի X դարի խմբագրության մի որևէ օրինակ, ապա նույն ժամանակ Կիլիկիայում ներսես լամբրոնացին ունեցել էր Կանոնագրերի XI դարի խմբագրության օրինակ։

Այժմ անցնենք Ա խմբի ձեռագրերի բովանդակության աճի քննությանը XI դարից հետո։ Այս խմբի 29 ձեռագրերը, որոնք համարում ենք XI դարի խմբագրության արդյունք, մինչև XVII դարը բովանդակության առումով քիչ են փոփոխվել։ Չհաշված թերիները, այս խմբի մնացած ձեռագրերը պահել են Կանոնագրերի XI դարի խմբագրության բովանդակած կանոնախմբերը՝ թվով 57², և միայն առանձին ձեռագրերում է ավելացվել մեկ կամ ամենաշատը երեք կանոնախումբ։ Այսպես, BCDEFGH ձեռագրերը, բացի AP-ի ունեցած 57 կանոնախմբերից ունեն նաև Սիմեոն Աղվանից կաթողիկոսի անունով հայտնի կանոնախումբը։ Ուրեմն այս յոթը ձեռագրերում կանոնագրերի XI դարի խմբագրությանը ավելացվել է մեկ կանոնախումբ։ Ս ձեռագրում ավելացվել է դարձյալ մեկ, ոչ նախորդ ձեռագրերին, այլ Հովհան Ոսկեբերանի «Յաղագս սահմանի կանոնաց կարգաւորաց, որք գան ի խոստովանութիւն» կանոնախումբը։ IJKLMNOPRSTVXYZWՕ ձեռագրերը, թեև ունեն AP-ի 57 կանոնախմբերը, բայց բուն ձեռագրերի (և ոչ բովանդակության ցանկերի) վերջում՝ Հովհանն Մանդակունուն վերագրված «Ի կոշումն ապաշխարութեան» կանոնախմբից հետո ավելի ունեն երեք կանոնախումբ, որոնց վերնագրերը բերում ենք համաձայն T ձեռագրի։

«Նորին կանոնք երրորդ Բարսեղի Կեսարու հայրապետին արարեալ գլուխք ՀԴ (պետք է լինի ՀԷ—Վ. Հ.)։

Յոհաննու Ոսկեբերանի յաղագս սահմանի կանոնաց կարգաւորաց, որք գան ի խոստովանութիւն։

Յաղագս պսակի ամուսնացելոց»³։

¹ Այս պնդումը հաստատում է նաև հետևյալ փաստը. Ա և սրան հարող ձեռագրերում Մ կանոնախմբի վերնագիրն այսպես է. «Մեկիտոնի եպիսկոպոսի թուղթ առ Խրիպիս» (տե՛ս ներկա հատորում, էջ 285, 1-ին տողատակ)։ Հնդգծված աղավաղված անունը նույնությամբ գտնում ենք ներսես լամբրոնացու օրինակում, որից և անցել է Ձ 3919 ձեռագրում բերված քաղվածքին. «Մեկիտոնի թուղթն որ առ Խրիպիս» (էջ 217 ա)։

² Նույն 57 կանոնախմբերն է բովանդակում նաև Ո (Ձ 778) ձեռագիրը, որը դասել էինք Բ խմբի ձեռագրերի շարքին, սակայն կանոնախմբերի դասավորությունն այստեղ տարբեր է թե՛ Ա և թե՛ Բ խմբերից։ Այս ձեռագիրը, անշուշտ, ծագել է Ա խմբի որևէ ձեռագրից, գուցե և Ա կամ սրա մի տարբերակից և մեր հավանական ենթադրությամբ XVII դարում, չվնասված (տե՛ս ներքևում, էջ CI—CII)։

³ T, էջ 342բ—362բ։ Q ձեռագրում այդ երեք կանոնախմբերը դարձյալ ավելացված են վերջում և ցանկում ոչ մի նշում չկա այդ մասին, սակայն մեկ ուրիշը, հավանաբար XI դարում, բովանդակության ցանկի վերջում գրանցել է այդ երեք կանոնախմբերի վերնագրերը. «Կանոնք Երրորդ Բարսեղի Կեսարու հայրապետին արարեալ գլուխս ՀԷ։

Տեառն Յովհաննու Ոսկեբերանի յաղագս սահմանի կանոնաց կարգաւորաց, որք գան ի խոստովանութեան, գլ[ուխս] ԺԳ։

Յաղագս պսակի ամուսնացելոց հանդերձ ճիշդագրութեամբք և ազգահամարաւ» (էջ 15 ա)։

Ճիշտ այդպես է վարվել մեկ ուրիշը X ձեռագրի միևնույն կանոնախմբերի հետ, ցանկում գրելով վերևում նշված միայն առաջին երկու կանոնախմբերի վերնագրերը (էջ 13 բ)։ Այս շարքի ձեռագրերից XY-ում բացակայում է վերևում նշված ABCDEFGHPU ձեռագրերի ԾԲ համարի տակ նշված Սեբերիանոսի կանոնախումբը։

Այս երեք կանոնախմբերի մասին T ձեռագրում գրիչը թողել է հետևյալ տեղեկությունը. «Մանիչիք ով իմաստուն ընթերցողք, որ այս Գ կանոնքս՝ Բարսղի Հէ գլուխն և Յոհան Ոսկէբերանի ՃԳ գլուխն եւ Յակոբ Ղրիմեցոյ կանոնքն ոչ կայր ի բուն օրինակն. մեք յայլմէ ծեր օրինակէ գտաք եւ եղաք աստ ի կարգի, անմեղադիր լեռնաք»¹ (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.): Այս հիշատակարանն ավելի համառոտ գտնում ենք նաև T և սրան հարող մի քանի ձեռագրերի վերևում նշված երեք կանոնախմբերից առաջինի վերնագրում. «Նորին կանոնք Երրորդ Բարսեղի Կեսարու հայրապետին արարեալ, գլուխք ՀԴ, զոր ոչ կայր ի բուն օրինակն, յետոյ դառալ յայլում յօրինակի եւ աստ եղաք»² (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.):

Եթե T ձեռագրում վերոհիշյալ հիշատակարանը չի ընդօրինակված մի ավելի հին ձեռագրից, նշանակում է այդ երեք կանոնախմբերը Կանոնագրքում մուծել է ձեռագրի գրիչ Գրիգոր քահանան 1621 թ., որից և հիշյալ հիշատակարանն անցել է նշված ձեռագրերին: Բոլոր դեպքերում այդ կանոնախմբերը XV դարից վաղ չէին կարող մուծվել Կանոնագրքում:

Վերևում հիշված երեք կանոնախմբերը, որոնք 15 ձեռագրերի բովանդակության ցանկերում չեն մտել, բայց բուն ձեռագրերի վերջում ավելացված են, ՈՍ ձեռագրերում արդեն մտել են նաև բովանդակության ցանկերում, այդ պատճառով վերջիններիս ցանկերում նշված են ոչ թե 57 կանոնախմբերի վերնագրեր, ինչպես վերևում նշված ձեռագրերում են, այլ 60:

Սկզբից և վերջից թերի լինելու պատճառով (կան ընկած թերթեր) հնարավոր չեղավ պարզել, թե մնացած երկու ձեռագրերը՝ ԵՎ վերևում նշված ենթախմբերից որի՞ն են պատկանում:

Այսպիսով, պարզվում է Կանոնագրքի Ա խմբի ձեռագրերի բովանդակած նյութերի աճը XI դարի խմբագրությունից հետո մինչև XVII դարը:

Դ. ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ—ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ Բ ԽՄԲԻ ԾՈՒԱՑՈՒՄԸ՝ ԱՆԱՆՈՒՆԻ, ԳԵՈՐԳ ԵՐՁՆԿԱՑՈՒ (XIV—XV դդ.) ԵՎ ԱԶԱՐԻԱ ՍԱՍՆՅՑՈՒ (XVII դ.)
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Այժմ անցնենք Բ խմբի ձեռագրերի բովանդակած նյութերի աճի քննությանը: Ինչպես ցույց տվեցինք վերևում, X դարի 90-ական թվականներից հետո Կանոնագրքի բովանդակած 40 կանոնախմբերը ենթարկվում են վերադասավորման և այնուհետև դարձյալ շարունակվում: 40 կանոնախմբերը վերադասավորման սկզբնական վիճակում գտնում ենք այս խմբի 16 ձեռագրերում³:

Հաջորդ ենթախմբում՝ befgq ձեռագրերում մեզ ծանոթ 40 կանոնախմբերից բացի այնուհետև գտնում ենք շարունակություն, որ այստեղ բերում ենք ըստ e ձեռագրի⁴.

¹ էջ 369բ. հմմտ. J, էջ 329ա:

² T, էջ 362 բ. հմմտ նաև J, էջ 209 ա, K, էջ 209ա, M, էջ 280 ա, S, էջ 331 բ, V, էջ 254 ա, Ծ, էջ 190 ա:

³ Այս ենթախմբի ձեռագրի կանոնախմբերի հաջորդական կարգը տե՛ս վերևում, էջ VII—IX և Կանոնագրքը Հայոց, հատ. Ա, էջ XXXIII:

⁴ e և սրան հարող ձեռագրերում մեզ արդեն ծանոթ 40 կանոնախմբերին հետևում են վերևում նշված պատմական նյութերը՝ Նիկիայի և Կեսարիայի ժողովների մասնակիցների,

«ԽԱ. Թուխտ Յակոբայ Տեառնեղբօրն առ Կոստանդիանոս (իմա՝ Կոդրա-
շոոս —Վ. Հ.):

ԽԲ. Կանոնք Երկրորդ Եպիփանու գլուխ Գ:

ԽԳ. Կանոնք Աթաղանգեղայ (sic) գլուխ Ա:

ԽԴ. Կանոնք Մեսրովպայ վարդապետի Ա:

ԽԵ. Յիշատակարան Յոհանիսի Իմաստասիրի:

ԽԶ. Աւանդութիւն Հրէից վասն ողորմութեան»¹:

Այս ենթախմբի ձեռագրերը թեւեւ XVII դարի գրչություն ունեն՝ Ե-ն՝ 1632 թ.,
Զ-ն՝ 1605 թ., Է-ը՝ 1611 թ., Ը-ն՝ 1618 թ., Թ-ն՝ XVII դար, սակայն դա չի նշա-
նակում, թե այս ենթախումբը ծագել է XVII դարում:

Եթե Բ խմբի ձեռագրերից ի՛նչն պարունակում են նույն խմբի X դարի
90-ական թվականների խմբագրության որևէ ձեռագրի սկզբնական բովանդա-
կությունը, ասել է թե ի՛նչ ձեռագրերին տակավին նոր կանոնախմբեր ավելաց-
ված չեն, ապա եւթցգ ենթախմբում արդեն կատարված է լրացման առաջին
շերտը՝ ԽԱ—ԽԶ կանոնախմբերով: Այս ենթախումբը իրենից ներկայացնում է
Կանոնագրքի լրացման մի առանձին թեւ, որից հետո նոր բնագրերի ավելացում
տեղի չի ունեցել:

Ձեռագրերի մյուս ենթախմբերում ավելացված շերտերը կազմում են
միմյանց շարունակությունը: Ինչպե՞ս ձեռագրերում Կանոնագրքը թեւեւ շարունակ-
վում է, սակայն հետաքրքիրն այն է, որ Բ խմբի ի՛նչ ձեռագրերում պահված
կանոնախմբերի վերնագրերն ենք գտնում այս ձեռագրերից Լ-ի բովանդակու-
թյան ցանկում² և այստեղ արտահայտված չենք գտնում բուն ձեռագրում
նոր կանոնախմբերի ավելացումը³: Այս պարագան մեզ բերում է այն եզրա-
հանգման, որ ձեռագրերի նշված ենթախմբում Կանոնագրքը 40 կանոնա-
խմբեր ունենալուց դատ, ինչպես ի՛նչ ձեռագրում է, շարունակվել է: Ինչպե՞ս
ենթախմբի շարունակությունը կազմող նյութերը Կանոնագրքի ավելացման մի
այլ թեւի, ի տարբերություն եւթցգ ձեռագրերի, առաջին շերտն է, որը հանդես
է եկել X դարի 90-ական թվականների և XIV դարի կեսերի միջոցում՝ մինչև
Գեորգ Երզնկացին, որովհետև մինչև վերջինս այս շերտը արդեն մոտ էր
գործել Կանոնագրքը: Այդ ցույց կտանք ներքևում: Թե ինչպիսի կանոնախմբեր
են ավելացվել ինչպե՞ս ձեռագրերում 40 կանոնախմբերից հետո, կտեսնենք 1
ձեռագրի օրինակով:

«Նորին (իմա՝ Եղիշեի —Վ. Հ.) վասն ուրացողաց:

Նորին վասն երեխայից:

Յոհանու Կոստանդինուպուլսոյ հայրապետի:

Հայոց կաթողիկոսների, Բագրևանդի, Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի եպիսկոպոսների ցանկերը: Այս
նյութերը ձեռագրերի բովանդակության ցանկերում չեն արձանագրված: Սրանց հաջորդող
կանոնախմբերը ցանկերում թեւեւ նշված են և համարակալված, բայց բուն ձեռագրերում
համարակալում չունեն:

¹ Էջ 5 բ. նույն հաջորդականությունը տե՛ս բուն ձեռագրում (էջ 190 ա—205 ա): Միայն
Ե ձեռագրում վերջին՝ «Աւանդութիւն Հրէից վասն ողորմութեան» նյութի փոխարեն դրված է
Հակոբ Ղրիմեցու «Յաղագս ազգականութեան» բնագիրը: Իսկ Զ ձեռագրի բովանդակության
երկրորդ ցանկում թեւեւ չի նշված, բայց ձեռագրում ընդօրինակված է (վերջից թերի) Հովհ.
Մանդակունու մի կանոնախումբը (տե՛ս Կանոնագրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 491—500):

² Տե՛ս վերևում, էջ XXII—XXIII:

³ Ե ձեռագրի մասին տե՛ս վերևում, էջ XXII, ծանոթ. 1, և ներքևում, էջ XXXIII:

Նորին. սկս. ՔՁոր ինչ խնդրիցէք յանուն իմ...»¹:

ԽԸ. Մեծի Ագաթանկեղոսի ի բանէն, որ զԿայենէ:

ԽԹ. Երանելոյն Մեսրոպայ Հայոց վարդապետի:

Մ. Սահմանք և կանոնք կարգի եկեղեցւոյ սրբոյն Ներսէսի հայրապետի
Հայոց:

ՄԱ. Կանոնք Յովանու Մանդակունոյ Հայոց կաթողիկոսի գլուխ է:

ՄԲ. Նորին Յովանու Մանդակունոյ կոչումն ապաշխարութեան:

ՄԳ. [Նորին] Խոստովանութիւն քահանայի:

ՄԴ. Կանոնք երանելոյն Եպիփանու Կիպրացոյ եպիսկոպոսի մեծի և առա-
քինոյ² մարգարէի եւ նշանայգործի գլուխ Գ:

ՄԵ. Ի հարանց կանոնացն է:

ՄԶ. Կղեմայ Հռոմայ եպիսկոպոսին:

ՄԷ. Սրբոյն Դէոնէսիոսի Աթենացւոց եպիսկոպոսի բան Ա:

ՄԸ. Սրբոյն Դէոնէսիոսի Արիսպագացոյն յաղագս աստուածային բան
երկրորդ:

ՄԹ. Կանոնք սուրբ ժողովոյն որ ի Թէոդուպօլիս, որ այժմ կոչի Կարնոյ
քաղաք:

Կ. Հիպոդիտայ սրբոյ բան ի ծնունդն եւ ի մկրտութիւն Տեառն գլուխ Ա:

ԿԱ. Մելիտոսի եպիսկոպոսի թուխտ առ տոյ (sic) եպիսկոպոսի գլուխ Ա:

ԿԲ. Մանուէլի գլուխ Ա:

ԿԳ. Ի Սոկրատայ գլուխ Ա:

ԿԴ. Նորին:

ԿԵ. Կանոնք տեառն Սիմէոնի Աղուանից կաթողիկոսի» (վերջից թերի):

Ինչպես դժվար չէ նկատել 1 և սրան հարող հօս ձեռագրերում it-ի բովանդակած 40 կանոնախմբերից բացի գտնում ենք ևս 22 կանոնախմբեր: Վերջիններում կան այնպիսիներ, որ գտնում ենք ձեռագրերի Ա խմբի XI դարի խմբագրութեան մեջ, օրինակ Կարինի, Ներսեսի, Հիպոդիտի, Հովհանն Մանդակունու և այլն, սակայն կան և այնպիսիներ, որ չենք գտնում XI դարի խմբագրութեան մեջ, օրինակ, Ագաթանկեղոսի, Մեսրոպի, Աղվանից կաթողի-
կոս Սիմեոնի և այլն, կամ ընդհակառակը, օրինակ, Նեկտառի, Աթանասի:

Հաջորդ՝ acdkmpsv ձեռագրերի ենթախումբը հետաքրքիր է նրանով, որ այստեղ արդեն առկա է ավելացումների երկրորդ շերտը, այսինքն այս ենթախումբը բովանդակում է it ձեռագրերի Ա—Խ և hlou ենթախմբի ԽԱ—ԿԵ կանոնախմբերը, որից հետո դարձյալ շարունակվում է: Այն կներկայացնենք համաձայն m ձեռագրի.

ԵԶ. Նեկտառեայ Հռոմայ եպիսկոպոսի վասն յիսնակաց գլուխ Ա:

ԿԷ. Հարցումն Թէոդոսի քահանայի առ երանելին Եպիփան վասն
Քառասնորդաց և այլոց պահոցն գլուխ Ա:

ԿԸ. Յոհանու Երուսաղէմայ եպիսկոպոսի վասն յիսնակաց պահոց գլուխ Ա:

¹ Ձեռագրում Դվինի ժողովի կանոնախումբը դրված է ԼԹ համարի տակ (էջ 197բ), սրան հաջորդող Եղիշեի «Վասն դիահարաց» կանոնախմբի համարը, որը պետք է լինի Խ, չի նշված (էջ 201 ա), այսպես համարներ չեն նշված վերևում բերված չորս կանոնախմբերի ևս, իսկ Ագաթանկեղոսի կանոնախումբը համարակալված է ԽԸ և հաջորդաբար մնացածները: Այդ հավանաբար բացատրվում է նրանով, որ Սահակ Պարթևի կանոնախումբը 1 և մի քանի այլ ձեռագրերում բաժանված է առանձին վերագրերի տակ, որպես առանձին կանոնախմբեր:

² Ձեռագրում «առաքինոյ» սխալ ձևով:

ԿԹ. Վասն ութ աւուր պահոց, որ յառաջ քան զՅայտնութիւն գլուխ Ա¹։
Հ. Կանոնք Ներսէսի Կլանցոյն վասն ազգապղծութեան գլուխ Ա։
ՀԱ. Կանոնք զգուշաւոր ի խրատ քահանայից գլուխ ԺԲ։
ՀԲ. Կանոնք երկրորդ վասն զգուշութեամբ սպասաւորելոյ քահանայից սուրբ խորհրդոյն գլուխ ՃԼԲ։
ՀԳ. Եզնկայ Կողբացոյ Հայոց վարդապետի վասն պատրաստութեան հաղորդողոյ (sic) գլուխ Ա։
ՀԴ. Նորին Եզնկայ բան երկրորդ գլուխ Զ։
ՀԵ. Բանք Անանիա Հայոց վարդապետի վասն ոչ հաղորդելոյ զժողովրդա-կանսն աւուր Մեծի հինգշաբաթոջ գլուխ Ա։
ՀԶ. Վասն որք ասեն անգոսնելի կիրք ի մարդեղութիւնն Քրիստոսի գլուխ Ա²։
ՀԷ. Յաղագս նկարեալ պատկերաց գլուխ Ա։
ՀԸ. Վասն քահանայագործութեան կարգաց խրատ ի պատրաստութիւն գլուխ ԻԹ³։

Այսպիսով, այս ենթախումբն ընդգրկում է իժ և ապա hlou ենթախմբերի ունեցած 65 կանոնախմբերը և ապա ևս 13 կանոնախումբ, սակայն ընդա-մենը 75⁴։

Այս խմբի 7 ձեռագիրը, կարելի է ասել, hlou և acdkmpsv ենթախմբերի միջանկյալ օրինակ է հանդիսանում։ Յանկում նշված են 40 կանոնախմբերի վերնագրեր, այն՝ որ համարում ենք X դարի 90-ական թվականների խմբագրու-թյուն, համապատասխան իժ ձեռագրերին։ Նշված կանոնախմբերը բուն ձեռագրերում դասավորված են ցանկում եղածի հաջորդականութեամբ, բացի դրանից այստեղ գտնում ենք ինչպես hlou, այնպես էլ acdkmpsv ենթախմբերի բովանդակած նյութերը։

Վերջին՝ «Վասն քահանայագործութեան կարգաց խրատ ի պատրաստու-թիւն գլուխ ԻԹ» կանոնախմբին հաջորդում է մեղ արդեն ժանոթ պատմական նյութերը՝ Նիկիայի ժողովի մասնակիցների, հայ կաթողիկոսների և Կափա-րական տան եպիսկոպոսների ցանկերը։ Այնուհետև սրա շարունակութիւնը կազմում են Հակոբ Ղրիմեցու Յաղագս ազգականութեան աշխատութիւնը, Գոշի Դատաստանագիրքը, Ասորա-հռոմեական օրենսգիրքը և այլն⁵։

¹ Բուն ձեռագրում «Սեր[եր]իանոս յՂուկայ Աւետարանին մեկնութենէ» (էջ 253 Բ) վերնագրով։

² Բուն ձեռագրում «Այլուտ ժողովածու իմաստախոհ արանց» (էջ 27Զ Բ) վերնագրով։

³ Վերևում բերեցինք բովանդակութեան ցանկը. բուն ձեռագրում կանոնախմբերը դասավոր-ված են նույն հաջորդականութեամբ։ Ը ձեռագրի բովանդակութիւնը նույնն է, միայն սխալ համարակալելու պատճառով երկուսով պակաս է ստացվել։ Մ ձեռագրի ցանկում թեև բացա-կայում է, բայց ձեռագրում ուրիշներ ավելացրել են Ներսես Շնորհալու «Խրատ աստիճանաց ազգականութեան» և Հակոբ Ղրիմեցու «Յաղագս պսակի» նյութերը. վերջիններս տե՛ս նաև Կ ձեռագրում։

⁴ Բող մեր այդ նշումը տարօրինակ չլվա, քանի որ ցանկում կանոնախմբերի համարակա-լումը ավարտվում է 78 (ՀԸ)-ով։ Բանն այն է, որ Սահակ Պարթևի կանոնախումբը (տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 363—421) այս ձեռագրերում ևս գրված է մի քանի համարի տակ, որով համարների թիվն ավելացել է։

⁵ Ե-ին բավական մոտ է ամերիկաբնակ Տիբան արքեպիսկոպոս Ներսոյանի ձեռագիրը։ Պատմական նյութերն այստեղ գտնվում են Մեսրոպի և Ներսես կաթողիկոսին վերագրված

Այսպիսով, Կանոնագրքի Բ հատորի գիտա-քննական բնագրի կազմման համար մեր օգտագործած 50 ձեռագրերի օրինակով պարզեցինք Կանոնագրքի բովանդակության աստիճանական ճոխացումը¹։ Մնում է ցույց տալ, թե առանձին դեպքերում այդ ճոխացումը երբ է հանդես եկել։

Այս հարցը պարզելուն մեզ օգնում է Անկյուրիայի Կարմիր վանքի մատենադարանում պահվող № 43 կանոնագիրք-ձեռագիրը, որի նկարագրության որոշ տվյալներ և այլ տեղեկություններ վերցրել ենք Բաբգեն Կյուլեսերյանի կազմած ձեռագրաց ծուցակից²։ Նշված ձեռագիրը Ազարիա Սասնեցու պատվերով ընդօրինակել է Աիմեոն Լեհացին, 1609 թվին, Կ. Պոլսում։ Այս ձեռագրում գտնում ենք վերևում բերված Մ ձեռագրի և սրան հարող ենթախմբի բոլոր կանոնախմբերը։ Կարմիր վանքի մատենադարանի օրինակի վերջին՝ «Վասն քահանայագործութեան կարգաց խրատ ի պատրաստութիւն» կանոնախմբին, որը վերջին է նաև acdkmpsv ենթախմբի ձեռագրերում, հաջորդում է հետևյալ հիշատակարանը. «Արդ՝ աղաչեմք զորդիքդ լուսոյ... զարժանն յիշատակելոյ, զերիցս երանեալ երջանիկ րաբունին, զպետն վարժից եւ զքաջ փաղե-րայն հայկազան սեռիս, զմեծ հոռտորն Գէորգ, որ ի պակասն գրացս շատ աշխատեցաւ եւ գրեաց քազմաշնորհ մատամբն իւրով առ ի կատարել զթերին»³ (ընդգծումը մերն —Վ. Հ)։

Գեորգ վարդապետի ինքնության մասին ունենք մեկմեկու մերժող երկու հիշատակարան՝ առաջինը գրված XV դարում Հակոբ Ղրիմեցու ձեռքով, երկրորդը՝ 1611 թ. մոտերքում Հակոբ Քյոթահիացու կողմից։ Վերևում քաղվածաբար բերված հիշատակարանի շարունակությունն ունի հետևյալ բովանդակությունը. «[Ը]նդ նմին և զՅակոբ Ղրիմեցիս, զաշակերտս մեծիս րաբունոյ, որ զաղիւսակս և զբոլորակս դրոշմեցի, հանդերձ խրատիւք. նաև դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուածոյ մերոյ»⁴։ Այս վկայության համաձայն «ղերիցս երանեալ երջանիկ րաբունին... զքաջ փաղերայն հայկազան սեռիս,

կանոնախմբերի միջև, ինչպես հիշում ենք խմբումն է։ Սրանից հետո այս ձեռագրի նյութերը դասակարգման առումով, թեև տարբեր են Ե-ի ունեցած նյութերի դասավորությունից, բայց դրանք գրեթե միևնույն նյութերն են։ Ե և այս ձեռագրերը XVII դարի գրչություն ունեն և թվում է, թե Տիրան արքեպիսկոպոսի ձեռագիրը պետք է լինի Ե-ի նախնական օրինակը։ Բ խմբում նշված Ո-ն ձեռագրի մասին այստեղ չենք խոսի, որովհետև կառուցվածքի առումով Բ խմբին չի պատկանում և երկրորդ, ինչպես վերևում նշեցինք, սրա բովանդակած նյութերը չեն անցնում Կանոնագրքի XI դարի խմբագրությունից։

¹ Ի դեպ ավելորդ չի լինի, եթե ասենք, որ Հայկազյան լեզվի հռչակավոր բառարանում (Վենետիկ, Ա հատոր, 1836, Բ հատոր, 1837) օգտագործվել է Կանոնագրքի Բ խմբի ձեռագրերի տված նյութը։

² Բաբգեն Լաթոդիկոս, ծուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց և շրջակայից, Անթիլիաս, 1957, էջ 229—268։

³ Նույն տեղում, էջ 235։

⁴ Նույն տեղում։ Այս հիշատակարանը XVII դարի (1609 թ.) գրչությամբ է մեզ հասել։ Ինչպես հաղորդում է Բաբգեն Կյուլեսերյանը, իր նկարագրած ձեռագրում չի պահվել Հակոբ Ղրիմեցու նշած «աղյուսակները ու բոլորակները» (նույն տեղում, էջ 235)։

Հակոբ Ղրիմեցու վերոբերյալ հիշատակարանը մեզ թեև ծանոթ էր նախօրոք, բայց անուշադրության էինք մատնել։ Խաչիկյանը մեր ուշադրությունը հրավիրեց այդ թերացման վրա։ Հիմք ընդունելով սույն հիշատակարանը նա կարծում է, թե Հակոբ Ղրիմեցին ևս մասնակցություն է ունեցել «Կանոնագրքի» խմբագրման գործին (սեյդ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն երրորդ, Երևան, 1967, էջ 342, ծանոթ. 2)։ Սակայն նման պնդման համար հիշատակարանը ոչ մի հիմք չի տալիս։

զմեծ հռետորն Գէորգն է XIV դարի վերջի և XV դարի սկզբի մատենագիր, եկեղեցական գործիչ, Հովհան Որոտնեցու աշակերտ, Գրիգոր Տաթևացու ընկեր և համշիրակ, Հակոբ Ղրիմեցու ուսուցիչ Գեորգ Երզնկացին (մեռ. 1416 թ.):

Երկրորդը, 1611 թվականից մի փոքր անագան Կ. Պոլսում ընդօրինակված Կանոնագրքի հիշատակարանն է, ուր Հակոբ Քյոթահացին գրում է. «...Տեսի անդ կանոնս, կատարեալ գիրս կանոնաց, զոր հաւաքեալ էր զկանոնս առաքելոց, վարդապետաց, հայրապետաց սրբոց, սուրբ վարդապետն Գէորգ Կիլիկեցիքն, որ է Սսեցի...»¹ (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.):

Այս վկայությամբ էլ խոսքը վերաբերում է XIII դարի ոչ անհայտ մատենագիր Գեորգ Լամբրոնացուն կամ Սկևռացուն:

Եթե Յուցակի հեղինակ Թադեոս Կյուլեսերյանը անորոշ կերպով գրում է, թե Կանոնագրքի ճեմագրողն է Գէորգ Վարդապետս², ապա Ն. Ակինյանը մեջբերելով Հակոբ Քյոթահացու վերոնշյալ հիշատակարանը գտնում է, որ խոսքը վերաբերում է Գեորգ Լամբրոնացուն, ուրեմն վերջինս է խմբագրել Կանոնագիրքը³:

Այս երկու վկայություններից ո՞րն է հավաստի: Թանն այն է, որ Հակոբ Քյոթահացին լինելով XVII դարի անձնավորութուն, տեղեկութուն է հաղորդել իրենից ավելի քան երեք դար առաջ ապրող գործի մասին: Եվ տեղեկությունն էլ այնպիսին է, որ հնարավորություն չկա որևէ կերպ ստուգել, թե այդ տվյալը ի՞նչ փաստերի վրա է հենված և ինչքանո՞վ է հավաստի: Հետևապես այստեղ նույնանուն գործիչների շփոթումը ոչ միայն հնարավոր է, այլև փաստ: Մինչդեռ Հակոբ Ղրիմեցու վկայությունը վերաբերում է իր ուսուցչին և ժամանակակիցին: Եվ որ կարևոր է, մեզ հետաքրքրող հիշատակարանը, ուր գրված է, թե «...զմեծ հռետորն Գէորգ, որ ի պակասն գրոցս շատ աշխատեցաւ...» և այլն, պատկանում է Հակոբ Ղրիմեցու գրչին: Թերևս № 8006 ձեռագրի մի հիշատակարանի «...մէկ կանոն ալ տեսի գրվել է ՌՃԻԹ (1680) թվին Ղրիմ, Յակոբ վարդապետ Ղրմեցի, աշակերտ Գրիգոր վարդապետի և քաջ դիտապետի Եզրնկացոյ»⁴ վկայությունը վերաբերում է Կանոնագրքի Հակոբ Ղրիմեցու օրինակից⁵ արված մի այլ գրչության, որը կատարվել է 1680 թվականին, ինչպես Ազարիա Սասնեցու ընդօրինակությունը 1609 թ. դարձյալ Հակոբ Ղրիմեցու օրինակից:

Որեմն, XIV դարի վերջին և XV դարի սկզբին Գեորգ Երզնկացին⁶ կանոնագիրք-ձեռագրերի մի ենթախմբին կատարել է հերթական ավելացում: Թե այդ ավելացումը ո՞ր ենթախմբին է կատարված, թե մինչև այդ ավելացումը ի՞նչ կանոնախմբեր կային ձեռագրերի տվյալ ենթախմբում և թե Գեորգ

¹ Նույն տեղում, էջ 265—266:

² Նույն տեղում, էջ 234:

³ Մանգէս Ամսօրեայ, 1936, VII—IX էջ 324:

⁴ էջ 2 բ, Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ LXXI: Հ. Քյուրտյանը «Սիոն»-ի 1966 թ. հուլիսի հասարում (էջ 366 բ) նշում է, որ «Գրիգոր վարդապետ» փոխարեն պետք է լինի «Գէորգ վարդապետ»: Դիտողությունը ճիշտ է, բայց ձեռագրում գրված է «Գրիգոր վարդապետ»:

⁵ Մեր օգտագործած ձեռագրերը XIV—XV դարերի գրչություն ունեն: Այստեղ, դժբախտաբար, հիշատակարաններ չեն պահվել: Դրանցից մեկնումեկը գուցե Հակոբ Ղրիմեցու օրինակն է:

⁶ Հակոբ Ղրիմեցու վերոբերյալ հիշատակարանն անուշադրույթյան մատնելու պատճառով Կանոնագրքի Գեորգ Երզնկացու խմբագրությունը վերագրել էինք Գեորգ Լամբրոնացուն (տե՛ս «Արմյանская книга канонов и ее редакции», Ереван, 1967, դեկտոբրական դիսերտացիայի ավտոռեֆերատ, էջ 20):

Երզնկացիին ի՞նչ կանոնախմբեր է ավելացրել՝ պարզ չէ։ Քննենք այդ հարցերը։

Անկյուրիայի Կարմիր վանքի № 43 ձեռագրում վերևի բերված առաջին հիշատակարանը դրված է վերջին՝ Վասն քահանայագործութեան կարգաց խրատ ի պատրաստութիւն» կանոնախմբից անմիջապես հետո։ Երբ նկատի ենք առնում այս փաստը, ապա թվում է, թե X դարի 90-ական թվականների Ք խմբի ի՞նչ ձեռագրերի սկզբնական, այսինքն 40 կանոնախմբեր բովանդակող օրինակին է Գեորգ Երզնկացիին ավելացրել վերևում նշված ԽԱ—ՀԸ կանոնախմբերը¹։ Սակայն, մեր կարծիքով, հարցն այնքան էլ պարզ չէ։ Առաջին հիշատակարանից մեզ հայտնի է դառնում Կանոնագրքի Գեորգ Երզնկացու ավելացրած բնագրերի միայն վերջին եզրը՝ հիշատակարանին անմիջապես նախորդող Վասն քահանայագործութեան կարգաց խրատ ի պատրաստութիւն» կանոնախմբը։ Բայց թե ավելացված բնագրերի սկզբնական եզրը որ կանոնախմբից է սկսվել, հիշատակարանն այդ մասին բան չի հաղորդում։ Վերևում ցույց տվեցինք, որ ԽԼԾ ձեռագրերը պարունակում են Կանոնագրքի Ք խմբի հնագույն խմբագրության պատկանող ի՞նչ ձեռագրերի բովանդակած նյութերը նույնությամբ և բացի դրանից նաև Կանոնագրքին ավելացված առաջին շերտը՝ ԽԱ—ԿԵ կանոնախմբերը, (ըստ 1 ձեռագրերի վերևում բերված համարակալման)։ Այս ԽԱ—ԿԵ կանոնախմբերը որպես առանձին միավոր, գոյություն ունեն Ք խմբի երկու ենթախմբերում, միևնույն տեղում մինչև Գեորգ Երզնկացիին։ Այս հանգամանքը մեզ եզրակացնել է տալիս, որ ԽԼԾ ձեռագրերում եղած առաջին շերտը (ԽԱ—ԿԵ կանոնախմբեր) X դարի 90-ական թվականների խմբագրությանը (ի՞նչ ձեռագրեր) ավելացվել է մինչև Գեորգ Երզնկացիին՝ մինչև XIV դարի երկրորդ կեսը, մի անհայտ անձնավորության կողմից։ Իսկ այնուհետև Գեորգ Երզնկացիին վերցրել է ԽԼԾ ենթախմբի մի որևէ ձեռագիր և կատարել նոր ավելացումներ, հիշատակարանի գրչի խոսքերով «եւ գրեաց բազմաշնորհ մատամբն իւրով առ ի կատարել զթերին» այսինքն՝ ԿԵ կանոնախմբից հետո եղածները՝ ԿԶ-ից մինչև ՀԸ կանոնախմբը (ըստ III օրինակի համարակալման)։ Եվ որովհետև այս նույն բովանդակությունն ու կառուցվածքը ունեն մեր օգտագործած acdkmpsv ձեռագրերը, հետևապես սրանք էլ պատկանում են Կանոնագրքի Գեորգ Երզնկացու խմբագրությանը։ Նշանակում է acdkmpsv ձեռագրերում Կանոնագիրքն ունի XIV—XV դարերի հնություն։ Հենց այս խմբագրությունն էլ օգտագործելով՝ Աղարիա Սասնեցին 1609 թվականին ընդօրինակության ժամանակ Կանոնագրքում կատարեց նոր ավելացումներ։ Սակայն մինչև այդ խնդրին անցնելը, ցանկանում ենք անդրադառնալ ն. Ակինյանի այն վարկածին, ըստ որի Գեորգ Լամբրոնացուց (իրականում Գեորգ Երզնկացուց) հետո՝ մինչև Աղարիա Սասնեցին Կանոնագրքին կանոնախմբերի նոր շերտ է ավելացրել Կ. Պոլսի պատրիարք Գրիգոր Կեսարացին (մեծ ու փոքր ընդմիջումներով՝ 1601—1626 թթ)։

Աղարիա Սասնեցին, ինչպես ինքն է պատմում իր հիշատակարանում²,

¹ Բարդեն Կյուլեսերյանի ծուցակի համաձայն համարակալման լՔ—ԿԵ կանոնախմբերը, Հիշեցնենք, որ այստեղ ևս բովանդակում են այն բոլոր նյութերը, ինչ որ կան III և սրան հարող ձեռագրերում, միայն տեղ-տեղ ծուցակում համարակալման շփոթում կամ բաց թողումներ կան, այդ պատճառով էլ ստացվել է ԿԵ (65) փոխանակ ՀԸ (78) կանոնախմբը։

² Այս հիշատակարանը տե՛ս նաև Սիմէոն դպիր Լեհացույ ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարանք, հրատ. ն. Ակինյան, Վիեննա, 1936, էջ 387—390։

1599 թվին հայրենի Սասունը և շրջակա վայրերը Կարա Յազիճիի ասպատակութիւնների ու ավերումների պատճառով թողնում է հայրենական տունը և երկար դեղերումներից հետո՝ 1603 թվին հասնում Կ. Պոլիս և ապաստանում Գրիգոր Կեսարացու մոտ: Վերջինիս մասին ահա թե ինչ է գրում նա. «Որ էր լցեալ աստուածաշունչ գրովք, ոչ թէ միայն Հին եւ Նոր Կտակարանօք, այլ եւ արտաքին գրոց. եւ նա ի բազում գրեանց եւ ի բազում տեղաց ժողովեալ էր ի մի, զոր ես անարժանս եկեալ յարեցաւ[յ] ի նա, եւ աշակերտեալ առ նա տեսի զտիեզերալոյս առաքելոցն եւ զսուրբ ժողովոցն կանոնս եւ յոյժ ուրախացեալ ետու գաղափարել»¹:

Հենվելով Աղարիա Սասնեցու թի բազում գրեանց եւ ի բազում տեղաց ժողովեալ էր ի մի՝ տեղեկության վրա Ակինյանը փորձում է ցույց տալ, որ Գրիգոր Կեսարացին վերցրել է Կանոնագրքի Գեորգ Լամբրոնացու (իրականում Գեորգ Երզնկացու) խմբագրությունը և կատարել նոր ավելացումներ², որից հետո միայն նույն գործը իր ուսուցչի օրինակով շարունակել է Աղարիա Սասնեցին: Այսպիսով, ըստ Ակինյանի, Կանոնագրքի Աղարիա Սասնեցու խմբագրությունը բաղկացած է հետևյալ մասերից՝ Գեորգ Լամբրոնացու, Գրիգոր Կեսարացու և իր Աղարիա Սասնեցու խմբագրութիւններից³: Եվ Ակինյանի կարծիքով Գրիգոր Կեսարացին Կանոնագրքին ավելացրել է հետևյալ համարակալումների կանոնախմբերը. «Բ. 41—44, 49, 57, 62—70 և 71—72 հոդվածները, ինչպես նաև Գոշի Դատաստանագիրքը, Ասորա-հռոմեական օրենսգիրքը իր հավելված մասերով»⁴: Որպեսզի ընթերցողը առարկայական պատկերացում ունենա, թե Ակինյանի նշած համարները որ կանոնախմբերին են վերաբերում, այստեղ կբերենք նրա հիշած համարների համապատասխան կանոնախմբերը 1 և III ձեռագրերի համաձայն, աչ կողմում չլոր փակագծերում նշելով Ակինյանի ցույց տված համարները:

Եղիշէի ի կանոնաց գրոց (41).

Յոհաննու Կոստանդինուպոլսոյ հայրապետի (42).

ԽԸ. Մեծի Ագաթանգեղոսի (43).

ԽԹ. Երանելոյն Մեսրոպայ Հայոց վարդապետի (44).

ԾԵ. Ի հարանց կանոնացն է (49).

ԿԵ. Կանոնք տեառն Սիմէոնի Աղուանից կաթողիկոսի (57).

Հ. Կանոնք Ներսէսի Կլահցոյն վասն ազգապղծութեան (62).

ՀԱ. Կանոնք զգուշաւոր ի խրատ քահանայից (63).

ՀԲ. Կանոնք երկրորդ վասն զգուշութեամբ սպասաւորելոյ... (64).

ՀԳ և ՀԴ. Եզնկայ Կողբացոյ Հայոց վարդապետի վասն պատրաստութեան հաղորդողոյ (sic) (65).

ՀԵ. Բանք Անանիա Հայոց վարդապետի (66).

ՀԶ. Ալլուստ ժողովածու իմաստախոհ արանց⁵ (67).

¹ Բաբգէն աթոռակից կաթողիկոս, Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց և շրջակայից, էջ 246:

² Աղարիա վ. Սասնեցի աստղագէտ, տօմարագէտ և տաղաչափ (Հանդէս Ամսօրեայ, 1936, VII—IX, էջ 324—325:

³ Նույն տեղում, էջ 325:

⁴ Նույն տեղում, էջ 324:

⁵ III ձեռագրի ցանկում այն վերնագրված է այսպես. «Վասն որք ասեն անգոսնելի կիրք ի մարդեղութիւն Քրիստոսի»:

Հէ. Յաղագս նկարեալ պատկերաց (68).

ՀԸ. Վասն քահանայագործութեան... (69). այնուհետև նիկիայի ժողովի մասնակիցների (70), Հայոց կաթողիկոսների (71) և Կամսարական տան եպիսկոպոսների (72) ցանկեր:

Թե Ակինյանի պնդումը որքան անհավանական է, ցույց են տալիս ներքոհիշյալ պարագաները. նախ, եթե Գրիգոր Կեսարացին Կանոնագրքին իրոք կատարել է լրացումներ, ինչու այդ լրացումները կատարվել են ընդմիջաբար, թուշքներով, օրինակ՝ նա չի վերցրել 45—48, 50—56, 58—61 (ըստ Ակինյանի նշած համարների) կանոնախմբերը: Թե Ակինյանը ինչպես է որոշել վերևի համարները՝ մեզ մնաց անհասկանալի: Երկրորդ, Ակինյանը նշում է այնպիսի կանոնախմբեր, որոնք մինչև այդ Կանոնագրքին ավելացվել էին Գեորգ Լամբրոնացու (իրականում Գեորգ Երզնկացու) կողմից կամ նյութեր, որոնք առկա էին Կանոնագրքի X դարի վերջերի խմբագրությունում՝ ձեռագրերի Բ խմբի հնագույն ենթախմբերում, օրինակ, Հայոց կաթողիկոսների և Կամսարական տան եպիսկոպոսների ցանկերը: Էլ չենք խոսում Գոշի Դատաստանագրքի կամ Ասորա-հռոմեական օրենսգրքի մասին, որոնք կապ չունեն Կանոնագրքի խմբագրությունների հետ և մի քանի ձեռագրերում գտնվել են մի կազմում և միայն այսքանը: Երրորդ, վերևում ցույց տվեցինք, որ Կանոնագրքի Գեորգ Երզնկացու ավելացումները սկսվում են Մ և սրան հարող ձեռագրերի ԿԶ կանոնախմբից մինչև ՀԸ, իսկ այնուհետև սկսվում են Ազարիա Սասնեցու լրացումները, այնպես, որ նոր մոծված նյութերի մեջ Գրիգոր Կեսարացուն բաժին չի մնում: Չորրորդ, Ազարիա Սասնեցու վերոհիշյալ հիշատակարանի «ի բազում գրեանց եւ ի բազում տեղաց ժողովեալ էր ի մի» հատվածի ընդգծված մասը պետք չէ անպայման հասկանալ մի տուփի կամ կազմի մեջ հավաքված, այլ որ բազմաթիվ գրքերից և տեղերից նյութեր էր հավաքել իր մոտ, որոնց թվում և Կանոնագրքը: Հինգերորդ, Կանոնագրքի այն ձեռագրից, որից 1609 թվին Ազարիա Սասնեցին իր համար ընդօրինակել էր մի օրինակ, 1611 թվի մոտերքում Հակոբ Քյոթահացին գաղափարել է տալիս իր օրինակը: Եվ իր թողած հիշատակարանում խոսելով Կանոնագրքին Գեորգ Լամբրոնացու (իրականում Գեորգ Երզնկացու) և Ազարիա Սասնեցու կողմից կատարված ավելացումների մասին, Գրիգոր Կեսարացու լրացումների վերաբերյալ բան չի ասում. ահա այդ վկայությունը. «Տեսի անդ (Գրիգոր Կեսարացու մոտ, Կ. Պոլսում —Վ. Հ.) կանոնս, կատարեալ գիրս կանոնաց, զոր հաւաքեալ էր զկանոնս առաքելոց, վարդապետաց, հայրապետաց սրբոց, սուրբ վարդապետն Գէորգ Կիլիկեցին. որ է Սսեցի եւ աճաի առեալ էր զօրինակն երիցս երանեալ քաջ Բարսեղապետն մեր տէր Գրիգոր (իմա՝ Կեսարացին —Վ.Հ.) վարդապետն: Եւ ի նմանէ առեալ էր զօրինակն՝ աշակերտն նորա տէր Ազարիա Սասնեցի...»²:

¹ Մեջբերման «երիցս երանեալ քաջ... ի նմանէ առեալ էր զօրինակն» հատվածը անուշադրության հետևանքով դուրս է ընկել Բարսեղ Կյուլեսերյանի Կարմիր վանքի ձեռագրաց Ցուցակում բերված Հակոբ Քյոթահացու հիշատակարանից (էջ 266): Եվ ստացվում է սխալ այն տպավորությունը, թե Ազարիա Սասնեցին (XVI—XVII դար) Գեորգ Լամբրոնացու (XIII դար) աշակերտն էր:

² Հանդէս Ամսօրեայ, 1936, VII—IX, էջ 324: Շարունակության մեջ խոսվում է Ազարիա Սասնեցու կատարած ավելացումների մասին: Հիշատակարանի այդ մասը տե՛ս ներքևում:

Ինչպես դժվար չէ նկատել այս մեջբերումից, Գրիգոր Կեսարացին լուր Կատաննավորել է Կանոնագրքի Գեորգ Երզնկացու խմբագրությունը «անտի առեալ էր գործնական» և ուրիշ ոչինչ։

Այսպիսով, վերևում նշված փաստերը և հանգամանքները չեն հաստատում Ակինյանի պնդումը, հետևապես Կանոնագրքին Գրիգոր Կեսարացին ոչ մի ավելացում չի կատարել։ Գեորգ Երզնկացուց հետո ձեռագրերի acdkmpsv ենթախմբին, որ է վերջինիս խմբագրությունը, Ազարիա Սասնեցուց բացի ուրիշների կողմից նոր ավելացում չի կատարվել։

Այժմ անդրադառնանք Կանոնագրքի Ազարիա Սասնեցու խմբագրությանը։ Կանոնագրքի բովանդակության պատմության համար խիստ ուշագրավ է Ազարիա Սասնեցու հիշատակարանը, որը գտնվում է իր համար ընդօրինակած Կանոնագիրք-ձեռագրին կից, որից և վերևում կատարեցինք մեջբերումներ։ Հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Ազարիա Սասնեցին դալիս է Կ. Պոլիս Գրիգոր Կեսարացու մոտ, և վերջինիս սեփականություն հանդիսացող Կանոնագիրք-ձեռագիրը տեսնելով գրում է. «յոյժ ուրախացեալ ետու գաղափարել»¹։ Սակայն, ինչպես պարզվում է հիշատակարանի շարունակությունից, նա Կանոնագիրքը անմիջապես ընդօրինակել չի տալիս, այլ նախ հավաքում է Կանոնական նոր նյութեր՝ Գրիգոր Կեսարացու մոտ եղած Կանոնագրքից գաղափարվող օրինակի բովանդակությունն ավելի հարստացնելու և ճոխացնելու նպատակով։ Ահա թե ինչ է գրում այդ աշխատանքների մասին Ազարիան. «Ես ջանացի այլ եւս աւելուլ եւ հարստացուցանել, զի մի ինչ պակաս գտանիցի. եւ էր յոլով գրեանք ի Կոստանդինուպօլիս... եւ ես գտի զորս ի քահանայս եւ զորս փ յաշխարհականս եւ զորս ի այլ ազգիս, զոր ոմանք բազում աղաշանօք... հազիւ տային ինձ վասն նախանձու, եւ ժողովեցի բազում բանս եւ զանազան կանոնս, ի առանձնական եւ հասարակ ժողովոց, ի մերոց եւ օտարասեռն ազանց բազում աշխատութեամբ հաւաքեցի իբրեւ զծաղիկ ի պսակս բոլորեալս...»²։ Այնուհետև ընդհանուր գծերով թվելով Կանոնագրքին իր կողմից ավելացրած նյութերը³ շարունակում է. «զոր գտցես լրիւ ի ցանկ մատենիս. բայց ժողովեցաւ սայ ի շար եւ ի դժ[ո]ւար ժամանակս, որ էր Հայոց մեծ թվին ՌԾԹ, որ մինչ ի թվին ՄԸ (այսինքն՝ 1603—1609 թթ.—Վ. Հ.) հազիւ ի մի հաւաքեցի...»⁴։ Ուրեմն, Ազարիա Սասնեցին 1603 թվին գալով Կ. Պոլիս մինչև 1609 թիվը զբաղվել է Կանոնագիրքը լրացնելու, ճոխացնելու նպատակով Կանոնական նյութեր հավաքելու գործով, որից հետո միայն 1609 թվին պատվիրել Սիմեոն Լեհացուն ընդօրինակել Կանոնագրքի Գրիգոր Կեսարացու ունեցած օրինակը, որը, ինչպես վերևում ցույց տվեցինք, պատկանում էր Գեորգ Երզնկացու խմբագրությանը։

Ձեռագրի գրիչ Սիմեոն Լեհացին Ազարիա Սասնեցու ջանքերի մասին նույնպես գրում է. «Շնորհիւ Տեառն սկսայ եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զսուրբ գիրքս, որ կոչի կանոնք, եւ է յոյժ պիտանի եւ անգիւտ, որպէս եւ առաջիկայդ ընթեռնելով իմասցիս, թէ որպէս աշխատութեամբ եւ բազմախնդիր [յ]ուզմամբ ի բազում տեղաց եւ գաւառաց ժողովեալ հաւաքեաց ի մի յոյժ

¹ Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց..., էջ 246։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում, էջ 247։

⁴ Նույն տեղում։

փարթամ եւ հարուստ¹։ Միևնույն միտքը հաստատում է կողմնակի մի այլ անձնավորութիւն՝ Հակոբ Քյոթահիացին, որը ընտիր Կանոնագիրք ունենալու նպատակով երկար թափառումներից հետո, 1611 թվի մոտերքում, Կ. Պոլսում տեսնում է իր ակնկալածը. «Տեսի անդ կանոնս, կատարեալ գիրս կանոնաց... զի նա (Ազարիա Սասնեցին —Վ. Հ.) բազում ջանիւ խնդրեալ էր բազում տեղիք ժողովոց ի մի վայր ի վերայ այն կանոնացն, առաւել աւելեաց բազում կանոնս ի բազում օրինակաց, այնպէս փարթամ եւ հարուստ, որ ոչ գտանէր ազգիս մերում, ի մի տուփ ժողովեալ, եւ ես տեսի գնա եւ բազում ուրախութեամբ լցայ, եթէ այժմ կատարեցաւ խնդրուածն իմ, եւ առեալ ի նմանէ օրինակեցի...»²։

Ուրեմն, Կանոնագրքի Գրիգոր Կեսարացու ունեցած օրինակից (Գեորգ Երզնկացու խմբագրութիւնից) 1609 թվին Ազարիա Սասնեցին իր համար Սիմեոն Լեհացուն ընդօրինակել է տալիս և այնուհետև կատարում մի շարք նյութերի ավելացումներ, իսկ վերջինիցս էլ Հակոբ Քյոթահիացին 1611 թվին կամ մի փոքր հետո իր համար ընդօրինակել տալիս Արսլան գրչին։

Իսկ ի՞նչ նյութեր է մուծել Կանոնագրքում Ազարիա Սասնեցին։ Թերևս հարկ չկա թվարկելու բոլոր նյութերը, որոնց թիվը հասնում է շուրջ 40-ի. հետաքրքրվողներին հղում ենք Բարդես Կյուլեսերյանի Անկյուրիայի Կարմիր վանքի մատենադարանի ձեռագրերի Ցուցակի համապատասխան էջերին³, իսկ այստեղ կթվարկենք գլխավորներից մի քանիսը. «Բանք դեղեցիկ եւ յոյժ պիտանի վասն աթոռոյն Ախթամարայ, որ է ի ներքոյ բանադրանաց ի սրբոյն Գրիգորէ Տաթևացոյ», «Խրատ կանոնական ընթանուր ամենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս, ասացեալ Կիրակոսի կաթողիկոսի սուրբ էջմիածնի», «Տեսիլ սրբոյն Սահակայ հայրապետին» և սրա մեկնութիւնը, Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլը, Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները, Հռոմի եպիսկոպոս Օգոստինոսի «Վասն վարուց կրօնաւորաց» և «Խրատ ոգէշահ»...» զրութիւնները, Ներսես Շնորհալու թղթերը ու այլ նամակներ, Վանականի գործերից երկուսը, հայոց թագավորների կարգն ըստ Մովսէս Խորենացու և իր՝ Ազարիայի կազմած հայոց կաթողիկոսների ցանկը և այլ նյութեր։ Այս համառոտ թվարկումից էլ երևում է, որ Ազարիա Սասնեցու լրացումները մեծ մասամբ կանոններ չեն և չեն համապատասխանում Կանոնագրքի բնույթին, օրինակ, Գրիգոր Լուսավորչի և Սահակ Պարթևի տեսիլները, այլ և այլ բազմաթիվ նամակներ, հայոց թագավորների և կաթողիկոսների ցանկերը, Նիկիայի և Փաղկենդոնի ժողովների վերաբերյալ նյութերը և այլն։

Շտապենք ասել, որ եթե Կանոնագրքի X դարի խմբագրութիւնում ավելացված են մի երկու ոչ կանոնական նյութեր, ապա նման նյութերի քանակը հաջորդ XI, XIV—XV դարերի խմբագրութիւններում ավելի մեծ տեղ է բռնում, իսկ XVII դարում Ազարիա Սասնեցու խմբագրութիւնը, կարելի է ասել, նյութի ընտրութեան եղանակը հիմնովին խախտեց, և նրա ավելացրած նյութերը ոչ

¹ Նույն տեղում, էջ 241—242։

² Նույն տեղում, էջ 265—266. տե՛ս նաև Հանդէս Ամսօրեայ, 1936, VII—IX, էջ 324։ Այս անձնավորութեան մասին տե՛ս նաև Մկրտիչ Աղաձնունու «Մեր Կանոնագիրքն և Յակոբ եպիսկոպոս Կուտինացի» հոդվածը «Բիւզանդիոն»-ի 1937, հուլիսի 14-ի № 214-ում։

³ էջ 235—239։ Այս մասին Ազարիա Սասնեցին գրում է նաև իր հիշատակարանում, տե՛ս նույն տեղում, էջ 247։

թե հարստացրեցին Կանոնագրքի բովանդակությունը, այլ այն դարձրին մատենագրական զանազան նյութերի ժողովածու:

Մինչև այժմ քննում էինք տարբեր ժամանակներում Կանոնագրքին ավելացրած նյութերի շերտերի, սրանց ժամանակի և հնարավորության դեպքում ավելացում կատարողների ինքնության հարցերը: Եվ որպեսզի այդ բանը ընթերցողների համար առարկայական երևա, XLI էջում ներկայացնում ենք Կանոնագրքի ճոխացման սխեման:

Ե. ԿԱՆՈՆԱԳՐՔԻՆ ԱՎԵԼԱՑՎԱԾ ՄԻ ՇԱՐՔ ԿԱՆՈՆԱԽՄԲԵՐԻ
ՎԱՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ՀԱՐՑԵՐ

Դարերի ընթացքում Կանոնագրքի բովանդակության աճը պարզելուց հետո, անցնենք լրացված նյութերի վավերականության հարցին:

Հովհ. Օձնեցուց հետո Կանոնագրքին ավելացված նյութերի շարքում աչքի են ընկնում իրենց քանակով այնպիսիները, որոնք կեղծ գրվածքներ են: Իհարկե այդպիսի դրվածքներ կան նաև Օձնեցու կազմած Կանոնագրքում, օրինակ, Առաքյալներին, Հարանց հետևողաց, Աթանաս Աղեքսանդրացուն, Սևանտոսին վերագրված և թերևս Կեսարիայի կանոնախմբերը: «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա հատորի «Մանոթագրություններ» բաժնում խոսել ենք Կեսարիայի և, մասնավորապես, Աթանաս Աղեքսանդրացու կանոնախմբերի մասին: Վերջինս չենք գտնում նույն հեղինակի աշխատությունների շարքում: Սակայն նրա աշակերտ Տիմոթեոս Աղեքսանդրացու 61 (37+24) հարց ու պատասխանի երկու բնագրերում գտնում ենք Աթանասի կանոնախմբի 15 հարց ու պատասխանի նյութերը²: Թե ե՛րբ է այս կանոնախումբը ստեղծվել և վերագրվել Աթանասին՝ դժվար է հաստատ բան ասել, սակայն հաստատ է այն, որ այդ կանոնախումբը մեր մատենագրության մեջ գոյություն ունի մինչև Հովհ. Օձնեցին՝ VIII դարի սկզբները: Իսկ Սևանտոսի կանոնախմբի վերաբերյալ Ակինյանի փորձը՝ այն վերագրելու Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացուն, հազիվ թե համոզվեք լինի³, որովհետև այդ վարկածը նա հիմնավորում է այնպիսի վերահաստատմամբ, որ դարձյալ մնում է անհավատալի, ուստի և այն դիտում ենք որպես կեղծ դրություն:

² Տե՛ս «Ս. Աթանասի Աղեքսանդրիոյ հայրապետի ճառք, թուղթք եւ ընդդիմացութիւնք», Վենետիկ, 1899: Այստեղ գտնում ենք 141 հարց ու պատասխան «Ծրանելի Աթանասի ասացեալ հարցմունք վայելուչք եւ պատասխանիք հոգեշահք» վերնագրով (էջ 347—477), բայց ոչ մի նմանություն չկա այս երկու բնագրերի միջև, օրինակ, քահանայի ռիւթի մասին խոսում է այս գրքի ժիէ (էջ 457—458) և Կանոնագրքի Աթանասի ՄԴ (էջ 312—313) հարց ու պատասխաններում, բայց ոչ մի նմանություն:

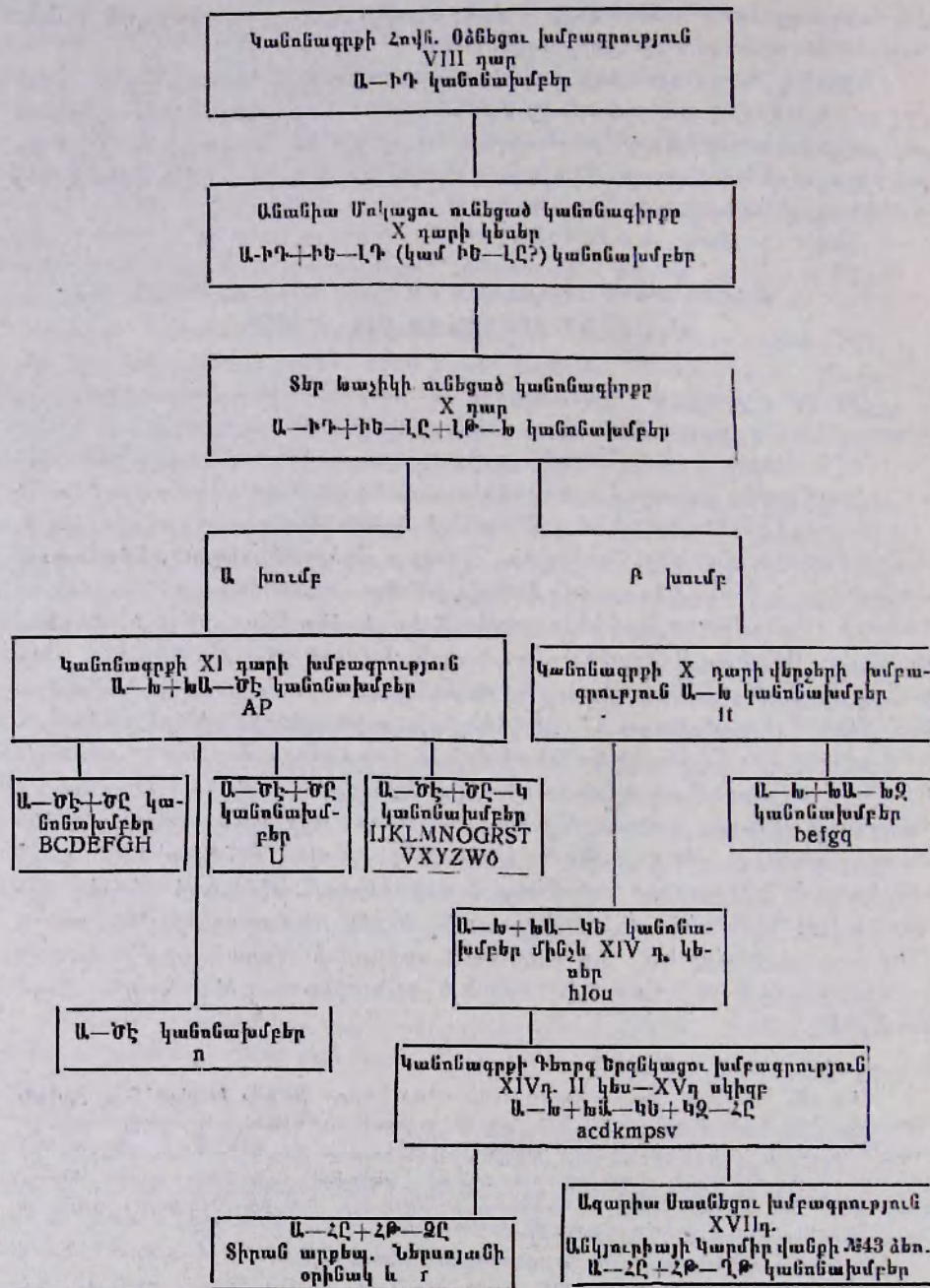
³ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 603, 606—608, 610:

⁴ Հանդէս Ամսօրեայ, 1949, IV—XII, էջ 59—70. մասնավորապես կարդա 70-րդ էջը, ուր կան հետևյալ հեռացատկ մակարերումները. իբր Դիոնեսիոս Աղեքսանդրիայ անունից առաջ է եկել Սեւաղեքայ անունը. այսօրինակ ձևով՝

Դ Ի Ո Ն Ե Ս Ի Ո Մ Ա Ղ Ե Ք Ս Ա Ն Դ Ր Ի Ա Յ
Ս Ե Ի Ա Ն Դ Ե Ա Յ

կա՛մ Մեհրումեայ ձևից՝ Բահաեայից ձևը, այսպես՝

Մ Ե Ը Ր Ո Ի Ժ Ա Ն Ա Յ
Ք Ա Հ Ա Ն Ա Յ Ի Յ

Սակայն դառնանք Հովհ. Օձնեցուց հետո ավելացված մի շարք կանոնախմբերի վավերականության հարցին:

Թաղեռս առաջնալիքն վերագրված կանոնախմբերը Կանոնագրքի համակարգում դրված է 26 (ԻԶ)-րդ տեղում: Այս կանոնախմբի հեղինակի մասին, վաղուց է, որ գոյություն ունի արդարացի կասկածանք: Տակավին 1880 թվին Վ. Բաստամյանցը գրում էր. «Դոքա (Թաղեռսի կանոնները — Վ. Հ.) չեն պատկանում մեր առաջին լուսավորչին (Թաղեռսին — Վ. Հ.), այլ հետո են հորինված»¹: Հակոբոս Տաշյանը «Վարդապետութիւն առաքելոց» (Վիեննա, 1896) իր հմտալի աշխատության 131—148-րդ էջերում մանրամասն քննելով սույն կանոնախմբի վավերականության հարցը, գտնում է, որ այն ներկա ձևի մեջ «ոչ Ն դարեն կրնանք համարել»², քանի որ վերջինիս մեծ մասի աղբյուրը հանդիսանում է «Վարդապետութիւն առաքելոց» մատյանը³: Մի փոքր անագան նույնպիսի կարծիք են հավաստում Ն. Մելիք-Թանգյանը և Մ. Օրմանյանը: Առաջինը հենվելով պատմական մի շարք փաստերի վրա⁴ հզրակացնում է. «Պատերի խնդիրը, ժամանակագրության (թերևս պետք է լինի ժամակագրության—Վ. Հ.) տեսակները և կանոնադրությունը, նվիրապետության կարգը, ջրի և անխմոր հացի գործածության վեճերը, բոլորը սկսվում են շատ ուշ և կանոնավորվում են III, IV, V, VI, VII դարերում»⁵:

Եվ իսկպես, երբ հետևում ենք այս կանոնախմբի հոգվածների բովանդակությանը, ապա նկատում ենք, որ հոգվածների զգալի մասը քաղված է մեղ հայտնի աղբյուրներից, օրինակ, Ա հոգվածը կաղմված է Պողոս առաքյալի նամակներից (Ա Տիմ. Գ, 1—3, Տիմ. Ա, 7—9) և Առաքելական ԻԲ հոգվածից, Գ-ն՝ Նեոկեսարիայի ԺԶ, Դ-ն՝ Առաքելական Ի, ԻԱ, ԻԲ, Ե-ն՝ Հովհ. Օձնեցու ԺԲ և Սիոնի Ը, Զ-ն՝ Առաքելական ԼԱ հոգվածներից և այլն: Կաղմողն իր ձեռքի տակ գտնվող սկզբնաղբյուրներից օգտվել է ազատ ձևով, քաղված նյութը մատուցել է վերաշարադրելով:

Զ հոգվածում հեղինակը խոսում է պատարագի գինու բաժակը անխառն և անապական մատուցելու մասին: Այս հոգվածի վերջին հատվածը. «Մի՛ ոք յանդղնեսցի խառնել ջուր ի յայն բաժակն...» մինչև վերջ Տաշյանը համարում է՝ հետսամուտ ընդմիջարկություն»⁶: Մեզ այդպես չի թվում: Կանոնախմբի ներկա ձևի մեջ շոշափված առանձին հարցեր հալ եկեղեցում կարգավորվել են VI, VII դարերում: Ինքը՝ Տաշյանն էլ կարծում է, որ այն «ամենեն կանոնախիսկ դնելով՝ Ն դարեն հառաջ չի յերևան եկած»⁷: Քանի որ գինու բաժակին ջուր խառնելու վեճերը կապված Քաղկեդոնի ժողովի որոշումների հետ առաջ եկան VI դարում և այնուհետև այդ հարցը մնաց օրակարգում հաջորդ դարերում. ուրեմն խնդրական այդ հարցը այստեղ ընդմիջարկություն չէր կարող լինել և

¹ «Փորձ», 1880, VIII—IX, էջ 83, ծանոթ. 3, տե՛ս նաև 1881, VI, էջ 52. հմմտ. «Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց» Վաղարշապատ, 1880, էջ 411, ծանոթ. 915:

² էջ 146:

³ էջ 141, 147:

⁴ Ի միջի այլոց անտեղի է հիշված խաչիկ կաթողիկոսի անունը կրող դավանական գրությունը. տե՛ս Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885, գլուխ ԻԱ:

⁵ Հայոց եկեղեցական իրավունքը, գիրք Ա, էջ 475. հմմտ. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում. հատ. Ա, Բնյութ, 1959, էջ 44:

⁶ Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 403, տողատակ: Նույն տեղում, էջ 134:

իր վրա կրել է VI դարից սկսած առաջ եկող վեճերի կնիքը: Ե հոգվածի առթիվ Տաշյանը գրում է. «Ե կանոնն՝ այն է եկեղեցվո սեղանին նկատմամբ հրամայվածը շատ նման կըհնչե ս. Սահակա մեկ կանոնին»¹: Մեզ այնպես է թվում, որ Տաշյանը Ե հոգվածի աղբյուրը ճիշտ չի նշում: Նրա նշած Սահակի Բ հոգվածը շատ քիչ է առնչվում մեզ հետաքրքրող հոգվածի հետ: Թադեոս առաքյալին վերագրված կանոնախմբի Ե հոգվածում կարդում ենք. «Արժան է եպիսկոպոսին հաստատել սեղանի քարանց՝ արինակ խաչին, եւ զայն ժածկել սրբովք կտառովք եւ խնկարկութեամբ ընդ առաւաւտս եւ ընդ երեկոյս եւ ի ժամ պատարագին խափան մի՛ լիցի խնկոց եւ լուցմանց»: Տաշյանի մատնանշած Սահակի Բ հոգվածում կարդում ենք. «Եւ զտաճարս աղաւթիցն՝ յորս սուրբ եւ աստուածընկալ սեղանն է հաստատեալ, յորո՞ւ վերայ կատարի մեղսաքաւիչ եւ կենդանարար խորհուրդ մարմնոյ եւ արեան ապրեցուցչին մերոյ եւ Տեառն, ըստ արժանի բաւականութեանն զարդարուն պահեսցեն անխափան լուցմամբք եւ խնկարկութեամբ, եւ պարսպեալ եղիցի քաղաք որմովք...» (հոգվածի շարունակութիւնը մկրտատան և ավագանի մասին է, ուստի այն չենք բերում): Այս երկու մեջբերումների մեջ աղերսվող կետերը շատ քիչ են: Մինչդեռ Հովհ. Օձնեցու կանոնախմբի ԺԲ հոգվածում գրված է. «Ոչ է արժան զսեղանն, յորոյ վերայ պատարագն Քրիստոսի մատչի, փայտեղեն կանգնել եւ շարժուն, այլ քարեղէն եւ անշարժ հիմնացուցանել»²:

Մի այլ տեղ Հովհ. Օձնեցին գանգատվում է, որ «ի տեղիս տեղիս զսեղանս եւ զաւղանս ոչ առնեն ըստ հրամանի եւ աւանդութեան երանելեացն մերոց հարանց՝ քարեղէն եւ անշարժաբար զերկոսինն հիմնացուցանելով»³ կամ «է՞ր աղագաւ քարեղէն եւ ոչ փայտեղէն հրամայեցաւ կանգնել մեզ սեղան» և այնուհետեւ հաջորդում է բացատրութիւնը⁴: Ուրեմն, Օձնեցու ժամանակ, առանձին տեղերում խախտվել էր ավանդական սովորութիւնը և նա պահանջում էր վերականգնել այն: Արդյո՞ք այս պահանջի արձագանքը չէ նաև Թադեոս առաքյալի համապատասխան հոգվածը: Իսկ թե պատարագից հետո ինչպես պետք է այն պահել, այդ մասին գրում է Սիոն կաթողիկոսը իր կանոնախմբի Ը հոգվածում. «Յայսմհետէ մի՛ իշխեսցեն զնոյն անպատուութիւն առնել սուրբ աւագանին, այլ ընդ այլ սրբութիւնսն պատուով կալցին, որպէս զսեղանն եւ զխաչն՝ վերաբկուաւ՝ ծածկեսցեն եւ խնկարկութեամբ պառուսեցեն»⁵ (ընդգրծումը մերն է —Վ. Հ): Դժվար չէ նկատել և համոզվել, որ մեզ հետաքրքրող Ե հոգվածը վերաձևված է ոչ այնքան Սահակի վերոբերյալ հոգվածի, այլ Հովհ. Օձնեցու և Սիոն կաթողիկոսի համապատասխան հոգվածների վրա: Իսկ այս հեղինակները VIII դարի անձնավորութիւններ են:

Ի դեպ, Տաշյանը վերևում չի էլ ասում, թե Թադեոս առաքյալի սույն կանոնը Սահակ Պարթևի Բ կանոնից է վերցրել, այլ ասում է «շատ նման կը հնչե»:

¹ Նույն տեղում, էջ 147, իմա՝ Սահակի Բ հոգվածը, կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա., էջ 368—369:

² Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա., էջ 520—521:

³ Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանեստոյ մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1833, էջ 5:

⁴ Նույն տեղում, էջ 7:

⁵ Տե՛ս ներկա հատորում, էջ 9:

Տաշյանը գտնում է, որ առաջարկվող կանոնախումբը «գոնե Օձնեցվոյն օրով շատ ծանոթ ըլլալու չէր. վասն գի անոր հավաքման մեջ մտած չէ՞»¹։ Այս կարծիքը կարող է ճիշտ լինել, բայց հակառակ սրան, կարող է ճիշտ լինել նաև այն, որ այս կանոնախումբը Օձնեցու օրոք Կանոնագրքում չի մտել, ոչ թե այն շատ ծանոթ չլինելու պատճառով, այլ դեռ հորինված չէր։

Թե ով կարող է եպիսկոպոս և վարդապետ լինել հարցին Սահակ Պարթևն անդրադարձել է իր կանոնախմբի հս և հթ հոդվածներում²։ Եթե հայերի առաջին լուսավորչի կանոնախումբը լինել թեկուզ և ասորերեն, Սահակ Պարթևը կօգտագործեր անպայման, սակայն ավելի հավանական չէ՞, որ հակառակն է տեղի ունեցել՝ այդ հարցերի մասին գրելիս վերևում նշված այլ աղբյուրների հետ այս կանոնախմբի հեղինակը օգտագործել է նաև Սահակ Պարթևի կանոնախումբը։

Սույն կանոնախմբի Ե հոդվածի այն մասը, թե «հաստատել սեղանի քարանց՝ արհեստի խաչին», մատնացույց է անում ոչ թե խաչը ևս անպայման կառուցել քարից, մի երևույթ, որը մեզ մոտ հանդես է եկել շատ հնից³, այլ այն, որ սեղանը լինի քարից պատրաստված խաչի նման ամուր և անշարժ։ Թե որքանով է ճիշտ մեր այս ասածը՝ երևում է Հովհ. Օձնեցու կանոնախմբի մի այլ՝ ի՛նչ հոդվածից, ուր թույլատրվում է խաչ պատրաստել ոչ միայն քարից, այլև ուրիշ նյութերից. «Եթե ոք խաչ արասցէ փայտեայ եւ կամ յինչ եւ իցէ նիւթոյ, եւ ոչ տացէ քահանային արհնել եւ աւծանել զնա միւռնոսն սրբով, ոչ է պարտ զնա ի պատիւ ընդունել կամ երկրպագութիւն մատուցանել...»⁴։ Մի բան, որ հայ եկեղեցում շարունակվում է մինչև օրս։

Ուշադրությամբ ուսումնասիրելով մյուս հոդվածների բովանդակութունը՝ նկատեցինք, որ Դ և ԺԲ հոդվածները կրկնված են Ա հոդվածում. այսպես՝ Դ հոդվածում ասվում է, որ եպիսկոպոսը պետք է հրաժարվի տգետներին, հիմարներին (ոչ խելագար), գողերին, շնացողներին և անժուժկալներին ձեռնադրելու, որպեսզի «մի՛ բարկացուցանել զԱստուած», իսկ Ա հոդվածում նույն հարցերի մասին խոսում է ընդարձակ ձևով և դարձյալ ավելացնում՝ այդպիսին «ի բարկութիւն շարժէ զԱստուած»։ ԺԲ հոդվածում, ինչպես և Ա-ում, միակերպ դատապարտում է եպիսկոպոսին, եթե նա առաջնորդվում է կաշառքի, մերձավորության և բարեխոսության սկզբունքներով։

Այս բոլոր փաստերը հաստատում են, որ սույն կանոնախումբը կեղծ գրվածք է և այն չէր կարող հանդես գալ VIII դարից վաղ, այլ Հովհ. Օձնեցուց և Սիրոն կաթողիկոսից հետո։ Երիցս արդարացի է Տաշյանը երբ գրում է. «Բայց թերևս չսխալինք ընդունելու, որ Օձնեցիեն հառաջ դեռևս ծանոթ չէին անոնք՝ (Թադեոս առաքյալի կանոնները —Վ. Հ.) գոնե առհասարակ, վասն զի եթե ծանոթ ըլլային, անշուշտ Օձնեցի զանոնք ալ առած կըլլար յուր կանոնագրոց հավաքման մեջ...»⁵, որովհետև ավանդական այս անձնավորութունը մեծ

¹ Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 131։

² Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 403, 409—410։

³ Տե՛ս Ս. Գ. Բարխուդարյան, Հայաստանի կոթողային հուշարձանները, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, (հաս. գիտ.), 1960, № 7—8, էջ 61։ Մի զրույցի ժամանակ Ս. Բարխուդարյանը հայտնեց, որ քարից, այսպես կոչված «թեկուզ» խաչերն հայերը պատրաստել են IV—V դարերում։ Իսկ խաչքարերը IX դարից վաղ մեզ չեն հասել։

⁴ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 532—533։

⁵ Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 146։

հեղինակություն ունեւ հայ եկեղեցում՝ հանդիսանալով քրիստոնյա առաջին քարոզիչներից մեկը Հայաստանում: Հետեւապես Թադեոս առաքյալի անունով հայտնի կանոնախմբի ծագման մասին Ակինյանի վարկածը՝ «Թե՛ վարդապետությունն առաքելոց և թե՛ Թադեի կանոնը նախնաբար Ասորիքի մեջ ծագում առած են Դ գարու վերջերը (380) և անկե հասած Հայաստան»¹ մեզ ճիշտ չի թվում:

Հովհ. Օձնեցու կազմած Կանոնագրքում հետագա ավելացումների մեջ այս կանոնախումբը կազմում է հնադույն և առաջին շերտի մի մասնիկը, հաջորդելով Սիրնի (Պարտավի) կանոնախմբին: Նշանակում է՝ Օձնեցուց հետո նրա Կանոնագրքում առաջինը մուծվել է Սիրնի (Պարտավի) կանոնախումբը և այնուհետև այս: Այդ կարող էր տեղի ունենալ VIII դարից հետո, բայց ոչ անպայման մինչև X դարի վերջերը, ինչպես կարծում է Ն. Մելիք-Թանգյանը², այլ ավելի վաղ, ասենք՝ VIII դարի վերջերից մինչև IX դարը ներառյալ:

Անտիոքի ժողովին վերագրված երկրորդ կանոնախումբը Կանոնագրքի համակարգում դրված է ԻԸ (28)-րդ տեղում: Այս կանոնները պետք չէ շփոթել Անտիոքում կայացած մի շարք ժողովներից որևէ մեկի որոշումների հետ³: Սույն կանոնախմբի է հոդվածում հեղինակը գրում է. «...զոր դրոշմեցաք ի մի վայր բովանդակեալ եւ ծայրափառ արարեալ, զաւգտակարն ամենայնի զմեղս և զարդարութիւն ցուցաք...»⁴ (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.): Այս նշումը արդեն հուշում է, թե այն որտեղից է քաղված: Մեր որոնումները ցույց տվեցին, որ, օրինակ, Ա հոդվածը համառոտված է Անտիոքի ժողովի Կանոնագրքում մտած ԺԳ հոդվածից⁵, Բ-ն, Գ-ն, Դ-ն, Ե-ն, Զ-ն և Թ-ն՝ համապատասխանաբար Լավողիկեի Ի, ԻԸ, Լ, Ս, ՍԱ և ՍԵ հոդվածներից⁶, իսկ է և Ը հոդվածները՝ Աստվածաշնչի տարբեր մասերից և առաջմ մեզ անծանոթ այլ գրքերից: Այսպիսով, առաջարկվող կանոնախումբը կեղծ է և ոչնչով չի կապվում Անտիոքի որևէ ժողովի մշակած կանոնների հետ: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ սույն կանոնախումբը Օձնեցու կազմած Կանոնագրքից հետո է մուծվել Կանոնագրքում և այն էլ ավելացումների սկզբնական շերտում, մինչև X դարը, մնում է ենթադրել, որ այն ստեղծվել է VIII դարի երկրորդ կեսից մինչև IX դարը ներառյալ:

Անտիոքի խոստովանությունը Կանոնագրքի համակարգում դրված է 33 (ԼԳ)-րդ տեղում: Այն կանոնական բովանդակություն չունի, այլ պատկանում է դավաբանական հակաճառական սեռին, ուր նշումվում են հայ եկեղեցու ուսմունքին խորթ տեսությունները:

Որոշ հրատարակություններում այս բնագիրը նշված է բոլորովին ուրիշ հեղինակություններով: «Գիրք թղթոց»-ում, ինչպես նկատել էր Հ. Անասյանը⁷ այն վերագրված է ասորի Աբդիշո եպիսկոպոսին: Ահա վերջինիս երկու նամակների վերնագրերը. «Նորին Աբդիսոյ եպիսկոպոսի. յաղագս անիծեալ նեստորականաց և ամենայն հերձուածողաց»⁸ և «Նորին Աբդիսոյի եպիսկոպո-

¹ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 43:

² Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, գիրք Ա, էջ 476—477:

³ K. J. Hefele, Conciliengeschichte, Erster Band, Freiburg im Breisgau, 1855, S. 109, 433, 477, 483, 512 և շար.:

⁴ Տե՛ս սույն հատորը, էջ 48:

⁵ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 213—214:

⁶ Նույն տեղում, էջ 234—236, 239—242:

⁷ Հայկական մատենադիտություն, հատ. Ա, Երևան, 1959, էջ 941—942:

⁸ «Գիրք թղթոց, էջ 66—67:

սի. յաղագս նզովելոյ ղամենայն հերձուածողս, որք էին հակառակ ուղղափառաց¹: Առաջին նամակն ընդգրկում է սույն բնագրի 65—68, իսկ երկրորդը՝ 69—71 էջերը²: Առաջին նամակի սկզբի Քրանգի այսպէս հաւատամ առաջնորդութեամբ Միածնին որ վասն մեր մարդացաւ հատվածը չի պահվել Կանոնագրքի բնագրում, մնացածը գրեթե նույնն է, եթե նկատի չունենանք առանձին մասերում որոշ բառերի ավելացումը կամ անունների փոփոխում: Նույնն է երկրորդ նամակը, միայն թե սրա վերջին մասը, սկսած «զայս ամենայն զոր գրեցաք և նզովեցաք...» հատվածից մինչև վերջ բավական ընդարձակ է և տարբեր Կանոնագրքի բնագրի համապատասխան հատվածից, իսկ սրա վերջին «Սուրբ և խաղաղարար ժողովն որ յԱնտիոք...» հատվածը, ուր թված են ժողովի մասնակիցների մի մասի անունները, Աբդիշոյի երկրորդ նամակում չի պահվել:

«Գիրք թղթոց»-ում Աբդիշո եպիսկոպոսի այս երկու նամակները դրված են 14 և 15-րդ տեղերում: «Գիրք թղթոց»-ի 219-րդ էջերում, այսինքն 56-րդ՝ «Տեառն Կոմիտասու Հայոց կաթողիկոսի վասն հաւատոյ» նամակից հետո կա մի հիշատակարան, ուր կարդում ենք. «Աւրինակ գրոցս՝ որ լեալ էր Տէր Գրիգորիսի Վկայասիրին՝ մինչև ցայս վայր էր, և նա այսպէս էր դրեալ. ԶՎահրամ որդի Գրիգորոյ Մագիստրոսի, յիշեսցիք յաղաթս ձեր, ո՛վ երջանիկ դասք ուղղափառաց խմբիցդ Ազքանազեան սեռի: Շիէ թուական»: Ուրեմն, «Գիրք թղթոց»ի Գրիգոր Վկայասիրի օրինակը 1078 թ. պարունակում էր 56 նամակներ, հրատարակված բնագրի կեսից պակաս: Այսինքն Կանոնագրքի մեզ հասած հնագույն օրինակի, նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանի № 131 ձեռագրի ընդօրինակման ժամանակ՝ 1098թ. «Գիրք թղթոց»-ի Գրիգոր Վկայասիրի օրինակը ունեւ 56 նամակներ, որոնց թվում նաև Աբդիշո եպիսկոպոսի վերոհիշյալ երկու նամակները: Եթե նկատենք, որ Աբդիշո եպիսկոպոսի վերևում նշված երկու նամակները տեղավորված են «Գիրք թղթոց»-ի սկզբնական մասում, 56 նամակների 14 և 15-րդ տեղերը, նշանակում է դրանք «Գիրք թղթոց» են մտել շատ վաղ, գուցե և վերջինիս կազմման սկսբնական խմբագրութեան ժամանակ: Մինչդեռ սույն բնագիրը Կանոնագրքում մտել է Հովհաննես Օձնեցուց հետո IX—X դարերի միջոցին: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ այս բնագիրը Կանոնագիրք է մուծվել «Գիրք թղթոց»-ից: Սակայն չշտապենք: Հ. Անասյանը նկատել էր նաև, որ այս բնագրի առաջին մասը Երուսաղեմի սուրբ Հակոբյանց մատենադարանի ճառընտիրներից մեկում կրում է Աբրահամ կաթողիկոսի անունը³: Ահա այդ բնագրի վերնադիրը. «Տեառն Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի խոստովանութիւն»⁴: Եթե նկատի չունենանք շարադասութեան առանձին շեղումներ, վերջինս ծածկում է Աբդիշո եպիսկոպոսի վերևում նշված առաջին նամակին: Աբրահամ կաթողիկոսի խոստովանութեան միայն վերջին մասը սկսած «Արդ ամենայն վարդապետք զգուշացուցին զմեզ...» հատվածից⁵ մինչև վերջ չենք գտնում Աբդիշո եպիսկոպոսի առաջին նամակում, այն գտնում ենք սրա երկրորդ նամակի վերջին մասում, սկսած «զայս ամեն-

¹ Նույն տեղում, էջ 68—69:

² Տե՛ս ներկա հատորում:

³ Հայկական մատենագիտութիւն, հատ. Ա, էջ 942:

⁴ Տե՛ս Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակորեանց, հատ. երկրորդ, Երուսաղէմ, 1953, էջ 32:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32—33:

նայն զոր գրեցաք և նզովեցաք» հատվածից մինչև վերջ, ուր Աբդիշո եպիսկոպոսի երկրորդ նամակի «առաւել ի Դաւթայ երանելոյ...ի մոլորեցուցիչ գիտութենէ, և ճշմարիտ վարդապետքն» ընդարձակ հատվածը՝ չի պահվել Աբրահամ կաթողիկոսի խոստովանության մեջ: Կարելի է նաև նշել, որ Կանոնագրքի Անտիոքի ժողովի խոստովանությունը և Աբրահամ կաթողիկոսի խոստովանությունն ընդհանուր առմամբ ծածկում են միմյանց, միայն վերևում նշված վերջին հատվածը չենք գտնում Կանոնագրքի բնագրում: Միևնույն բնագրի այս երեք տարբերակներից հարազատության առումով, Աբրահամ կաթողիկոսի խոստովանությունը համեմատաբար ավելի մոտ է Աբդիշո եպիսկոպոսի առաջին նամակին: Երուսաղեմի այն ձեռագիրը, որտեղ գտնվում է Աբրահամ կաթողիկոսի խոստովանությունը, նոր ձեռագիր է, ընդօրինակված Երուսաղեմում, 1737 թ.: Հետևապես այն չի կարող հաստատ համոզում ներշնչել այս բնագիրը Աբրահամ կաթողիկոսին վերագրելու համար:

Մեզ հայտնի է նաև առաջարկվող բնագրի մի այլ, արդեն հրապարակված տարբերակը: «Կնիք հաւատոյ»² ժողովածուի վերջին փաստաթուղթը ունի այս վերնագիրը. «Մեկնութիւն ի յայտարարութիւն և կշտամբանք հերձուածոցն»³: Սրա երկրորդ մասը՝ սկսած 369-րդ էջի 6—7 և 16-րդ տողից մինչև վերջ միևնույն բնագրի մի այլ տարբերակն է: Ձեռագիրը, որից հրատարակել է Կարապետ եպիսկոպոսը, դժբախտաբար թերի է: Հրապարակված է մինչև մեր հրատարակության ռդ է Աստուած և մարմին ի մի բն»⁴ հատվածը: «Կնիք հաւատոյ»-ի տարբերակը մեզ հետաքրքրում է այն առումով, որ բնագիրը տրված է ամբողջական ձևով, որպես մի փաստաթուղթ: Այսպես է նաև Կանոնագրքի տարբերակը: Մինչդեռ «Գիրք թղթոց»-ում և Ն. Պողարյանի «Յուցակ»-ում եղած տարբերակները այս բնագիրը մեզ ներկայացնում են որպես երկու առանձին փաստաթղթեր: Մյուս կողմից, քանի որ սույն բնագիրը և «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուն իրենց բնույթով և էությունամբ դավանաբանական գրվածքներ են, հարմար է ենթադրել, որ մեզ զբաղեցնող բնագիրը «Կնիք հաւատոյ»-ից է անցել Կանոնագրքին: Իսկ թե այս նույն բնագիրը ինչպես է հանդես եկել այլ հեղինակների՝ Աբդիշո եպիսկոպոսի, Աբրահամ կաթողիկոսի անուններով՝ դժվարանում ենք որևէ բան ասել:

Հենց այն հանգամանքը, որ այս բնագիրը տարբեր տեղերում հանդես է եկել տարբեր անուններով, իսկ «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուում անանուն, ցույց է տալիս որ այն կեղծ է, թեև կարող է խոր հնություն ունենալ:

Ի դեպ, սույն բնագրի նյութերը համեմատել ենք նաև Միաբանի հրատարակած «Գիրք հերձուածոց»-ի⁵ համապատասխան նյութերի հետ⁶, բայց դժվարանում ենք ասել, որ վերջինիցս օգտվել են:

Երկրորդ նիկիական կառնախումբը Կանոնագրքի համակարգում զբաղեցնում է 34 (ԼԴ)-րդ տեղը: Կանոնախմբի վերնագրում նշված «երկրորդ» բառը պետք չէ շփոթեցնի մեղ առնչություններ փնտրելու այս կանոնախմբի և 787

¹ Գիրք թղթոց, էջ 69:

² Հրատ. Կարապետ եպիսկոպոսի, էջմիածին, 1914:

³ Նույն տեղում, էջ 366:

⁴ Տե՛ս ներկա հատորը, էջ 70, տող 2:

⁵ Վաղարշապատ, 1892:

⁶ Նույն տեղում, հատվածներ հԲ, ԿԲ, ԿՁ, ՃԽԾ—ՃԽԷ, ՃԾ և այլն, էջ 7, 10—12, 16—17, 19—20:

Թվի երկրորդ անգամ նիկիայում հրավիրված ժողովի և վերջինիս որոշումների միջև: Վերնագրի «կրկնաբանելով կարճ ի կարճոյ» հատվածը հուշում է մեզ, որ սույն կանոնախումբը ինչ որ մի բանի համառոտ կրկնութունն է: Ելնելով դրանից առաջարկվող և մեր ձեռքի տակ եղած կանոնական մյուս բնագրերը համեմատեցինք և նկատեցինք, որ այն վերցրված, համառոտված և խմբագրված է նիկիայի, Անկյուրիայի, Կեսարիայի, Նեոկեսարիայի, Գանգրայի, Անտիոքի և Լավոզիկեի կանոնախմբերի հոդվածներից: Իսկ թե վերնագրում ինչու են գրել «Կանոնք երկրորդ նիկիական», թերևս նիկիայի 325 թվի ժողովի որոշումներից տարբերելու համար, մյուս կողմից տեղական նշված ժողովների որոշումները ևս ունենին նիկիայի տիեզերական առաջին ժողովի որոշումների ոգին ու կնիքը և դրանք նույնպես ընդունվել էին հայ եկեղեցու կողմից¹: Այստեղ դեմ առ դեմ կդնենք Երկրորդ նիկիական, Կանոնագրքում բերված հիշված ժողովների կանոնախմբերի և կլոր փակագծերում հունարեն բնագրի (վերջինս նշում ենք պայմանականորեն, հետագայում բացատրելու պայմանով) համապատասխան հոդվածների համակարգը.

Երկրորդ նիկիական		Կանոնագիրք		Հունարեն
Ա.	»	Ա.	»	(1)
Բ.	»	Բ.	»	(2)
Գ.	»	—	»	(3)
Դ.	»	Դ.	»	(4)
Ե.	»	Ե.	»	(5)
Ձ.	»	Ձ.	»	(6)
Է.	»	Է.	»	(7)
Ը.	»	Ը.	»	(8)
Թ.	»	—	»	(8)
Ժ.	»	Թ.	»	(9)
ԺԱ.	»	Ժ.	»	(10)
ԺԲ.	»	ԺԱ.	»	(11)
ԺԳ.	»	ԺԳ.	»	(13)
ԺԴ.	»	ԺԴ.	»	(14)
ԺԵ.	»	ԺԵ.	»	(15)
ԺԶ.	»	—	»	(16)
ԺԷ.	»	ԺԶ.	»	(17)
ԺԸ.	»	ԺԷ.	»	(18)
ԺԹ.	»	ԺԹ.	»	(19)
Ի.	»	Ի.	»	(20)
ԻԱ.	»	Ա, Բ.	»	(1,2)
ԻԲ.	»	Դ.	»	(4)
ԻԳ.	»	ԺԲ.	»	(11)
ԻԴ.	»	ԺԵ.	»	(14)
ԻԵ.	»	ԺԶ.	»	(15)
ԻԶ.	»	ԺԷ.	»	(16)
ԻԷ.	»	ԺԸ.	»	(17)

¹ Հմմտ. Ս. Տիգրանյան, Հայոց իրավունքի պատմության ներածություն, Երևան, 1924 էջ 106, 4—620

Երկրորդ նիկիական	Կանոնագիրք	Հոմարեն
ԻԸ. . . . . Անկյուրիայի	ԺԹ.	(18)
ԻԹ. . . . . »	Ի.	(19)
Լ. . . . . Կեսարիայի	Ա. . . . . (Անկյուրիայի	20)
ԼԱ. . . . . »	Գ. . . . . (»	21)
ԼԲ. . . . . »	Թ. . . . . (»	25)
ԼԳ. . . . . Նեոկեսարիայի	Բ.	(2)
ԼԴ. . . . . »	Գ.	(3)
ԼԵ. . . . . »	Դ.	(4)
ԼԶ. . . . . »	Ե.	(5)
ԼԷ. . . . . »	Զ.	(6)
ԼԸ. . . . . »	Ա.	(1)
ԼԹ. . . . . »	է.	(7)
Խ. . . . . »	ԺԴ, ԺԵ.	(9, 10)
ԽԱ. . . . . »	ԺԶ.	(8)
ԽԲ. . . . . »	ԺԸ.	(11)
ԽԳ. . . . . »	ԺԷ.	(12)
ԽԴ. . . . . »	ԺԸ.	(13)
ԽԵ. . . . . »	Ի.	(15)
ԽԶ. . . . . Գանգրայի	Ա.	(1)
ԽԷ. . . . . »	Գ.	(3)
ԽԸ. . . . . »	Բ.	(2)
ԽԹ. . . . . »	Դ.	(4)
Ս. . . . . »	Ե, Զ.	(5, 6)
ՍԱ. . . . . »	է.	(7)
ՍԲ. . . . . »	ԺԱ.	(11)
ՍԳ. . . . . Լավագիկի	ԻԴ.	(24)
ՍԴ. . . . . »	ԻԵ.	(25)
ՍԵ. . . . . »	ԻԶ.	(26)
ՍԶ. . . . . »	ԻԷ.	(27)
ՍԷ. . . . . »	ԻԸ.	(28)
ՍԸ. . . . . »	ԻԹ.	(29)
ՍԹ. . . . . »	Լ.	(30)
Կ. . . . . »	ԼԲ, ԼԳ.	(32, 33)
ԿԱ. . . . . »	ԼԵ.	(35)
ԿԲ. . . . . »	ԼԶ.	(36)
ԿԳ. . . . . »	ԼԷ.	(37)
ԿԴ. . . . . »	ԼԹ.	(40)
ԿԵ. . . . . Գանգրայի	ԺԷ.	(17)
ԿԶ. . . . . »	ԺԸ.	(16)
ԿԷ. . . . . »	ԺԵ.	(15)
ԿԸ. . . . . »	ԺԸ.	(18)
ԿԹ. . . . . »	ԺԹ.	(19)
Հ. . . . . »	ԻԲ.	(20)
ՀԱ. . . . . Անտիոքի	Զ.	(6)

Երկրորդ նիկիական	Կանոնագիրք	Հունարեն
ՀԲ.	Անտիոքի է.	(7)
ՀԳ.	» Ը.	(8)
ՀԴ.	» Թ.	(9)
ՀԵ.	» ԺԳ.	(13, 22)
ՀԶ.	» ԺԸ.	(16)
ՀԷ.	» ԺԵ.	(17)
ՀԸ.	» ԺԸ.	(18)
ՀԹ.	» ԻԲ.	(23)
Ձ.	» ԻԳ.	(24)
ՁԱ.	» ԻԴ.	(25)
ՁԲ.	Լավոդիկի Բ.	(2)
ՁԳ.	» Գ.	(3)
ՁԴ.	» ԼԳ.	(33)
ՁԵ.	» Թ.	(9)
ՁԶ.	» ԼԱ.	(31)
ՁԷ.	» ԺԱ.	(11)
ՁԸ.	» ԺԲ.	(12)
ՁԹ.	» ԺԴ.	(14)
Ղ.	» ԺԵ.	(15)
ՂԱ.	» ԺԶ.	(17)
ՂԲ.	» ԺԸ.	(18)
ՂԳ.	»	
ՂԴ.	» ԺԹ.	(19)
ՂԵ.	»	
ՂԶ.	» —	(21)
ՂԷ.	» ԻԳ.	(23)
ՂԸ.	» ԻԲ.	(22)
ՂԹ.	» ԽԲ.	(45)
Ճ.	» ԽԳ.	(46)
ՃԱ.	» ԺԸ.	(16)
ՃԲ.	» ԽԴ.	(47)
ՃԳ.	» ԽԵ.	(48)
ՃԴ.	» ԽԸ.	(51)
ՃԵ.	» ԽԵ.	(50)
ՃԶ.	» ԽԹ.	(52)
ՃԷ.	» ՄԱ.	(53)
ՃԸ.	» ՄԱ.	(54)
ՃԹ.	» ՄԲ.	(55)
ՃԺ.	» ՄԳ.	(56)
ՃԺԱ.	» —	(57)
ՃԺԲ.	» ՄԴ.	(58)
ՃԺԳ.	» ՄԵ.	(59)
ՃԺԴ.	»	

Այսպիսով, մեզ համար պարզ է դառնում, թե սույն կանոնախումբը

ինչ է ներկայացնում իրենից: Սակայն, որոնումների ժամանակ մեր հետաքրքրասիրությունը պտտվում էր այն հարցի շուրջը, թե արդյոք այս կանոնախումբը Հովհ. Օձնեցու Կանոնագրքի հանդես գալուց հետո՞ է կազմվել՝ օգտագործելով Կանոնագրքում նշված ժողովների բնագրերը, թե՞ կազմողը անմիջական աղբյուր է ունեցել նույն ժողովների որոշումները, որոնք առանձին առանձին գոյություն են ունեցել մինչև Հովհ. Օձնեցին, ասել է թե մինչև Կանոնագրքի հանդես գալը:

Կանոնական նշված բնագրերի ուշադիր և մանրակրկիտ համեմատական վերլուծությունը ցույց տվեց, որ այս կանոնախումբը հանդես է եկել մինչև Կանոնագրքի հանդես գալը և սրա կազմողը օգտվել է ոչ թե Կանոնագրքից, այլ վերևում հիշված ժողովների որոշումների, Կանոնագրքից անկախ, առանձին առանձին գոյություն ունեցող բնագրերից: Ահա թե ինչպիսի փաստեր մեզ բերեցին այդ համոզման:

Սույն կանոնախմբի և Կանոնագրքի համապատասխան կանոնախմբերի հոդվածները համեմատելիս նկատեցինք, որ այստեղ կան այնպիսի հոդվածներ, որ չեն պահվել Կանոնագրքում, բայց այդպիսիները գտնվում են միևնույն կանոնախմբերի հունարեն բնագրում. այսպես՝ այս կանոնախմբի Գ հոդվածում կարդում ենք. «Ոչ է պարտ որոց ի վիճակաւորութեան են՝ ի ներքս ածական ունել կանայս, բայց ի հանույ եւ ի մաւրէ եւ ի քեռէ»: Կանոնագրքի նիկիայի կանոնախմբի բնագրում այդպիսի կանոն չկա, այնտեղ Գ կանոնը բոլորովին այլ բան է, մինչդեռ նույնի հունարեն բնագրի 3-րդ կանոնը արտահայտված է Երկրորդ նիկիական կանոնախմբի Գ կանոնում: Հունարենում կարդում ենք. «Ἀπὸ γόρουθεν καὶ οὐλοῦ ἡ μετὰ τὴν σὺνοδον, μὴτε ἐπισκοπῶν, μὴτε πρεσβυτέρων, μὴτε διακόνων, μὴτε ὁλωσ τινὶ τῶν ἐν κλήρῳ, ἐξέλναι συνείσχετον ὑποταχᾶ ἔχειν. Πλὴν οἱ μὴ ἄρα μὴ-τέρα, ἡ ἀδελφῆν, ἡ ὕειαν, ἡ ἄ μὲν αὖ πρὸς ὁποῖα πᾶσαν ὑποψίαν διατέταται»¹ (Ընդհանրական մեծ ժողովը բոլորովին (բացարձակապես) արգելեց եպիսկոպոսին, երեցին, սարկավագին և ընդհանրապես հոգևորականության մեջ մտնողներից որևէ մեկին կնոջ հետ միատեղ բնակվելը, բացի մորից, քրոջից, մորաքրոջից (հորաքրոջից) կամ այն անձերից, որոնք դուրս են ամեն կասկածանքից):

Մեզ հետաքրքրող երկու կանոնների նույնությունը ակներև է, ձևական տարբերությունը կայանում է նրանում, որ հունարենում մեկ մեկ թվում է հոգևորականության՝ եպիսկոպոս, քահանա, սարկավագ աստիճանները և այնուհետև էլի ավելացնում ընդհանրապես հոգևորականության մեջ մտնողներից որևէ մեկին»։ Իսկ Երկրորդ նիկիականում գրված է վերջին՝ ընդհանուր ձևով և ապա՝ հունարենի մորաքրոջ (հորաքրոջ) փոխարեն այստեղ դրված է մամի՝ «ի հանույ»։

Ի դեպ այս կանոնը անցել է նաև Ծպիփանի անունով հայտնի կանոնախմբին²։

ՂԶ հոդվածում կարդում ենք՝ «Ոչ է պարտ զկէսսարկաւադաց ի սարկաւագաց տեղի ունել»։ Կանոնագրքի Լավոդիկեի կանոնախմբի հոդվածներում նման սահմանում չենք գտնում, մինչդեռ նույնի հունարեն 21-րդ հոդվածում կարդում ենք. «Ὅτι οὐ δεῖ ὑπηρέτας ἔχειν χῶραν ἐν τῷ διακονίᾳ καὶ ἁπτεσθῆναι

¹ I. B. Pitra, Juris ecclesiastici graecorum historia et monumenta, tom. 1, Romae, MDCCCLXIV, p. 428. այսուհետև Գիտքա։

² Տե՛ս սույն հատորում, էջ 62։

հետևանքով չափանշանը¹» (Պետք չէ սպասավորը (կեսսարկավազը) սարկավազանոցում տեղ ունենա (մտնի) և հպվի տերունական սպասներին): Ինչպես դժվար չէ նկատել, Կանոնագրքի Լավոդիկի կանոնախմբի ԻԱ հոդվածում ընդարձակված ձևով պահվել է հունարեն նույն հոդվածի միայն վերջին մասը, իսկ առաջին հատվածի մասին ոչ մի խոսք չկա, մինչդեռ Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբի ՂՁ հոդվածում պահվել է հունարենի առաջին մասը, իսկ երկրորդ մասը դուրս է ընկել: Այսպիսով, հունարեն միևնույն հոդվածի նյութը հայերեն երկու տարբեր բնագրերում տարբեր մոտեցմամբ է օգտագործվել:

Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբի ՃԺԱ հոդվածում կարդում ենք. «Ոչ է պարտ ի դեաղս կամ յագարակս եպիսկոպոս նստուցանել, այլ տեսուչ շրջել»: Այս ևս չենք գտնում Կանոնագրքի Լավոդիկի կանոնախմբի սահմանումներում, մինչդեռ նույնի հունարեն 57-րդ հոդվածի սկզբի հատվածը արտահայտում է ՃԺԱ հոդվածը: Ահա հունարենը. «Ὁτι οὐ δεῖ ἐν ταῖς κώμαις καὶ ἐν ταῖς γω-
μαῖς καὶ ἐν ταῖς ἐπισκοπαις, ἀλλὰ παριστάμενος...»² (Պետք չէ գլուզերում և (փոքր) բնակավայրերում եպիսկոպոս նշանակել (հաստատել, նստեցնել), այլ շրջիկ): Հունարենի շարունակությունը Կանոնագրքում բացակայում է, ուստի այն չենք բերում:

Վերևում նշված օրինակներին նման են նաև այս կանոնախմբի Թ և ԺՁ հոդվածները, որ Կանոնագրքի Նիկիայի կանոնախմբում չունի, բայց դրանք արտահայտված են նույն կանոնախմբի հունարեն 8-րդ և 16-րդ ընդարձակ հոդվածների փոքր հատվածներում:

Բերենք այլ տիպի փաստեր. Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբում կան այնպիսի հոդվածներ, որոնք թեև համառոտ են, բայց կարող ենք նկատել, թե այդ համառոտում ո՞ր բնագրից է կատարված՝ Կանոնագրքի, թե հունարենի: Այսպես, սույն կանոնախմբի ԽԳ հոդվածում կարդում ենք. «Որք ի հիւանդու-
թեան մկրտեցան՝ մի՛ ձեռնադրեսցին ի քահանայութիւն, քանզի ոչ հաւատա-
ցին. բայց եթէ երկուդածութեամբ կեցցեն կամ հարկ ինչ լինիցի»։ Այս պետք է համապատասխանի Կանոնագրքի Նեոկեսարիայի ԺԷ հոդվածին. ահա այն. «Վասն որք ի նեղութիւն անկանիցին կամ ի խիստ հիւանդութիւն եւ կամ ըմբռ-
նեսցի ի բռնաւորաց եւ վասն նեղութեան մկրտիցի, եւ կամ յառաջ էր անուն քրիստոնեայ եւ գործք վատթարք եւ ապա վասն նեղութեանն ի հաւատս կացցէ, զայնպիսին ընդունի եկեղեցի, այլ ոչ կատարելապէս, զի ականայութեամբ են հաւատքն. զայնպիսւոյն ասէ գիր. «Միթէ՞» ի հողխոստովան առնիցիմ առ քեզ»³: Իսկ նույն կանոնախմբի հունարեն բնագրի 12-րդ հոդվածում գրված է. «Ἐὰν νοσῶν τις φαισθῇ, εἰς πρεσβύτερον ἀγασθαι οὐ ὀύναται, οὐκ ἐκ προαιρέσεως ᾧ τῷ πνεύματι αὐτοῦ, ἀλλ' ἕξ ἀναγκῆς...»⁴ (Եթե որեւէ մեկը հիվանդ ժամանակ [մկրտությամբ] լուսավորվեց, այդպիսին չի կարող երես դառնալ, որովհետև նրա հավատը ոչ թե իր ցանկությամբ է, այլ անհրաժեշտությամբ (կարիքի, պահանջի): Հունարեն հոդվածի վերջին մասը չենք բերում, որովհետև այն Կանոնագրքում դարձյալ չի պահվել: Կանոնագրքի բնագրում խոսքը հիվանդի մկրտության մասին է, մինչդեռ Երկրորդ Նիկիական և հունարեն հոդվածներում՝ հիվանդ ժամանակ մկրտվածներին քահանա չձեռնադրելու մասին է:

¹ Պիտրա, էջ 428:

² Պիտրա, էջ 503:

³ Հատ. Ա, էջ 186:

⁴ Պիտրա, էջ 453:

Մի այլ օրինակ. Երկրորդ նիկիական կանոնախմբի խն հոդվածում կարդում ենք. «Սարկաւադունք պարտ է լինել յեկեղեցւոյ է, ըստ առաքելական կանոնին որ ի Գործս առաքելոցն» (տե՛ս 2, 3): Կանոնագրքի Նեոկեսարիայի կանոնախմբի համապատասխան՝ ի հոդվածում ասված է. «Եւ սարկաւագունս ըստ պիտոյիցն արժան է առնել, որչափ տեղիքն եւ պէտքն խնդրեսցեն, եւ մի՛ անելիս ինչ զի մի՛ ցոփութիւն լինիցի»¹: Հունարեն համապատասխան՝ 15-րդ հոդվածում գրված է. «Διάκονοι ἐπὶ τὰ ὁρθεῖον εἶναι κατὰ τὸν κανόνα. καὶ πᾶνσε γὰρ εἴη ἡ πόλις, περὶ τὴν ὥς ἀπὸ τῆς βίβλου τῶν Πατρῶν»²: (Սարկավագները ըստ կանոնի պետք է լինեն յոթ [հոգի], եթե նույնիսկ շատ մեծ է քաղաքը, իսկ դրանում կհամոզվեք Գործք [առաքելոց] գրքից): Կանոնագրքի բնագրում բացակայում է սարկավագների թիվը՝ յոթ և վերջինիս աղբյուրը, մինչդեռ այդ երկուսն էլ գտնում ենք և՛ հունարենի և՛ Երկրորդ նիկիական կանոնախմբի վերևում նշված հոդվածներում:

Դարձյալ օրինակ. Երկրորդ նիկիական կանոնախմբի նախավերջին՝ ՃԺԳ հոդվածում կարդում ենք. «Ոչ է պարտ տգիտական կամ անկանոնական գիրս կարդալ կամ սաղմոսել յեկեղեցւոյ, այլ զկանոնեալքն՝ զնոր եւ զՀին Կտակարանաց, ըստ որում եւ կանոնեալքն են»³: Վերջինս Կանոնագրքի Լավոդիկեի Մե հոդվածի առաջին մասն է⁴, իսկ երկրորդ մասը, ուր թվում է Հին և Նոր Կտակարանի բովանդակությունը⁵, Երկրորդ նիկիական կանոնախմբում բացակայում է, իսկ հունարենում դրված է որպես առանձին հոդված՝ 60 համարի տակ⁶: Բերում ենք վերևում նշված՝ ՃԺԳ հոդվածին համապատասխան հունարեն 59-րդ հոդվածը. «Ὅτι οὐ δεῖ ἰδιωτικὸς ψαλμοὺς λέγεσθαι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ οὐδὲ ἀκανόνιστα βιβλία, ἀλλὰ μόντα τὰ κανονικὰ τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς διαθήκης»⁷: (Պետք չէ (հարմար չէ) եկեղեցում իր հորինած սաղմոսն ասել (կարդալ), ոչ էլ պարականոն գրքեր, այլ միայն Հին եւ Նոր Կտակարանի կանոնական [գրքերը]): Երկրորդ նիկիական կանոնախմբի այս հոդվածը և՛ բովանդակությամբ և՛ կառուցվածքով համապատասխանում է ավելի հունարենի նշված հոդվածին, քան Կանոնագրքի ունեցածին:

Եվ էլի. սույն կանոնախմբի և հոդվածում կարդում ենք. «Եթէ ոք շնացաւ կամ շնայցէ՝ է ամ ապաշխարեսցէ, եւ այսպէս աղաթակից լիցի»⁸: Սրան համապատասխան Կանոնագրքի Կեսարիայի կանոնախմբի Ա հոդվածում կարդում ենք. «Վասն կանանց, որ ընդ արամբ են եւ շնան, թէ թողցեն ի բաց զպղծութիւնն եւ յապաշխարութիւն եկեսցեն՝ Ե ամ առ դրանն ընդ ձեռամբ կացցեն եւ Բ ամս մտեալ յեկեղեցի ելցէ ընդ ապաշխարողս, քննեալ վարքն, տրաւք տնանկաց քաւեալ զմեղս իւր՝ հաղորդելոյ արինացն արժանի լիցի»⁹: Հայերեն՝ այս երկու բնագրերից մեջբերման միտքը արտահայտված է Անկյուրիայի Ժողովի հունարեն բնագրի 20-րդ հոդվածում. ահա այն. «Ἐάν τις γυνή μοιχεύῃ, ἡ μοιχεύουσα τις ἐν ἐκτῇ ἐκείνῃ οὐκ αὐτὸν τοῦ τείσεως τυχεῖν, κατὰ τοὺς βαθμους τοὺς προαγόντας»¹⁰: (Եթե որեւէ կին կամ [տղամարդ] շնացավ, կատարվա՞ր հաղորդության [համար] յոթ տարի, դրան տանող [պատժի] աստիճանների

¹ Հատ. Ա, էջ 187:

² Պիտրա, էջ 454:

³ Հատ. Ա, էջ 240—241:

⁴ Նույն տեղում, էջ 241—242:

⁵ Պիտրա, էջ 503—504:

⁶ Նույն տեղում, էջ 503:

⁷ Հատ. Ա, էջ 169:

⁸ Պիտրա, էջ 447:

համաձայն)։ Կանոնագրքի բնագրում խոսքը վերաբերում է միայն կանանց, մինչդեռ Երկրորդ Նիկիականում և հունարենում՝ և՛ կանանց և՛ տղամարդկանց։ Այստեղ պատժաշափը նույնն է՝ յոթը տարի, մինչդեռ Կանոնագրքում՝ աստի-ձաններով՝ 5+2։

Մի այլ փաստ. Կանոնագրքի Ա հատորի ծանոթագրություններում արդեն ցույց ենք տվել, թե հունարենից հայերեն թարգմանված Կանոնագրքի առանձին կանոնախմբերում ինչ հոգվածներ հունարեն կանոնախմբերը շունեն և ընդհակառակը. օրինակ, Կանոնագրքի Նիկիայի կանոնախմբի Գ և ԺԸ, Անկյուրիայի Ժ, Կեսարիայի Բ, Զ, Ը, Ե. Ժ, Նեոկեսարիայի Ը—ԺԲ, Գանգրայի Ի, ԻԱ, ԻԳ և ԻԴ, Անտիոքի ԻԵ հոգվածները հունարեն բնագրերում չենք գտնում¹։ Այստեղ նշված հոգվածներից և ոչ մեկը չի օգտագործված Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբում, մինչդեռ, ինչպես վերևում նշեցինք, հունարեն մի շարք հոգվածներ, որոնք Կանոնագրքում չեն պահվել, օգտագործվել են Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբում։ Միայն այս փաստը ցույց է տալիս, որ Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբը կաղմվել է վաղ քան նշված կանոնախմբերին կատարվել են այդ ավելացումները։

Վերոբերյալ փաստերի նշումից հետո արդեն կարող ենք եզրակացնել, որ ճիշտ չեն Վ. Բաստամյանցի և Ն. Մելիք-Թանգյանի այս կանոնախմբի վավերականության մասին հայտնած կարծիքները։ Միսիթար Գոշի Դատաստանագրքի առաջին մասի ՄԴ հոգվածին տված 291-րդ ծանոթագրության մեջ Վ. Բաստամյանցը գրում է. «Բացի Նիկիո ժողովի 20 կանոններից, մեր կանոնագրքերի մեջ կան ևս 115 կանոն, որք կոչվում են Կանոնք Երկրորդ Նիկիական... Չնայելով բազմաթիվ արևելյան և արևմտյան հնագույն հեղինակների վկայության վրա, թե Նիկիո առաջին ժողովը (325 թ.) հաստատեց միայն քսան կանոն, ոմանք կարծում էին դոցա թիվը քսանից ավելի, մինչև անգամ յոթանասուն։ 16-րդ դարում ի հայտ եկան մի արաբերեն ձեռագիր կանոններ Նիկիո ժողովի անվամբ, դոցա թարգմանեցին ոմանք 80 և ոմանք 84 համարով, իսկ զանազան հավելվածներով նոցա թիվը ըստ ոմանց հասնում է մինչև 128-ի։ Մեր հեղինակը (Գոշը—Վ. Հ.) արդեն 12-րդ դարում ունեցել է իր ձեռքի տակ այդ տեսակ կանոններ...»²։

Ն. Մելիք-Թանգյանը իր միևնույն գրքում այս կանոնախմբի մասին երկու տարբեր կարծիք է հայտնում. «Հայոց ձեռագրերում կան 114—115 Երկրորդ Նիկիական կանոններ։ Այդ ավելի համարվող կանոնները պիտի քաղված լինին ժողովի ընդհանուր արձանագրությունից, որը մեզ չի հասել»³։ Եվ ապա.

¹ Այս հանգամանքը լույս է սփռում Կանոնագրքում Կեսարիայի անունով մտած կանոնախմբի վավերականության վրա, որովհետև, ինչպես ցույց է տալիս վերևում շարադրածը, V դարում այդ կանոնախմբումը գոյություն չունեի (հմմտ. Ն. Ակինյան, Շահապիվանի ժողովի կանոնները, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1949, № 4—12, էջ 105. հմմտ. Ն. Մելիք-Թանգյան, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, գիրք Ա, էջ 183, Կանոնագիրք Հայոց, հատ Ա, էջ XLI, 572—574)։ Ահա թե ինչ է եզրակացնում Ն. Ակինյանը. «Ինչ կը թվի, թե հայ խմբագիրը շահագործած է այդ տեղիքը կաղմելու համար նոր «Կեսարիո կանոններ» ինչ ինչ առնելով Անկյուրիո կանոններեն, ինչ ինչ հերյուրելով ըստ քմաց» (նույն տեղում, էջ 105)։ Ընդունելի եզրակացությունն այն է, որ այս կանոնախմբումը կաղմվել է V դարից հետո՝ VI—VII դարերում։ Սակայն երկրայելի է Ակինյանի «ինչ ինչ հերյուրելով ըստ քմաց» արտահայտությունը։ Կաղմողը ոչ թե հերյուրել է ըստ քմաց, այլ գուցե իր ձեռքի տակ ունեցել է այնպիսի աղբյուրներ, որոնց մասին մենք առայժմ պատկերացում չունենք։

² Միսիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, էջ 154—155։

³ Հայ եկեղեցական իրավունքը, գիրք Ա, էջ 159։

«Գալով մեր ձեռագրերի 115 Երկրորդ Նիկիական կանոններին, պետք է նկատել... որ նրանցից սկզբի քսան կանոնները նույնն են, ինչ որ իսկական Նիկիական կանոնները, բայց ոչ հայոց ձեռագրերում եղած Նիկիականը, իսկ մնացած 95 կանոններն են ժողովածու առաքելական, տիեզերական, տեղական ժողովների կանոնների, նոր բան ամենևին չեն ներկայացնում իրենց բովանդակությամբ, նրանք բոլորն էլ անվավեր են, որովհետև Նիկիայի վավերական կանոնները քսան են»¹:

Վերևում բերված փաստերից երևում է, որ Մխիթար Գոշը իր ձեռքի տակ չի ունեցել «այդ տեսակ կանոններ» (իմա՝ արաբերենից թարգմանված—Վ. Հ.), ինչպես կարծում է Վ. Բաստամյանցը և ոչ էլ այս կանոնախումբը կազմված է առաքելական և տիեզերական ժողովների կանոններից, ինչպես մասնակիորեն սխալվում է Ն. Մելիք-Թանգյանը: Այդ հարցին այժմ կարելի է ստույգ պատասխանել. Մխիթար Գոշը օգտվել է Կանոնագրքի X դարի խմբագրության մի որևէ տարբերակից² և, որ կարևոր է, Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբը աղբյուրագիտական առումով չի լծորդվում Կանոնագրքի համապատասխան բնագրերի հետ: Սույն բնագիրը անհամեմատ ավելի հարազատ է հունարեն համապատասխան բնագրերին, քան Կանոնագրքի ունեցածը:

Սրանից հետո այնուամենայնիվ, մեղ շարունակում է հետաքրքրել այն հարցը, թե Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբի կազմողը ի՞նչ բնագրեր է օգտագործել՝ հունարեն, թե դրանց հայերեն հնագույն թարգմանությունների: Վերևում հունարեն բնագրերը վկայակոչեցինք, որովհետև մինչև հիմա մեզ չեն հասել այդ կանոնախմբերի հայերեն հնագույն թարգմանությունների: Բայց և այնպես որոշ փաստեր մեղ ստիպում են եզրակացնել, որ հեղինակը օգտվել է ոչ թե հունարեն, այլ սրանց հայերեն հնագույն թարգմանություններից:

Կանոնագրքի Ա հատորի «Հավելված» բաժնում հրատարակել էինք Մատենադարանի № 2151 ձեռագրի մագաղաթյա պահպանակի բովանդակած նյութը: Վերջինս Բարսեղ Կեսարացու կանոնախմբի հոդվածների ոչ լրիվ ցանկն է, ապա Կանոնագրքում մտած նրա Գ, Դ, Ե, Ժ (հունարենին համապատասխան 2, 4, 8, 9 և 18-րդ) հոդվածները թերի վիճակում և Կանոնագրքում չմտած նրա հունարեն 15, 16, 17-րդ հոդվածները³: Մի բնագիր էլ հրատարակել էինք նույն հեղինակի կանոնախմբի «Մանոթագրություններ» բաժնում⁴: Այն Կանոնագրքում մտած Բարսեղ Կեսարացու ՄԱ (հունարենին համապատասխան 87-րդ) հոդվածի հայերեն հնագույն և ամբողջական թարգմանությունն է: Կանոնագրքից անկախ ընդօրինակությունների շնորհիվ մեղ են հասել այս երկու բնագրերը, որոնք, անշուշտ, գոյություն են ունեցել մինչև Հովհ. Օձնեցին, այսինքն՝ մինչև Կանոնագրքի հանդես գալը և հանդիսանում են Բարսեղ Կեսարացու կանոնական նամակների հայերեն հնագույն և լրիվ թարգմանություն բեկորները: Բարսեղ Կեսարացու կանոնական նամակների հայերեն հնա-

¹ Նույն տեղում, էջ 160—161:

² Տե՛ս վերևում, էջ XIX—XX:

³ Կանոնագիրը Հայոց, հատ. Ա, էջ 657—661: Տպագրական սխալի պատճառով 17-րդը դարձել է 47-րդ, էջ 651:

⁴ Նույն տեղում, էջ 620—621: Այս բնագիրը վերցրել էինք Մատենադարանի № 659 ձեռագրից, սակայն, հետազոտում մեր որոնումների ժամանակ մեզ հանդիպեց դրա այլ տարբերակները, հետևյալ ձեռագրերում՝ № 436 (էջ 186 ա—187 ա), 322 (էջ 191 բ—193 բ), 1500 (էջ 919 ա—920 ա), 5595 (էջ 349 ա—351 բ):

դույն և լրիվ թարգմանության փաստը մեղ իրավամբ ենթադրել է տալիս, որ նման թարգմանություն անպայման ունեցել են նաև Նիկիայի, Անկյուրիայի, Նեոկեսարիայի, Գանգրայի, Անտիոքի և Լավոդիկեի ժողովների որոշումները, որոնք ինչ ինչ պատճառներով մեզ չեն հասել: Ն. Ալիսյանի կարծիքով այս վեց կանոնախմբերի հայերեն թարգմանությունը Նզնիկը բերել է 436/437 թվականներին¹, որոնք թեև չեն օգտագործվել, բայց ընդունվել են Շահապիվանի ժողովի կողմից: Դժվար է ասել, թե Նզնիկը բերել է այդ կանոնախմբերի թարգմանությունը: Գուցե նա բերել է դրանց հունարեն բնագրերը և դրանք թարգմանել Հայաստանում, որ ավելի հավանական է: Բայց որ այդ կանոնախմբերը թարգմանվել են հինգերորդ դարի 30-ական թվականներին ավագ թարգմանիչների գործունեության բուռն շրջանում, միանգամայն հավանական է:

Հետաքրքիր է նաև հետևյալ փաստը. վերևում ցույց ենք տվել, թե Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբը կազմելիս ինչ կանոնախմբեր են օգտագործվել: Տեղական ժողովներից միմիայն Սարգիկեի կանոնախումբն է դուրս մնացել Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբի համար օգտագործված աղբյուրների ցանկից, թեև այն մտել է Հովհ. Օձնեցու կազմած Կանոնագրքում: Ինչո՞ւ: Ըստ երևույթին նշված ժողովների որոշումների հայերեն հնագույն թարգմանություններից հետո Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբը կազմելիս Սարգիկեի կանոնախումբը տակավին թարգմանված չէր: Վերջինիս թարգմանության ոճը, բառակազմությունը զգալի կերպով տարբերվում է նշված ժողովների հայերեն թարգմանություններից: Ինչպես ճիշտ նկատել է Համազասպ Ոսկյանը, Սարգիկեի կանոնախումբը թարգմանվել է «հունաբան դպրոցի աշակերտի մը» կողմից²: Այդ թարգմանությունը, ուսումնասիրողի գնահատմամբ, «մութ է և ստրկական»³: Ասել է, թե այն թարգմանվել է VI—VII դարերում, մինչև Հովհ. Օձնեցին: Այս ենթադրությունը հավաստում է նաև մի այլ կարծիք: Հովսեփ Գաթրճյանը անցյալ դարի 60-ական թվականներին պատրաստել էր մի ուսումնասիրություն՝ նվիրված Հայոց Կանոնագրքին: Վերջինս անտիպ է: Սրանից երկու հատված հրատարակվել է Հ. Տաշյանի «Վարդապետութիւն առաքելոց» աշխատության 429—442 էջերում և «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի 1949-ի № 4—12-ի 135—137 էջերում: Գաթրճյանի համոզմամբ Կանոնագրքի V դարի ժողովածուն ներկայանում է հետևյալ բովանդակությամբ.

«1. Աստի՛ Կանոնք Առաքելոց ԼԴ:

2. Յուճակաճ՝ ա. Կանոնք Նիկիոյ Ի, բ. Կանոնք Անկիւրայ, գ. Կանոնք Կեսարեայ, դ. Կանոնք Նիոկեսարեայ, ե. Կանոնք Գանգրայ, զ. Կանոնք Անտիոքայ, է. Կանոնք Ղաւոդիկեայ ՄԹ:

3. Հայ՝ Կանոնք Շահապիվանի Ի»⁴:

¹ Հանդէս Ամսօրեայ, 1949, № 4—12, էջ 105, հմտ. նույնի Քննութիւն Ս. Սահակի Վերագրված կանոններու, Վիեննա, 1950, էջ 2: Սակայն այստեղ հեղինակը որոշակի չի նշում այն մասին, թե Նզնիկը իր հետ կանոնների հունարեն բնագրերը, թե վերջինիս հայերեն թարգմանությունը բերեց:

² Սարգիկեի ժողովրդի հայերէն կանոնները, Վիեննա, 1945, էջ 115:

³ Նույն տեղում, էջ 132:

⁴ Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 441—442, Հանդէս Ամսօրեայ, 1949, № 4—12, էջ 137. հմտ. Հ. Ոսկյան, Սարգիկեի ժողովրդի հայերէն կանոնները, էջ 117:

Ինչպես դժվար չէ նկատել՝ Գաթրճյանը, այնուհետև Տաշյանը¹ և Ակինյանը², Կանոնագրքի V դարի խմբագրությունից բացառում են Սարգիկեի ժողովի կանոնախումբը, որովհետև վերջինս այդ ժամանակ հայերեն թարգմանված չէր: Իսկ դա նշանակում է, որ Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբը կաղմբվել է մինչև Սարգիկեի ժողովի կանոնների հայերեն թարգմանությունը՝ մինչև VI—VII դարերը: Ելնելով սրանից կարելի է եզրակացնել, որ Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբը կաղմբվել է V դարի վերջերին, կամ VI դարի սկզբներին:

Այս կապակցությամբ տեղին է հիշել Ակինյանի կարծիքը: Մեզանից տարիներ առաջ նա Շահապիվանի ժողովին նվիրած ուսումնասիրության մեջ գրել է. «Համառոտություն (իմա՝ Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբը —Վ. Հ.) կատարված է վաղ ժամանակ մը, երբ տակավին նախնական թարգմանությունը կը գտնվեր անադարտ վիճակի մեջ»³:

Գաթրճյանի, Տաշյանի և Ակինյանի վարկածը, թե Կանոնագրքի առաջին խմբագրությունը կաղմբվել է V դարում, թերևս կասկածելի է: Գոնե այդպես կարելի է եզրակացնել Հովհ. Օձնեցու հետևյալ վկայությունից. «Վասն զի ոմանք առ ոմանս եւ ոչ ամենեքին առ ամենեւեան սոքա սերմանեալք, կամեցայ զրովանդակ զառի նոցանէն կանոնական սահմանեալ բանի միում տեղուք գեղեցկագործ մատենիւ ի հայրապետանոցի աստ արմատացուցանել»⁴: Եվ մեզ այնպես է թվում, որ V դարում Հովհ. Օձնեցու սկզբունքով (ինկորպորացիայի) չեն կաղմբել Կանոնագրքի առաջին խմբագրությունը, այլ գործնական նկատառումներով ի մի բերելով համառոտել են ձեռքի տակ եղած առանձին-առանձին գոյություն ունեցող՝ նշված ժողովների ընդարձակ թնագրերը, հետագայում ճոխացրել և այդպես օգտագործել: Ծիշտ է, առայժմ դժվար է այս բնագրի հանդես գալու ժամանակը ստույգ որոշել, բայց կասկածից դուրս է, որ այն խոր հնություն ունի: Մեր ենթադրությամբ V դարի կանոնական հավաքածուն հանդիսացել է սույն կանոնախումբը, որը Օձնեցուց հետո Կանոնագրքում մուծվելով ստացել է «Կանոնք Երկրորդ Նիկիական» անունը: Այսպիսով, Երկրորդ Նիկիականը կաղմբվել է մի անձնավորության կողմից, որն իր ձեռքի տակ ունեցել է նշված կանոնախմբի հայերեն հնագույն թարգմանությունները: Եվ ճիշտ է Քարսեղ Սարգիսյանը, երբ այս կանոնախմբի մասին գրում է. «Բայց ինձ կը թվի, որ Նիկիականեն անկախ և անախճաճ մը գրված ըլլա»⁵:

Քանի որ Հովհան Մանդակունին V դարի վերջին քառորդի անձնավորություն է, «Ուստի,—ենթադրում է Ակինյանը,—Կանոնագրքի խմբագրությունն ալ մոտավորապես նույն դարի վերջին քառորդին կատարված ըլլալու է»⁶: Եթե ճիշտ է այս ենթադրությունը, ապա կարելի է ասել, որ թերևս Հովհան Մանդակունին էլ եղել է Երկրորդ Նիկիականի կաղմողը:

Մեզ հետաքրքրում է նաև այն հարցը, թե արդյոք Հովհ. Օձնեցին Կանոնագրքը կաղմբելիս իր ձեռքի տակ ունեցել է այս կանոնախումբը: Վերջինիս մի

¹ Վարդապետություն առաքելոց, էջ 230:

² Հանդէս Ամսօրեայ, 1949, № 4—12, էջ 104:

³ Նույն տեղում:

⁴ Կանոնագրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 536:

⁵ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանի Մխթարեանց ի Վենետիկ, հատ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 619. (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.):

⁶ Հանդէս Ամսօրեայ, 1949, № 4—12, էջ 111:

այլ՝ «Սակս ժողովոց որ եղեն ի Հայք» փոքրիկ աշխատության մեջ, որը մտել է նաև «Գիրք թղթոց»-ում, կարդում ենք. «Առաջին ժողով արար երանելի հայրապետն մեր սուրբն Գրիգոր, ... յորժամ եկն Ռստակէս ի Նիկիայ սուրբ ժողովոյն, բերելով ընդ ինքեան զգիր կանոնաց քուեալ միանամար կարգաւ տունս ՄԱ, յորս նայեցեալ սուրբն Գրիգորի սուղ ինչ յաւելումն արարեալ յեղեալ կանոնսն սուրբ հայրապետացն՝ որք ի Նիկիայն ժամանեալ ժողովա՝ (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.): Եթե ընդունենք, որ Նիկիայի ժողովի քսան կանոններին (գուցե եղել է այնպիսի օրինակ, ուր Նիկիայի ժողովի կանոնները նշված են 21. հմմտ. ք ձեռագիրը՝ № 3544, որտեղ կանոնները նշված են 22)² Գրիգոր Լուսավորիչը «սուղ ինչ յաւելումն արարեալ» կցել է իր կանոնախումբը 30 կանոնով³, ընդամենը 51 կանոն, ինչպես նշում է Օձնեցին վերևի մեջբերման մեջ. Բայց դա համոզկեր չէ, որովհետև Օձնեցին նշում է. «բերելով ընդ ինքեան... տունս ՄԱ», որին նայելով Գրիգոր Լուսավորիչը նոր միայն «սուղ ինչ յաւելումն արարեալ»։ Նշանակում է՝ Օձնեցու պատկերացմամբ Արիստակեսը բերել է Նիկիայի ժողովի որոշումները բաղկացած 51 կանոններից, իսկ եթե ընդունենք, ինչպես վերևում ցույց տվեցինք, որ Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբը բաղկացած է ոչ միայն Նիկիայի, այլև ուրիշ ժողովների՝ Անկյուրիայի, Նեոկեսարիայի, Գանգրայի, Անտիոքի, Լավոդիկեի կանոնախմբերի թվով 51 կանոններից և այն Նիկիայի անունով իր հետ բերել է Արիստակեսը, դարձյալ չի ստացվի. նախ՝ մինչև Արիստակեսի վերադարձը, տեղի էին ունեցել Անկյուրիայի, Նեոկեսարիայի (314 թ.) և Նիկիայի (325 թ.) ժողովները, իսկ մյուս ժողովները տեղի էին ունեցել Նիկիայի ժողովից՝ 325 թվականից հետո, հետևաբար, Արիստակեսը չէր կարող իր վերադարձից հետո տեղի ունեցած ժողովների որոշումները բերել, լավագույն դեպքում նա կարող էր բերել Նիկիայի, Անկյուրիայի և Նեոկեսարիայի ժողովների որոշումները, որոնք առանց Գանգրայի, Անտիոքի և Լավոդիկեի կանոնախմբերի բաղկացած են 60 կանոններից (20+25+15)։ Երկրորդ՝ Նիկիայի ժողովի որոշումներն իրականում կազմված են 20 կանոններից, և հավաստի այլ աղբյուրներից մեզ հայտնի է, որ Արիստակեսն իր հետ Հայաստան է բերել Նիկիայի ժողովի 20 կանոնները։ Այդպես էլ այն մտել է մեր մատենագրության մեջ, տակավին նրա արշալույսին (V դար)։ Մովսես Խորենացին, որը ժամանակով շատ ավելի մոտ էր Արիստակեսին, քան Հովհ. Օձնեցին, իր «Պատմութիւն Հայոց»-ում գրում է. «Ապա դարձեալ Արիստակէս արժանահաւատ բանիւ, եւ քսան կանոնեալ գլխով ժողովոյն՝ գայ հանդիպի հօրն եւ արքային ի Վաղարշապատ քաղաքի»⁴ (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.): Ազաթանդեղոսը հաստատում է նույնը, բայց չի

¹ Գիրք թղթոց, էջ 220։ Նախապես ասենք, որ բնագրի «տունս ՄԱ»-ն այլ տարբերակում կարող էր այլընթերցում ունենալ. այդ մտայնությամբ ստուգեցինք Մատենադարանում պահվող Հովհ. Օձնեցու վերոհիշյալ աշխատության երեք օրինակները։ Սրանցից երկուսը ունենին միևնույն՝ «տունս ՄԱ» ընթերցումը (№ № 500, էջ 297 ա, 3062, էջ 68 բ), իսկ երրորդը՝ № 3076 ձեռագիրը՝ «տունս Ա» էջ 109 բ)։ Կասկածից վեր է, որ այստեղ «Մ»-ն ընկել է անուշադիր ընթերինակելու հետևանքով։

² Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 114, առաջին տողատակ։

³ Նույն տեղում, էջ 243—249։

⁴ Տփիսիս, 1913, էջ 240. տե՛ս նաև Հովհ. Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 40։

նշում կանոնների քանակը¹։ Այսպիսով, թեև Հով. Օձնեցին կարծում է, թե Արիստակեսը իր հետ բերել է Նիկիայի ժողովի որոշումները 51 կանոնով, իրականության չի համապատասխանում։ Մեր համոզմամբ Հովհ. Օձնեցու մոտ հիշվածը Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբն է, որը, նրա կարծիքով, իր հետ բերել է Արիստակեսը և որը Օձնեցու ժամանակ ունեցել է 51 կանոն։ Այսպիսով, մինչև Օձնեցին, մինչև Կանոնագրքի հանդես գալը, նշված ժողովների կանոնների հայերեն հնագույն թարգմանության բնագրից ծաղկաքաղ առնելով, համառոտելով և պարզեցնելով կազմվել է այս կանոնախումբը Երկրորդ Նիկիական անունով²։ Այս վերնադիրը դրվել է այն ժամանակ, երբ սույն կանոնախումբը, Օձնեցուց հետո մոծվել է Կանոնագրքում, որպեսզի տարբերվի Նիկիայի առաջին տիեզերական ժողովի կանոնախմբից։ Վերնադիրը սկզբնապես թերևս այդպես չի եղել, այն հավանաբար եղել է «Կանոնք Նիկիականք» ձևով³։

Հովհ. Օձնեցին հարկ չի համարել սույն կանոնախումբը մոծել իր կազմած Կանոնագրքում, որովհետև սրա փոխարեն նա Կանոնագրքում մոծել է Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբին հիմք հանդիսացած հայերեն հնագույն և լիարժեք թարգմանությունների խմբագրությունը։ Հետագայում, Օձնեցուց հետո, այս կանոնախումբը ճոխացվել է նույն աղբյուրների հիման վրա, դարձել 114 կանոններ և մինչև X դարի առաջին կեսը, գուցե և առաջին տասնամյակներում՝ մինչև Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը, մտել է Կանոնագրքում։

Մեր ասածը՝ ճոխացման փաստի ճշտությունը երևում է հետևյալից։

¹ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր—Մկրտչեան և Ստ. Կանանց, Տփլիս, 1909, էջ 465—466։

² Ս. Տիգրանյանը կարծում է, թե Ուստանեսի «Գիրք կանոնացն Նիկիայ» նշումը (Պատմութիւն Հայոց, հատ. Ա, Վաղարշապատ, 1871, էջ 110) ակնարկում է Հովհ. Օձնեցու այն վկայությունը, ըստ որի Արիստակեսը իր հետ բերել է Նիկիայի ժողովի 51 կանոնները (Տե՛ս Հայոց իրավունքի պատմության ներածություն, էջ 107)։ Հնարավոր է, բայց ապացուցման համար հիմքեր չունենք։

Ի դեպ, նման մի բնագիր կազմվել է ավելի ուշ շրջանում։ Վերջինս դարձյալ Նիկիայի անունով է և ունի 50 կանոն (Կանոնագրքի Ա հատորում սխալմամբ նշված է 48 (էջ 561. մեկով ավելի են նշված նաև նախորդ՝ 560-րդ էջի 21 և 22-րդ տողերի 7, 9, 7 թվերը)։ Այն գտնվում է № 659, 8459, 9311, ձեռագրերում, իսկ սրա մի այլ տարբերակը՝ № 657 ձեռագրում 31 կանոնով (տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 560—562, 569—570)։ Այս բնագիրը և Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբը ընտրած նյութի տեսակետից ոչ մի նմանություն չունեն, օրինակ՝ կան հոգվածներ, որ Երկրորդ Նիկիականն ունի, բայց այս բնագիրը չունի (տե՛ս Նիկիայի Ձ, է, ԺԱ, ԺԵ, ԺԹ, Ի, Անկյուրիայի ԺԲ, ԺԶ, ԺԹ, Ի, Նեոկեսարիայի Ա, Գ, Զ, ԺԸ, Ի) և ընդհանրապես (Կեսարիայի Բ, Դ-Ը, Ժ)։ Այս բնագրում օգտագործված է չորս կանոնախումբ՝ Նիկիայի, Անկյուրիայի, Կեսարիայի և Նեոկեսարիայի, ընդ որում Նիկիայի կանոնախմբից վերցված է 14 հոգված՝ Ա—Ե, Ը—Ժ, ԺԲ—ԺԴ, ԺԶ—ԺԸ, Անկյուրիայից 12-ը՝ Ա—Դ, է—ԺԱ, ԺԵ, ԺԸ, Ի, Կեսարիայից լրիվ՝ Ա—Ժ, Նեոկեսարիայից 14-ը՝ Բ, Դ, Ե, է—Ժէ։ Իսկ № 657-ում Նիկիայից մեկ հոգված՝ ԺԸ, Անկյուրիայից 9՝ Ա—Դ, է—Ժ, Ի, Կեսարիայից լրիվ՝ Ա—Ժ, Նեոկեսարիայից 12-ը՝ Բ, Դ, է—ԺԴ, ԺԶ, Ժէ։ Բոլոր դեպքերում էլ միևնույն կանոնախմբի բերված և չբերված հոգվածների ընդհանուր քանակը համապատասխանում է Կանոնագրքում եղած նույն կանոնախմբերի հոգվածների քանակին՝ Նիկիա 20, Անկյուրիա 20, Կեսարիա 10, Նեոկեսարիա 20։ Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ նշված ձեռագրերում պահված բնագիրը կազմվել է Կանոնագրքի համապատասխան կանոնախմբերից։ Այն ավելի ուշ շրջանում՝ XIII—XIV դարերում, Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբի նման նոր կանոնախումբ վերակազմելու մի փորձ է ըստ երևույթի այդպիսի կանոնախմբեր ստեղծելու անհրաժեշտությունը զգացվել է միջնադարում։

³ Հմմտ. Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 560։

Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբի հոդվածների հաջորդականության համապատասխան, օգտագործված աղբյուրներն ունեն հետևյալ համակարգը.

Ա.—Ի հոդվ.	Նիկիայի հունարեն	1—20	հոդվ. չի օգտագործված	12-րդը
ԻԱ.—ԼԲ	» Անկյուրիայի	» 1—25	»	3,5—10, 12, 13, 22—24-րդը
ԼԳ.—ԽՆ	» Նեոկեսարիայի	» 1—15	»	14-րդը
ԽԶ.—ԾԲ	» Գանգրայի	» 1—11	»	8—10-րդը
ԾԳ.—ԿԴ	» Լավոդիկեի	» 24—40	»	31, 34, 38 39-րդը
ԿՆ.—Հ	» Գանգրայի	» 15—20	—	—
ՀԱ.—ՁԱ	» Անտիոքի	» 6—25	չի օգտագործված	10—12, 14, 15, 19—21-րդը
ՁԲ.—ՃԺԳ	» Լավոդիկեի	» 2—23 45—59	»	4—8, 10, 13, 20, 49-րդը

Ի՞նչ է երևում այս աղյուսակից: Հերթականությամբ օգտագործված են Նիկիայի, Անկյուրիայի, Նեոկեսարիայի, Գանգրայի, Լավոդիկեի կանոնախմբերը, այնուհետև կրկնվում են վերջին երկու կանոնախմբերը և այս երկուսի միջև մեկ անգամ օգտագործվել է Անտիոքի: Ընդ որում վերևում նշված առաջին երեք կանոնախմբերը օգտագործված են գրեթե ամբողջությամբ, բաց թողնելով առանձին հոդվածներ, իսկ չորրորդ և հինգերորդ՝ Գանգրայի և Լավոդիկեի կանոնախմբերը օգտագործված են մասնակիորեն: Այս հանգամանքը, ըստ երևույթին, հնարավորություն է ստեղծել այդ կանոնախմբերին անդրադառնալ երկրորդ անգամ: Կարծում ենք, որ եթե այս բնագիրը մեկ անգամից և մեկ մարդու կողմից կադավեր, Գանգրայի և Լավոդիկեի կանոնախմբերը չէին կրկնվի: Կադմողը կվերցնե Գանգրայի կանոնախմբից այնքան, ինչքան ինքը նպատակահարմար կգտնե, հետագայում դրան շանդրադառնալու դիտավորությամբ, ինչպես արված է Նիկիայի, Անկյուրիայի և Նեոկեսարիայի կանոնախմբերի հետ, և նոր միայն կանցնե ուրիշ կանոնախմբերի: Այդպես և Լավոդիկեի: Իսկ Անտիոքի կանոնախմբը, թեև օգտագործվել է մեկ անգամ, սակայն դա նշանակում է, որ սրանից արված լրացումը կատարվել է Գանգրայի և Լավոդիկեի կանոնախմբերի լրացման ժամանակ:

Այստեղ խոսեցինք կանոնախմբերի կրկնությունների մասին, բայց փաստեր կան, ուր այս կանոնախմբի տարբեր շերտերում կրկնված է միևնույն հոդվածի միտքը. օրինակ՝ Կ հոդվածում կարդում ենք. «Ոչ է պարտ ընդ հերետիկոսս ճաշել կամ աղաւթել, կամ արհնութիւն առնուլ ի նոցանէ»: Սա համապատասխանում է Լավոդիկեի 32 և 33-րդ հոդվածներին¹, իսկ ավելի ներքև, ՁԴ հոդվածում գրված է. «Ոչ է պարտ հերետիկոսաց ընդ մեղ յաղաւթս կալա: Սա էլ համապատասխանում է Լավոդիկեի 33-րդ հոդվածին²: Այս հոդվածի միտքը գտնում ենք վերևում մեջբերված Կ հոդվածում: Հաղիվ թե միևնույն հեղինակը նման կրկնություն թույլ տար³:

¹ Հմմտ. Կանոնադիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 236, հոդված ԼԲ, ԼԳ:

² Նույն տեղում, էջ 236, հոդված ԼԳ:

³ Ի դեպ, այս ՁԴ հոդվածը չի պահվել սույն կանոնախմբի № 659 ձեռագրի տարբերակում, որովհետև սրա միտքը գտնում ենք ՂԴ հոդվածում (նույն Կ հոդվածը, որը № 659 ձեռագրում դրված է ՂԴ համարի տակ):

Որևէ աշխատութեան ճոխացման, լրացման փաստը նոր երևույթ չէ հայ մատենագրութեան մեջ, որպէս օրինակ կարելի է նշել «Գիրք թղթոց», «Կնիք հաւատոյ» ժողովածոները։ Որ ժամանակի ընթացքում Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբը լրացվել ու ճոխացվել է վերոհիշյալից հետո, հազիվ թե վիճարկվի։ Կարելի է վիճարկել միայն ավելացված շերտերի վերաբերյալ. օրինակ՝ մեր համոզմամբ, այս կանոնախմբի սկզբնական բնագիրը, որը և Օձնեցուն ծանոթ էր, եղել են Ա—ՄԲ հոդվածները¹, որոնք վերցվել են Նիկիայի, Անկյուրիայի, Նեոկեսարիայի և Գանգրայի կանոնախմբերից։ Հետագայում մեկ ուրիշը ավելացրել է ՄԳ—ԿԴ (Հավոդիկեի 24—40) հոդվածների շերտը, իսկ մեկ ուրիշն էլ՝ ԿԵ—ՃԺԳ (Գանգրայի 15—20, Անտիոքի 6—25, Հավոդիկեի 2—23, 45—59) հոդվածների համառոտումը։ Թերևս այսպես ավելի հավանական է, որովհետև վերևում, ինչպես ցույց տվեցինք, ՁԴ հոդվածը կրկնվում է Կ-ում, որը գտնվում է Երկրորդ՝ ՄԳ—ԿԴ հոդվածների շերտում, իսկ ՁԴ-ն ԿԵ—ՃԺԳ՝ վերջին շերտում։ Միևնույն հեղինակը, ինչպես նշեցինք, նման կրկնություն թույլ տալ չէր կարող։ Այսպիսով, Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբի սկզբնական բնագրում եղել են Ա—ՄԲ հոդվածները, հետագայում դրան ավելացրել են ՄԳ—ԿԴ և ապա ԿԵ—ՃԺԳ հոդվածները։

Որ Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբի սկզբնական բնագիրը կազմված է եղել Ա—ՄԲ հոդվածներից և մնացած հոդվածները հետագա ավելացումներ են, երևում է սրա մի այլ՝ № 659 ձեռագրի տարբերակից։ Այդ ցույց տալու համար № 659 տարբերակի հոդվածների հերթականության համապատասխան դեմ առ դեմ կրեւենք Կանոնագրքի ունեցած համակարգը.

№ 659				Կաճճագրքի № 659				Կաճճագրքի			
Ա.	.	.	.	Ա	ԺԹ.	.	.	ԺԹ	.	.	.
Բ.	.	.	.	Բ	Ի.	.	.	Ի	.	.	.
Գ.	.	.	.	Գ	ԻԱ.	.	.	ԻԲ	.	.	.
Դ.	.	.	.	Դ	ԻԲ.	.	.	ԻԲ	.	.	.
Ե.	.	.	.	Ե	ԻԳ.	.	.	ԻԳ	.	.	.
Զ.	.	.	.	Զ	ԻԴ.	.	.	ԻԴ	.	.	.
Է.	.	.	.	Է	ԻԵ.	.	.	ԻԵ	.	.	.
Ը.	.	.	.	Ը	ԻԶ.	.	.	ԻԶ	.	.	.
Թ.	.	.	.	Թ	ԻԷ.	.	.	ԻԷ	.	.	.
Ժ.	.	.	.	Ժ	ԻԸ.	.	.	ԻԸ	.	.	.
ԺԱ.	.	.	.	ԺԱ	ԻԹ.	.	.	ԻԹ	.	.	.
ԺԲ.	.	.	.	ԺԲ	Լ.	.	.	Լ	.	.	.
ԺԳ.	.	.	.	ԺԳ	ԼԱ.	.	.	ԼԱ	.	.	.
ԺԴ.	.	.	.	ԺԴ	ԼԲ.	.	.	ԼԱ	.	.	.
ԺԵ.	.	.	.	ԺԵ	ԼԳ.	.	.	ԼԲ	.	.	.
ԺԶ.	.	.	.	ԺԶ	ԼԴ.	.	.	ԼԳ	.	.	.
ԺԷ.	.	.	.	ԺԷ	ԼԵ.	.	.	ԼԴ	.	.	.
ԺԸ.	.	.	.	ԺԸ	ԼԶ.	.	.	ԼԵ, ԼԶ	.	.	.

¹ Օձնեցու իմացածից մեկ հոդվածով ավելի, կամ նա իր ձեռքի տակ ունեցել է այնպիսի տարբերակ, որը պարունակել է 51 հոդված։

№ 659	Կանոնագիրք	№ 659	Կանոնագիրք
ԱԷ.	ԱԷ	ՀԵ.	ՁՁ
ԱԸ.	ԱԹ	ՀԶ.	ՁԷ
ԱԹ.	ԱԸ	ՀԷ.	ՁԸ
Խ.	—	ՀԸ.	ՁԹ
ԽԱ.	Խ	ՀԹ.	Ղ
—	ԽԱ	Ձ.	ՃԱ
ԽԲ.	ԽԲ	ՁԱ.	ՂԱ
ԽԳ.	ԽԳ	ՁԲ.	ՂԲ
ԽԴ.	ԽԴ	ՁԳ.	ՂԳ, ՂԴ
ԽԵ.	ԽԵ	ՁԴ.	ՂԾ
ԽԶ.	ԽԶ	ՁԵ.	ՂԷ
ԽԷ.	ԽԷ	ՁԶ.	ՂԸ
ԽԸ.	ԽԹ	ՁԷ.	ՄԴ
ԽԹ.	—	ՁԸ.	ՄԴ
Ս.	Ս	ՁԹ.	ՄԵ
ՍԱ.	ՍԱ	Ղ.	ՄԶ
ՍԲ.	ՍԲ	ՂԱ.	ՄԷ
ՍԳ.	ԿԵ	ՂԲ.	ՄԸ
ՍԴ.	—	ՂԳ.	ՄԹ
ՍԵ.	ԿԵ	ՂԴ.	Կ
ՍԶ.	ԿԶ	ՂԵ.	ԿԱ
ՍԷ.	ԿԸ	ՂԶ.	ԿԲ
ՍԸ.	ԿԹ	ՂԷ.	ԽԸ
ՍԹ.	Հ	ՂԸ.	ԿԳ
Կ.	ՀԱ	ՂԹ.	ԿԴ
ԿԱ.	ՀԲ	Ճ.	ՂԸ
ԿԲ.	ՀԳ	ՃԱ.	ՂԹ
ԿԳ.	ՀԴ	ՃԲ.	Ճ
ԿԴ.	ՀԵ	ՃԳ.	ՃԲ
ԿԵ.	ՀԶ	ՃԴ.	ՃԳ
ԿԶ.	ՀԷ	ՃԵ.	ՃԴ
ԿԷ.	ՀԸ	ՃԶ.	ՃԵ
ԿԸ.	ՀԹ	ՃԷ.	ՃԶ
ԿԹ.	Ձ	ՃԸ.	ՃԷ
Հ.	ՁԱ	ՃԹ.	ՃԸ
ՀԱ.	ՁԲ	ՃԹ.	ՃԹ
ՀԲ.	ՁԳ	ՃԹԱ.	ՃԹ
ՀԳ.	—	ՃԹԲ.	ՃԹԱ
—	ՁԴ	ՃԹԳ.	ՃԹԲ
ՀԴ.	ՁԵ	ՃԹԴ.	ՃԹԳ, ՃԹԴ

Այսպիսով, երկու բնագրերի կանոնների հաջորդականության զուգորդումից երևում է, որ նախ այս կանոնախմբի՝ մեր նշած սկզբնական քնագիրը ներկայացնող Ա—ՍԲ կանոնների հերթականությունը և՛ Կանոնագրքում և՛ № 659 տարբերակում նույնն են. միայն շարունակության մեջ խախտվում է հերթականու-

թյունը, ուրեմն հասկանալի պատճառով, ընթանում է այլ համարակալմամբ: Այնուհետև, հաջորդ՝ Երկրորդ շերտը՝ ԾԳ—ԿԴ կանոնները № 659 տարբերակում ամբողջությամբ տեղափոխված է ՁԷ—ՂԹ համարների տակ: Մի կողմից այն հանգամանքը, որ Կանոնագրքի Երկրորդ նիկիական կանոնախմբի Ա—ԾԲ կանոնները № 659 տարբերակում դրված են սկզբում, միևնույն հերթականությամբ, և միայն շարունակության մեջ է խախտվում կանոնների հաջորդականությունը, իսկ մյուս կողմից մեր նշած Երկրորդ շերտը՝ ԾԳ—ԿԴ կանոնները, որպես ամբողջական հատված, օգտագործված է նույն տարբերակի վերջին մասում, մեզ թույլ է տալիս կրկին հավաստելու, որ Երկրորդ նիկիական կանոնախումբը սկզբնապես ունեցել է 52 կանոն (կամ 51, ինչպես Օձնեցին է հաղորդում), որին ծանոթ էր Օձնեցին:

Վերևում (էջ XVII—XVIII) արդեն նշել ենք, որ Երկրորդ նիկիական կանոնախումբը Կանոնագրքում մուծվել է մինչև X դարի առաջին կեսը, գուցե և առաջին տասնամյակներում, համեմատյալ մինչև Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը (941—965 թթ.՝ ըստ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի, 946—969 թթ.՝ ըստ Մաղաքիա Օրմանյանի): Ինչպիսի՞ փաստեր բերեցին մեզ այդ համոզման: 1897 թ. «Արարատ»-ի մարտ և հունիս ամիսների Հավելվածում Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը հրատարակեց Անանիա Մոկացու շորս գրությունները հետևյալ վերնագրերով ա. «Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն» (էջ 129—144), բ. «Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի պատճառ յաղագս զնոսրով նդովելոյն . զԱնձեւացւոց եպիսկոպոսն» (էջ 275—277), գ. «Նորին տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս որ ասեն, թէ մի պատիւ հայրապետին եւ եպիսկոպոսին եւ վասն մի լինելոյ կոչմանն» (էջ 277—280), դ. «Նորին տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի» (էջ 280—288): Այս գրությունները ուշագրավ և կարևոր տեղեկութիւններ են պարունակում ոչ միայն X դարի առաջին կեսի և հաջորդ տարիներում հայերի քաղաքական, եկեղեցական պատմության, այլև հայ բանասիրության վերաբերյալ:

Արդարացի է Ակինյանը, երբ գրում է, թե Մոկացի կաթողիկոսը երես առ երես թերթել է Հայոց Կանոնագիրքը¹: Սակայն նա ոչ միայն թերթել է Կանոնագիրքը երես առ երես, այլև վերջին դրության մեջ բավական քաղվածքներ բերել Կանոնագրքի տարրեր կանոնախմբերից՝ Առաքելական, Կղեմեսի, Հարանց հետևողաց, Նիկիայի, Անկյուրիայի (սխալմամբ նշում է Նեոկեսարիայի), Կ. Պոլսի, Եփեսոսի, Բարսեղի, Սահակի, Շահապիվանի, ինչպես նաև Երկրորդ նիկիական: Բերում ենք վերջինիցս արված քաղվածքը. «Կարճառոտ ի կանոնաց, որ եւ այն կոչի Նիկիայի, ԻԱ գլխոյն. Պարտ է, ասէ, զիրիցունս որ զոհեցին եւ ապա դարձան եւ խոստովան եղեն ոչ ամենեւին լուծանել, աթոռոյն միայն արժանի լինել, այլ ոչ պատարագ մատուցանել եւ ի վարդապետութեան կալ»²: Այս մեջբերումը համապատասխանում է Երկրորդ նիկիական կանոնախմբի ԻԱ կանոնին, որովհետև կանոնախմբի անունը և հոդվածի համարը ճշտիվ նշում է Անանիա Մոկացին: Ահա Կանոնագրքի համապատասխան հոդվածը. «Պարտ է զերիցունս որ զոհեցին եւ ապա դարձան եւ խոստովան եղեն՝ ոչ ամենեւին լուծանել, աթոռոյն միայն արժանի առնել, այլ ոչ պատա-

¹ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հալրապետի..., էջ 108:

² «Արարատ» 1897, էջ 281:

րադ մատուցանել, եւ ոչ ի խաւսսն կալ եւ ոչ այլ պաշտան պաշտել քահանայութեան: Նմանապէս եւ սարկաւագին՝ ոչ քարոզել եւ ոչ սպասաւորել, բայց եթէ վասն յոյժ երկիւղածութեան՝ եպիսկոպոսն հրամայիցէ՝¹ Այս մեջբերման վերջին մասը՝ սկսած «նմանապէս եւ սարկաւագին...» հատվածից Անանիա Մոկացին չի բերել, որովհետեւ իր քննած հարցին չէր վերաբերում: Այս երկու հատվածների համեմատութիւնը ցույց է տալիս նաև, որ Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբը կազմվելուց հետո մնացել է անաղարտ և նրա վրայով օտար ձեռք չի սահել: Մյուս մեջբերումը, որը հանդիսանում է վերևում բերվածի հիմքը, Անանիա Մոկացին սխալ է հասցեագրում, ահա այն. «Նեոյ-Կեսարիայն, որ եւ այն Նիկիա անուանի, վասն երիցանց, որ ի բռնութենէ հեթանոսաց նախ քան զտանջանս զոհեցին եւ ճշմարտութեամբ դարձան, զպատիւ յաթոռոյն կալցին, այլ ի թարգմանութիւն նստել կամ պատարագ մատուցանել կամ Աւետարան կարդալ՝ ոչ ունի իշխանութիւն»: Այս մեջբերման «որ եւ այն Նիկիա անուանի» հատվածը թվում է թե հուշում է Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբի մասին, բայց այստեղ սույն կանոնը արդեն մտել է ԻԱ կանոնի տեսքով: Մյուս կողմից այս քաղվածքի հենց սկզբի «Նեոյ-Կեսարիայն» նշումը չի կարող լինել նրա հասցեատեւը, որովհետեւ Նեոկեսարիայի կանոնախմբում նման կանոն չենք գտնում: Եթե Անանիա Մոկացին նկատի ունի վերջինիս Կանոնագրքի բնագրի ժէ կանոնը², ապա այն հիվանդների, նեղության և բռնության մեջ ընկածների մկրտության մասին է, թեև սրա համապատասխան հունարեն կանոնում խոսքը ոչ թե նմանների մկրտելու, այլ քահանա ձեռնադրելու մասին է: Անանիա Մոկացու վերևի մեջբերումը եթե լիներ ազատ շարադրությամբ, թերևս համաձայնվեինք, որ այն վերցված է Նեոկեսարիայի կանոնախմբից, բայց այն բերված է գրեթե բառացի, հետևապես կարող ենք ստույգ մատնացույց անել Կանոնագրքի համապատասխան կանոնախումբը: Անկյուրիայի կանոնախմբի Ա կանոնում կարդում ենք. «Վասն երիցանց, որք ի բռնութենէ հեթանոսաց մինչեւ ի տանջանս ածել ի վերայ եւ մահ սպառնալ եւ նոքա առ երկիւղի զոհեցին եւ ապա ջանացան, նկրտեցան եւ ճշմարտութեամբ դարձան. վասն այսպիսեացս կամ եղեւ զի զաթոռոցն կարգն կալցին, այլ ի թարգմանութեան նստել կամ պատարագ մատուցանել կամ Աւետարան կարդալ՝ ոչ ունին իշխանութիւն»³: Կարծում ենք հարցը լուծված է:

Այս ամբողջ շարադրանքից երևում է, որ Անանիա Մոկացու ժամանակ, Մ Դարի կեսերին, Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբն արդեն մտել էր Հովհ. Օմեցուց հետո, նրա կազմած Կանոնագրքում 34 (17)-րդ համարի տակ: Հնարավոր է, որ Անանիա Մոկացու ժամանակ Կանոնագիրքը եզրափակվել է Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբով:

Բարսեղ Կեսարացուն վերագրված կանոնախումբը Կանոնագրքում զետեղված է 36 (18)-րդ տեղում:

Որոշ ձեռագրերում, օրինակ՝ №№ 835, 837, 8459, կանոնախմբի վերնադիրը թեև նման է Կանոնագրքի ունեցածին, բայց որպես հեղինակ նշված է ոչ թե Բարսեղ Կեսարացին, այլ Հովհան Ոսկեբերանը: Ահա այդ վերնադիրը. «Տեառն

¹ Տե՛ս ներքևում, էջ 76:

² Հատ. Ա, էջ 186:

³ Նույն տեղում, էջ 154:

Յովհաննու ասացեալ (Մ 837-ում՝ ասաց) ի խնդրոյ սրբոյն (Մ 835-ում՝ իբ սրբոյն) Բարսղի սահմանադրութիւն վասն պէսպէս եւ բիւրապատիկ ախտից»¹

Տվյալ պահին չենք կարող ստույգ որոշել, թե դրանցից որն է սկզբնապես հանդես եկել։ Մեր կարծիքով, հավանականը առաջինն է, որովհետեւ Կանոնագրքի XI դարի խմբագրության մեջ այս կանոնախումբը նշված է նրա անունով։ Այդպես գիտի նաեւ Մխիթար Գոշը²։ Ավելին. հոգվածներից մեկի կապակցութեամբ Գոշը կասկած է հայտնում, թե այդ Բարսեղ Կեսարացունը լինի։ Դատաստանագրքի Ա մասի ԶԶ հոգվածում մեջբերելով վերջինիս կանոնախմբի ՄԸ կանոնը³ Գոշն ավելացնում է. «Երկրայի այս կանոնք սրբոյ լինել Բարսղի, եւ թէ նորա անհնարին է լինել այս կանոնաց»⁴։ Այս քաղվածքից երևում է, որ Գոշը եւս սույն կանոնախումբը Բարսեղ Կեսարացունը չի համարել։

Այն հարցը, թե տվյալ կանոնախումբը իսկապես պատկանում է Բարսեղ Կեսարացու եւ կամ Հովհան Ոսկեբերանի գրչին, մենք եւս բացասաբար ենք պատասխանում։ Եվ ահա թե ինչու։ Ուշագիշտ քննելով կանոնների բովանդակութիւնը եւ դրանք համադրելով մեր ձեռքի տակ գտնված կանոնական այլ բնագրերի հետ, նկատում ենք շոշափելի բազմաթիվ կետեր, որոնք մեղ հուշում են, թե այս կանոնախումբը աղբյուրագիտական ինչպիսի հիմքեր պետք է ունենա։ Թերեւս անհրաժեշտութիւն չզգացվի բոլոր 272 կանոնների այդ հիմքերը նշել, մանավանդ, որ մի շարք կանոնների համար չկարողացանք ստույգ հիմքեր գտնել։ Այնուամենայնիվ, մեր ասածը ցույց տալու նպատակով կնշենք շատերից մի քանիսի աղբյուրագիտական հիմքերը։ Նախ եւ առաջ բնորոշ է այն, որ կանոնախմբի սկզբի հոգվածները համառոտված եւ խմբագրված ձևով քաղված են Կանոնագրքի Հովհ. Օձնեցու խմբագրության մեջ մտած Բարսեղ Կեսարացու կանոնախմբի կանոններից⁵։ Թերեւս այս մոտեցմամբ էլ բնագրի կազմողը թաքնվել է Բարսեղ Կեսարացու անվան տակ։ Դեմ առ դեմ կդնենք այս երկու բնագրերի եւ ապա մյուս աղբյուրների համապատասխան կանոնները.

Առաջադիվով իրանուխումբ					Կանոնագիրք Հայոց, Է. Ա				
Ա	կանոն	.	.	.	Բարսեղ Կեսարացի	Գ	կանոն		
Բ	»	.	.	.	»	Ը	»		
Գ	»	.	.	.	Աթանաս Աղեք.	ՄԹ	»		
Դ	»	.	.	.	Բարսեղ Կեսարացի	ԻԴ	»		
Ե	»	.	.	.	»	ԻԸ	»		
Զ	»	.	.	.	»	ԻԹ	»		
Է	»	.	.	.	»	Լ	»		
Ը	»	.	.	.	»	ԼԱ	»		

¹ ՄՄ 8459, էջ 90 ա, 835, էջ 126 ա, 837, էջ 66 ա։ Վերնագիրն այդպիսին է նաեւ ՄՄ 7060 (էջ 78 ա—116 ա), 2576 (էջ 155ա—160ա) ձեռագրերում, որոնք, սակայն, չենք ուսումնասիրել եւ արդյունքները նշել ծանոթագրութիւններում, որովհետեւ այդպիսիները հանդիպեցին սույն աշխատանքի տպագրվելու ընթացքում։

² Դատաստանագիրք Հայոց, էջ 181, 187։

³ Բաստամյանցը նշում է ՄԷ, որովհետեւ իր օգտագործած ձեռագրում՝ Մ 761, այժմյան Մ 778-ը, նշված է ՄԷ, էջ 175 բ։

⁴ Դատաստանագիրք Հայոց, էջ 187։

⁵ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 329—362։

Առաջարկվող կանոնախումբ		Կանոնագիր Հայոց, ճ. Ա.	
Թ կանոն		Բարսեղ Կեսարացի	ԼԲ կանոն
Ժ	»	»	ԼԳ »
ԺԱ	»	»	ԼԴ »
ԺԲ	»	»	ԼԵ »
ԺԴ	»	Կղեմես	Ի »
ԺԵ	»	»	ԻԳ »
ԺԶ	»	»	ԿԳ »
ԺԷ	»	»	ԿԴ »
ԺԸ	»	»	ՄԲ »
ԻԴ	»	»	ՀԸ »
ԻԶ	»	Աթանաս	Լ »
ԼԲ	»	Սահակ վերջնոյ Դ, ԺԱ	»
ԼԳ	»	Հարանց հետևողաց	ԺԶ »
ԼԴ	»	Գր. Լուսավորիչ	ԺԶ »
ԼԵ	»	Հարանց հետևողաց	ԻԳ »
ԼԶ	»	»	ԺԱ »
ԼԸ	»	»	ԺԶ »
ԼԹ	»	Գր. Լուսավորիչ	ԺԴ »
ՄԲ	»	»	Թ »
ՄԵ	»	Նեոկեսարիա	ԺԴ »
ՄԹ	»	Գր. Լուսավորիչ	ԻԶ »
ԿԱ	»	»	ԻԲ »
ՀԲ	»	Գանգրա	Ա, Թ »
ՀԴ	»	»	Դ »
ՀԹ	»	Գր. Լուսավորիչ	ԺԵ »
Չ	»	Գանգրա	Ի »
ՉԱ	»	»	ԻԳ »
ՉԴ	»	Գր. Լուսավորիչ	Է »
Չ	»	Շահապիվան	Ժ »
ՉԲ	»	»	ԺԱ »
ՉԸ	»	Գր. Լուսավորիչ	ԺԱ »
ՃԲ	»	Գանգրա	ԺԶ »
ՃԴ	»	»	ԺԵ »
ՃԺ	»	Սահակ Պարթև	ԺԷ »

Եվ այսպես կարելի է շարունակել: Վերևի նշումները ցույց են տալիս, որ այս բնագրի հեղինակը Բարսեղ Կեսարացին չէր կարող լինել: Սույն կանոնախմբում նկատեցինք մի այլ երևույթ էլ: Մի շարք կանոններ կրկնված են՝ մերթ համառոտ, մերթ մի փոքր ընդարձակ. այլև կան հարցեր, որոնց նվիրված է 3—4 կանոն: Բերենք այս կարգի մի շարք փաստեր.

1. Բ և ՂԷ կանոնները վերաբերում են այն բանին, թե պատերազմում մարդ սպանելիս, սպանողի հետ ինչպե՞ս վարվել, որպես հանցապարտի՞, թե նա անպարտ է:

2. ԼԳ և ԼԹ կանոնները վերաբերում են կույսերին, որոնք դրժում են իրենց խոստումը:

3. ԼԴ և ԶԹ կանոնները վերաբերում են դիակոդոպտությամբ զբաղվողներին:

4. ԼՐ և ՃԺՐ կանոնները վերաբերում են բորոտ և ուրուկ քահանաների և սարկավազների վարքագծին:

5. ՃԽԴ և ՄՀԱ կանոնները վերաբերում են հայհոյողներին:

6. ԼԶ և ՃԽԶ կանոնները վերաբերում են բորոտների և ուրուկների հետ կենակցողներին:

7. Իէ, ՃԽԹ, ՄԺԹ և ՄԻԱ կանոնները վերաբերում են ամուսնության ազատ ընտրության հարցին:

8. Ժ, ԺԱ, ԽԹ, ՃԼԳ և ՃՄԱ կանոնները վերաբերում են մերձավորների կենակցության հարցին, իսկ ՀԱ, ՃԼՐ, ՄԺԵ և ՄՀՐ հոգվածները՝ մերձավորների և խնամիների ամուսնությանը:

Մեշ ենք բերում մերձավորների ամուսնության վերաբերյալ ՀԱ և ՄԺԵ կանոնները. «ՀԱ. Եթէ ոք առնու կին ի մերձաւոր արենէ իւրմէ մինչեւ ի Զ-երորդն եւ յէ-երորդն՝ նզովեալ եղիցի եւ մեկնեացեն ի միմեանց առաջնորդքն. եւ վասն պսակին անարգելոյ ճ դրամ տուգանս տացէ յեկեղեցին եւ Գ ամ առ դրանն ապաշխարեսցէ. բայց վարդապետն իշխան է զինչ կամեսցի»¹:

«ՄԺԵ. Եթէ ոք յիւր արենէ եւ ի մերձաւորէ խնամութիւն առնէ մինչեւ ի չորրորդ եւ ի հինգերորդ ազգն՝ պսակն անվաւեր լիցի եւ պսակադիրն լուծցի. ճ դրամ տուգանս տացէ եւ ապաշխարութիւն պոռնկին եղիցի եւ ում կամի առն լիցի»²:

Միևնույն հարցի մասին տարբեր մոտեցում և սահմանում: Այս փաստերը համոզում են, որ սույն բնագիրը թերևս մեկ հեղինակ չի կազմել, այլ մեկից ավելի և կամ կազմողն այնքան անփութ է եղել, որ պատշաճ ձևով չի ընտրել և մշակել քաղվածաբար վերցրած նյութերը, որի պատճառով ստացվել են կրկնություններ:

Այսպես ուրեմն, առաջարկվող բնագիրը Բարսեղ Կեսարացու գրչին չի պատկանում, այն կեղծ գրվածք է:

Ն. Ակինյանը, հետևելով Հ. Գաթրճյանին, Սահակ Պարթևի կանոնախումբը³ համարում է կեղծ, կարծելով, թե այն հանդես է եկել Ներսես Բ Բագրևանդացու կանոնախմբից⁴ հետո: Հետևապես, ինչպես, եզրակացնում է Ն. Ակինյանը, օգտվելու դեպքում Սահակ Պարթևի կանոնախմբի հեղինակն իր առջև ունեցել է Ներսես Բ Բագրևանդացու կանոնախումբը⁵: Այստեղից էլ նա իր աշխատության 51—53 էջերում մի շարք շոշափելի կետեր է համադրում միմյանց և եզրակացնում, որ Սահակ Պարթևի անունով հայտնի կանոնախումբը կեղծ է և հանդես է եկել VI դարի 60-ական թվականներից հետո կամ ավելի ուշ⁶:

Շարունակելով քննական իր տեսությունը՝ Ակինյանը կարծում է նաև, որ Սահակ Պարթևին վերագրված կանոնախմբի հեղինակը օգտագործել է Բարսեղ Կեսարացու անունով հայտնի սույն կանոնախումբը: Այս վարկածը

¹ Տե՛ս սույն հատորում, էջ 118:

² Նույն տեղում, էջ 159:

³ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 363—421:

⁴ Նույն տեղում, էջ 475—490:

⁵ Փննութիւն Ս. Սահակի վերագրուած կանոններու, Վիեննա, 1950, էջ 54:

⁶ Նույն տեղում, էջ 24, 63: Հմմտ. Ս. Տիգրանյան, Հայոց իրավունքի պատմության ներածություն, էջ 116—117:

հավաստելու համար նա վկայակոչում է Սահակ Պարթևի կանոնախմբի ժնկանոնը¹, որը, ըստ Ակինյանի, թեև ռեդակցիոն իր կանոնի համաձայն խմբագրված է, նկատի ունի նաև Բարսեղի (իմա՝ սույն կանոնախմբի —Վ. Հ.) ՄԺԹ և ՄԻԱ կանոնները² և դեմ առ դեմ բերում նշված երեք կանոնախմբերի տվյալները³:

Եթե ճիշտ է այս պնդումը, նշանակում է պետք է ընդունել, որ Բարսեղ Կեսարացուն վերագրված սույն կանոնախմբը երևան է եկել մինչև Ներսես Բ Բագրևանդացու կանոնախմբի հանդես գալը՝ մինչև VI դարի կեսերը: Սակայն այս պնդումը ապացուցելու համար փաստեր գոյություն չունեն: Ի դեպ, Ակինյանը չի էլ կասկածում առաջարկվող կանոնախմբի վավերականության վրա: Մինչդեռ ուրիշ փաստեր, որոնք անտեսել է Ակինյանը, տրամադծորեն հակադրակ եզրակացությանն են բերում: Այսպես. Ակինյանը չի կասկածում Կանոնագրքի Հովհ. Օձնեցու ժողովածուում մտած Սահակ Գ Ձորոփորեցու կանոնախմբի⁴ վավերականության վրա⁵: Վերջինս Կանոնագրքում մտել է Վանոնք վերջնոյ Սահակայ գլուխք ԺԴ՝ խորագրով. այսինքն Հովհ. Օձնեցու համար Սահակ Գ Ձորոփորեցին, որը կաթողիկոս է եղել 677—703 թթ., հանդիսացել է վերջին Սահակը⁶:

VII դարի վերջում կամ VIII դարի սկզբում ստեղծված այս կանոնախմբից օգտվել է Բարսեղ Կեսարացուն վերագրված սույն կանոնախմբի հեղինակը: Բերում ենք այդ փաստերը դեմ առ դեմ.

Կարծեցյալ Բարսեղ Կեսարացի

«ԻՐ. Թէ երէց կամ սարկաւազ բորոտի կամ ուրկանայ՝ միայն առանձինն յաղաթս կացցէ, առանց խորհրդոյ. եւ եթէ վախճանի՝ պատուով թաղեսցեն»:

Եւ սիւնական թէ վախճանի՝ մատուցէ քահանայն պատարագ, ելցէ ի վեր եւ տացէ հաղորդ եւ արասցէ զյիշատակ նորա ի նմին աւուր, զի այն է արժանն»⁷:

Սահակ Ձորոփորեցի

«Դ. Հարցումն. Եթէ երէց ոք բորոտի կամ աւրկանայ, պա՛րտ է յառանձին աղաթսն իւր Աւրհնութիւն եւ փառս ասել եւ աւետարանել, թէ բնաւ իսկ զինուորել»:

Պատասխանի. Յառանձին աղաթս ասել արժան է՝ Աւրհնութիւնն եւ փառս, բայց յայլ ինչ մի՛ համարձակել»:

ԺԱ. Հարցումն. Քահանայ որ սիւնական է կամ խցարգել եւ զսուրբ խորհուրդն խնդրէ առ ի հաղորդել, արժա՞ն է իւրովի կատարել զհաղորդութեանն եւ զգոհանալոյն աղաթս յարգելանի անդ կամ ի սեան, եթէ նորին իսկ մատուցողին այսոքիկ պատշաճին»:

Պատասխանի. Զճաշակմանն պարտ է ասել, եւ զգոհութեանն ասացեալ է»⁸:

Եթե բացառենք խմբագրական աշխատանքը, նմանությունը ակնհեր է: Հիշենք, որ բացի Սահակ Գ Ձորոփորեցու այս վկայությունից կանոնական գրականության մեջ նման տեղեկություն այլուստ մեզ ծանոթ չէ: Այստեղից

¹ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 382, Ակինյանը նկատի ունի Իէ կանոնը:

² Քննութիւն Ս. Սահակի վերագրուած կանոններու, էջ 53:

³ Նույն տեղում, էջ 53—54:

⁴ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 506—513:

⁵ Քննութիւն Ս. Սահակի վերագրուած կանոններու, էջ 13:

⁶ Ս. Տիգրանյան, Հայոց իրավունքի պատմության ներածություն, էջ 147—149:

⁷ Տե՛ս սույն հատորում, էջ 108—109:

⁸ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 508—509, 511:

հարց է առաջանում, եթե Բարսեղին վերագրված սուլյն կանոնախումբը հանդես է եկել մինչև VI դարի կեսերը, գուցե ավելի վաղ՝ մինչև Ներսես Բ Բագրևանդացու կանոնախմբի հանդես գալը, ինչպես երևում է Ակինյանի բերած փաստերի համադրումից, ապա ինչպե՞ս կարող էր նրա հեղինակը օգտվել VII դարի Վերջում ստեղծված Սահակ Գ Ձորոփորեցու կանոնախմբից: Նշանակում է Սահակ Պարթևի կանոնախմբի ի՞նչ կանոնը իր հիմքում չի ունեցել սուլյն կանոնախմբի նշված կանոնները, ինչպես թվում է Ակինյանին, և Բարսեղին վերագրված այս կանոնախմբի ստեղծման ժամանակը պետք է հտ բերել և դա ճիշտ կլինի: Այս պարագան ցույց է տալիս, որ սուլյն կանոնախումբը հանդես է եկել VII դրանից հետո, համենայն դեպս Սահակ Գ Ձորոփորեցուց հետո: Եվ այդ պատճառով էլ այն չի մտել Հովհ. Օձնեցու ժողովածուի մեջ, որովհետև այդ ժամանակ տակավին գոյություն չունեին: Այս դեպքում, արդեն, կհանգենք հակառակ եզրակացության. այն է՝ Ներսես Բ Բագրևանդացին, ինչպես և կարծեցյալ Բարսեղ Կեսարացու սուլյն կանոնախմբի հեղինակը օգտվել են Սահակ Պարթևի կանոնախմբից¹: Այլ հարց է, որ ներկա ձևի մեջ Սահակ Պարթևի կանոնախումբը կարող է որոշ չափով հեռացած լինել իր սկզբնական բնագրից: Եթե նկատի ունենանք այն փաստը, որ սուլյն կանոնախմբում չի օգտագործված Սիոն կաթողիկոսի (Պարտավի 768 թ.) կանոնախումբը, ապա կարելի է ենթադրել, որ մեզ հետաքրքրող բնագիրը հանդես է եկել մինչև Հովհ. Օձնեցին. բայց միակ այդ փաստը բավարար չէ նման ենթադրության հենակ ծառայելու, իսկ այլ փաստեր առայժմ մեզ հայտնի չեն: Բոլոր դեպքերում փաստն այն է, որ սուլյն կանոնախումբը չի մտել Հովհ. Օձնեցու ժողովածուում և հանդես է գալիս այն նյութերի շարքում, որոնք ավելացվել են Հովհ. Օձնեցուց հետո մինչև X դարի վերջերը: Այստեղից եզրակացնում ենք, որ այն եղել է Կանոնագրքի մինչև XI դարի խմբագրությունում: Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը իր նամակներում² թեև մեջբերումներ չի կատարել ներկա կանոնախմբից, ինչպես Առաքյալների, Կղեմասի, Նիկիայի և այլ կանոնախմբերից, կարող ենք ենթադրել, որ այդ ժամանակ այս կանոնախումբը տակավին մոծված չէր Կանոնագրքում, սակայն հնարավոր է, որ Մոկացու ժամանակ այն եղել է Կանոնագրքում, բայց դրա օգտագործման անհրաժեշտությունը նա չի զգացել:

Ընդհանուր առմամբ հայ եկեղեցու պաշտամունքի և ծիսական հարցերը այստեղ քիչ տեղ են բռնում, ավելի շատ ավատական հասարակության ապրելակերպի, առօրյա կյանքի, հոգևորականության ցածր աստիճանի, մասնավորապես քահանաների վարքագծի հնարավոր խախտումները խափանելու նպատակով կանոնական սահմանումներ են, օրինակ, ՃԽԱ կանոնում կարդում ենք. «Թէ որ ի մտի դնէ պոռնկել ընդ կնոջ իշխանի եւ յորոգայթ մահու անկանի, արինն նորա ի գլոպս նորա եղիցի»³: Կանոնական որոշումներում գաղտնի պոռնկության մասին բազմաթիվ կանոններ կան ընդհանրապես, բայց այստեղ հարցը մասնավորված է իշխանի կնոջ վերաբերյալ: ԾԾ կանոնը սահմանում է, որ եթե արհեստավորը պատվիրատուի նյութից գողանա, ապա չորեքպատիկը վճարե կամ ապաշխարե⁴: ԾԻԾ կանոնով դատապարտվում են նրանք, ովքեր

¹ Հմմտ. Հ. Տաշյան, Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 217—218, 229, 239:

² «Արարատ», 1897:

³ Տե՛ս սուլյն հատորում, էջ 135:

⁴ Նույն տեղում, էջ 126:

թատրոնի օթյակում կնոջ հետ ներկա են գտնվում ներկայացման¹։ Ճկի կանոնը կարգավորում է ծնողների ժառանգության բաժանման հարցը, սահմանելով, որ երկու քույրերը պետք է ստանան մեկ բաժին²։ ՃՁԸ հոգվածը խիստ դատապարտում է արհեստական վիժում կատարողներին³, իսկ ՀԳ կանոնը՝ հղիանալուց արհեստական կերպով խուսափողներին⁴։ ՁԸ հոգվածը սահմանում է, որ ով «հրդեհից է դարդար վաստակս՝ տուժեցի ընդ միոյն շորեքկին» կամ ապաշխարե տասը տարի⁵։ Հղի կինը եթե հրաժարվում է ամուսնու հետ կենակցելուց, իսկ ամուսինը դրա համար նրան ծեծում է, ապա վերջինս հանցապարտ է (ՂԱ)⁶։ Հիվանդներին պետք է բժշկել սուրբ դեղերով, այլապես բժշկողները մեղավոր են (ՃՁԹ)⁷։ Այն երկրի թագավորը, որը լինում է նախահարձակ, իրավունք չունի զոհաբերության (մատաղ) անելու (ՃՂԸ)⁸, եթե վաճառողը սուտ երգմամբ կողմի իր ապրանքը իրացնելու նպատակով՝ նա արժանի է նզովքի (ՄԱ)⁹։ ՄԺԲ կանոնում խոսվում է ծնունդի ժամանակ ծանր վիրահատության և անհրաժեշտության դեպքում մեղավորներին պատժելու մասին¹⁰։

Ամուսնության և պսակի մասին այս կանոնախմբում էլ կան բազմաթիվ կանոններ, սակայն որոշ առումով հետաքրքիր է ՃԽԹ կանոնը, ուր կարդում ենք, որ եթե աղնիվ դիտավորությանը զույգը ամուսնանում է, իսկ սրանց ծնողները համաձայն չեն, ապա գործը պետք է գլուխ բերել։ Շղի լաւ է ի ծնաւդաց անարդիւ քան ուրանալ յԱստուծոյ»¹¹։ Այս հոգվածը, ըստ էության, Սահակ Պարթևի կանոնախմբի ԻԷ հոգվածի և Պողոս առաքյալի առ Ծփեսացիս թղթի (Ծ, 31) ոգու վերաշարադրումն է։

Վերևում շարադրված կանոնների նման կան այլ բնույթի ուրիշ կանոններ ևս, օրինակ, ՁՁ, ՃԺԾ, ՃԻԷ, ՃԻԹ, ՃԼՁ, ՃՂԳ, ՃՂԴ, ՃՂԾ, ՃՂՁ և այլն։ Իսկ մի շարք կանոններ, որոնց աղբյուրագիտական հիմքերը չկարողացանք որոշել, թերևս հեղինակը վերցրած լինի սովորույթի իրավունքից։

Ինչպես տեսնում ենք, նշված և չնշված նման կանոնները դուրս են գալիս դավանանքի և պաշտամունքի ծիսական հարցերի նեղ շրջանակներից։ Եվ որպես այդպիսին, սույն կանոնախմբում իր ընդգրկումներով և ծավալով կարծես մի առձեռն կանոնագրք է մայր Կանոնագրքում։ Եվ այդ է պատճառը, որ Մխիթար Գոշը իր Դատաստանագրքի երկրորդ մասում այս կանոնախմբից օգտվել է (Գոշ ՂԳ՝ ԻԷ, ՂԴ՝ ՁԸ, ՂԵ՝ ՃԾ, Ճ՝ ՄԱ, ՃԱ՝ ՄԲ) ավելի հաճախ, քան որևէ այլ կանոնախմբից։

Գրիգոր Աստվածաբանին վերագրված կանոնախմբը Կանոնագրքի համակարգում գրված է 37 (ԼԷ)–րդ տեղում։ Այս կանոնախմբի վավերականությանը պարզ չէ. օրինակ՝ Տաշյանը այն համարում է կեղծ¹², թեև փաստեր չի

¹ Նույն տեղում, էջ 130։

² Նույն տեղում, էջ 143։

³ Նույն տեղում, էջ 151։

⁴ Նույն տեղում, էջ 119։

⁵ Նույն տեղում, էջ 122։

⁶ Նույն տեղում, էջ 122—123։

⁷ Նույն տեղում, էջ 151—152։

⁸ Նույն տեղում, էջ 154։

⁹ Նույն տեղում, էջ 155։

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 158։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 137։

¹² Վարդապետություն առաքելոց, էջ 72, 149։

բերում: Ճիշտ է, Աստվածաբանի գրվածքներում չենք հանդիպում նման կանոնական գրությունների, բայց որոշ փաստեր,—իսկ թե դրանք որքանով են հավաստի՝ առայժմ չենք կարող պնդել,—մեզ խորհրդածությունների առիթ են տալիս. օրինակ՝ կանոնախմբի նախաբանում, Ա և Բ կանոններում, երբ խոսվում է հերձվածների մասին, հիշվում են Արիոսը, Մակեդոնը, և սրանց առնչությունը Նիկիայի և Կ. Պոլսի տիեզերական ժողովների որոշումները, սակայն խոսք չկա Նեստորի և Եփեսոսի տիեզերական ժողովի որոշումների մասին: Մի այլ օրինակ. Ժէ կանոնում, երբ խոսվում է Աթանաս Աղեքսանդրացու աքսորման մասին, հեղինակը գրում է, որ վերջինս «ազդ արարեալ առ մեզ ի ձեռն գրոյ...»¹ (Ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.): Այս փաստերը տպավորություն են ստեղծում, որ սույն կանոնախումբը հանդես է եկել IV դարում՝ մինչև 431 թ. Եփեսոսի ժողովը:

Այս առումով պակաս հետաքրքիր չէ նաև հնագույն բառերի գոյություն փաստը այստեղ. օրինակ՝ գտալի (սկզբնապատճառ, հնարող), արտագրել (մերժել, արտաքսել, տարագրել), լրակցութիւն (բովանդակություն, միաբան), համապատիւ (պատվակից), ծանրաբեռ, արտադրել (բացատրել, ճարել, վճռել, մեկնել) գտաճիլ (լինել), բարեձեւութիւն, ակաստան (ապահով վիճակ, ամրություն), պատուհասակոծ և այլն, որոնք գտնում ենք V դարի հեղինակների գրվածքներում կամ այդ ժամանակ կատարված թարգմանություններում. օրինակ՝ Եզնիկ, Եղիշե, Ագաթանգեղոս, Մովսես Խորենացի, Հովհ. Մանդակունի, Պլատոն, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նյուսացի, Փիլոն, Եվսեբիոս և այլն:

Իհարկե, այս փաստերը բավարար չենք համարում խնդրի վերջնական լուծման համար, մանավանդ եթե նկատի ունենանք ԻԳ կանոնը, ուր արգելվում է եպիսկոպոսների ամուսնությունը, որը ուշ ժամանակի արտահայտություն է, գոնե մեր իրականության մեջ: Համենայն դեպս, եթե ճիշտ է Տաշլանի կարծիքը, մնում է ենթադրել, որ կեղծողը այդ բանը կատարել է բավական նուրբ կերպով, կամ էլ Գրիգոր Աստվածաբանի առանձին գրվածքներից նա քաղվածաբար այնպես է օգտվել, որ առաջին դեմքով գրելու ձևը պահվել է:

Դվիճի 645 թ. ժողովի կանոնախումբը Կանոնագրքում գրավում է համակարգի 38 (ԼԸ)-րդ տեղը: Այս ժողովի որոշումները պահպանվել են միայն Կանոնագրքում:

Ուսումնասիրողները գրեթե բոլորն էլ ընդունում են, որ Ներսես Գ Շինողի օրոք տեղի է ունեցել երկու ժողով՝ 645 թ., ուր սահմանվել են այս կանոնները և 648 թ. (կոն ընդունում է 650 թ.)², ուր մերժվեց բյուզանդական կայսր Կոստանդինոս Գ-ի պահանջը՝ հայ-բյուզանդական եկեղեցական միություն կազմելու մասին:

Ն. Մելիք-Թանգյանի կարծիքով Ներսես Գ Շինողի ժամանակ Դվինում հրավիրվել է մեկ ժողով՝ 648 թ. և այստեղ էլ սահմանվել են վերևում նշված կանոնները³: Մեր նպատակը չէ որոշել ժողովի ստույգ տարեթիվը, առայժմ այդ խնդիրը խիստ դժվար է՝ բավարար փաստեր չլինելու պատճառով: Այս կանոնախմբի վերնագրից երևում է, որ մեզ հետաքրքրող ժողովը տեղի է ունեցել Կոստանդինոս Գ կայսեր շորրորդ տարում, այսինքն 645 թ.: Այս տեղեկությունը հաստատող վկայություններ չունենք այլուստ: Անկախ ժողովի

¹ Տե՛ս սույն հատորը, էջ 194:

² Հայոց պատմություն, հատ Բ., Երևան, 1947, էջ 324, 326:

³ Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Ա գիրք, էջ 390:

տարեթվից, տեսնենք, թե այս կանոնախմբի մասին հայ մատենագրության մեջ ինչպիսի հիշատակության ենք հանդիպում:

Սույն կանոնախմբի սահմանման մասին ժամանակակից և ժամանակով մոտ պատմիչները ոչինչ չեն հաղորդում: Ծիշտ է, Սեբեոսը¹, Հովհաննես Դրասխանակերտցին² և Ասողիկը³ պատմում են Դվինի մի ժողովի մասին, որը տեղի է ունեցել Կոստանդինոս Գ կայսեր Հայաստան գալուց շորս տարի առաջ (ըստ Սեբեոսի), կամ երկու տարի առաջ (ըստ Հովհ. Դրասխանակերտցու, Վարդանի⁴), հավանաբար 648 թվին, բայց ժողովում սահմանել են առաջարկվող կանոնները, այդ մասին ոչինչ չեն ասում. միայն նշում են, որ ժողովում մերժվել է հայ-քյուզանդական եկեղեցական միություն կազմելու կայսերական առաջարկը: Վերջինիս մասին, նույնիսկ չի հիշում Սամուել Անեցին⁵: Կիրակոս Գանձակեցին բոլորովին այլ բան է հաղորդում. Ներսես Գ Շինողը Բագավանում հրավիրել է մի աշխարհաժողով շարականների երգեցողության մեջ միօրինակություն մտցնելու նպատակով⁶:

Բարեբախտաբար մեզ հասել են Հայաստանում տեղի ունեցած ժողովների մի քանի ցուցակներ: Այդ ցուցակներից հնագույնը Հովհ. Օձնեցու կազմածն է, բայց այստեղ, դժբախտաբար, ոչինչ չի արձանագրվել սույն կանոնախմբումը սահմանող ժողովի մասին⁷: Ծիշտ է, Հովհ. Օձնեցին նշում է. «Ի սկզբան թուականութեանս Հայոց, վեցերորդ ժողով արար տէր Ներսէս ի Դուին...: Զայս ժողով արար տէր Ներսէս, հակառակ ժողովոյն Քաղկեդոնի»⁸ կամ «նախ քան զմեզ հաստատեալ էին ի սուրբ հաւատ միութեան անապականաբար, ի ձեռն տեառն Ներսէսի որ ի Դուին հաւաքեալք ընդ ձեռամբ նորա»⁹: Սակայն այս վկայությունները վերաբերում են Ներսես Բ Բագրևանդացու հրավիրած ժողովին¹⁰:

Մխիթար Գոշի մի նամակում, որը պահվել է մեր Մատենադարանի № 2966 (էջ 63բ—80ա), 3062 (էջ 165ա—176բ) ձեռագրերում, բերվում է նման մի ցուցակ: Այստեղ ես խոսքը գնում է վերևում նշված Ներսես Բ Բագրևանդացու հրավիրած ժողովի մասին: Սակայն զարմանալին այն է, որ Մխիթար Գոշը Դատաստանագիրքը կազմելիս օգտվել է այս կանոնախմբի է—ԺԲ կանոններից¹¹ առանց իր աղբյուրը հիշելու, ինչպես վարվում է այլ դեպքերում, մինչդեռ Հայաստանում կայացած ժողովների իր կազմած ցուցակում չի նշում այս ժողովը: Գուցե դա բացատրվում է նրանով, որ Գոշի նամակում բերված այդ ցուցակը վերցված և համառոտված է Հովհ. Օձնեցու վերևում նշված «Սակս ժողովոց որ եղեն ի Հայք» ցուցակից:

Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության ԿԹ՝ «Թուղթ վասն հաւատոյ եւ

¹ Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Երևան, 1939, էջ 145:

² Հովհ. Դրասխանակերտցի, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 87:

³ Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, էջ 91:

⁴ Վարդան Բարձրբերդցի, Պատմություն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 95:

⁵ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, հրատ. Ա. Տեր-Միքելյան, Վաղարշապատ, 1893, էջ 80—83:

⁶ էջ 61—62:

⁷ Գիրք թղթոց, էջ 220—223:

⁸ Նույն տեղում, էջ 221:

⁹ Նույն տեղում, էջ 223:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 72—75:

¹¹ Դատաստանագիրք Հայոց, մասն Ա, ՃԴ—ՃԷ, մասն Բ, ՃԳ—ՃԴ:

կարգաց եկեղեցւոյ յարեւելեան աշխարհէս առ կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգոր...» գլխի՝ մի քանի էջերում (էջ 453—455) բերվում է նման մի ցուցակ, բայց մեզ հետաքրքրող ժողովի մասին դարձյալ ոչ մի խոսք: Այսպես է դրութիւնը Մատենադարանի № 2335 ձեռագրի (1421 թ. ընդօրինակութիւն) 33բ—36բ էջերում պահվող արտաքին և հայոց ժողովների մի այլ ցուցակում:

Թե ինչով կարելի է բացատրել այդ լռութիւնը, դժվար է հաստատ բան ասել. թերևս ենթադրաբար ասվի, որ եթե բացառենք Շահապիվանի ժողովը, ապա Հովհ. Օձնեցու, Մխիթար Գոշի, Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ նշված են այն ժողովները, որոնք արժարժեւ են արտաքին վտանգի հետ կապվող դավա-նաբանական հարցեր՝ հայ եկեղեցին պատնեշելու համար օտար եկեղեցիների ազդեցութիւնից և միութիւնից, դրանով իսկ պահպանելու հայ եկեղեցու անկախութիւնը և ապա հայ ժողովրդի ազգային դեմքը: Իսկ այն ժողովները, որոնք նվիրված են եղել քրիստոնյա հայ համայնքի ներքին կյանքում կարգ ու կանոն հաստատելուն, առօրյա ապրելակերպի ավանդական կարգերի պահպանմանը և կամ ծիսական հարցերին, չեն մտել պատմիչների երկերում և նշված ցուցակներում: Այս բանը, կարծեք, երևում է Մխիթար Գոշի վերևում բերված նամակից: Ժողովները թվարկելուց հետո նա ավելացնում է. «Գլխաւոր ժողովք ի Հայք ալոքիկ են, զի զաղանդն մերժեցին զչար եւ ոչ ընկալան»¹: Ուրեմն, նրա և մյուսների նպատակը ոչ թե Հայաստանում տեղի ունեցած բոլոր ժողովների ցուցակ կազմելն է, այլ գլխաւոր ժողովների, իսկ գլխավորը, նրանց պատկերացմամբ, այն է, որ նշեցինք վերևում: Թերևս սրանով բացա-տրվի, թե ինչու Հովհ. Օձնեցին ժողովների իր կազմած ցուցակում անտեսել է ոչ միայն Ներսես Բ Բագրևանդացու² և Ներսես Գ Շինողի (առաջարկվող բնագիրը), այլև 719 թ. իր հրավիրած Դվինի³ ժողովների մասին նշել, մինչդեռ 726 թ. Մանազկերտի իր հրավիրած ժողովը մտել է նշված ցուցակում:

Նման մոտեցումը արտացոլումն է հայ միջնադարյան պատմագրութիւն մեջ իշխող այն մտայնութիւն, թե պետք է նշել կամ արձանագրել անսովոր, քաղաքական նշանակութիւն ունեցող և մարդկանց առօրյա ապրելակերպը բեկբեկող արտաքին և ներքին իրադարձութիւնների և ոչ թե հասարակութիւն հանապազօրյա կրկնվող «անփոփոխ» վիճակի մասին:

Այս մոտեցումը, կարծես, խախտել է Գրիգոր Տաթևացին իր «Գիրք հարցմանց»⁴ աշխատութիւն իններորդ հատորի Ը պրակում. այն վերնագրե-լով «Առանձին ժողովք Հայոց», ուր խոսում է յոթ ժողովների մասին՝ Շահապիվան, Կարին, Դվին, Մանազկերտ, Պարտավ, Վաչագան և Սիմոն: Ի տարբերութիւն վերևում նշված ցուցակների, Գրիգոր Տաթևացին այստեղ խոսում է մեզ հետաքրքրող Դվինի ժողովի մասին: Բերում ենք այդ հատվածը լրիվ. «Երրորդ ժողովն է Դվնայ, ի չորրորդ ամի թագաւորութեանն Կոստանդնայ Հոռմոց, հրամանաւ մեծի կաթողիկոսին Հայոց Ներսէսի Շինողի եւ այլ է եւ ժ եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց բազմաց եւ իշխանաց: Ըւ նորոգեցին

¹ Թիֆլիս, 1910, էջ 449—460:

² ՁՁ 2966, էջ 67բ, 3062, էջ 167բ:

³ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 475—490:

⁴ Նույն տեղում, էջ 514—535:

⁵ Գիրք թղթոց, էջ 223:

⁶ Կ. Պոլիս, 1729:

⁷ Նույն տեղում, էջ 544—545:

զթուութիւն եւ զերկառակութիւն ինչ եկեղեցւոյ եւ հաստատեցին զիրս կանոնականս ԲԺ-ան գլխոցա¹։ Եվ կարելի է ասել, Դվրնի այս ժողովի մասին, թեև անազան, բայց մատենագրական միակ վկայութիւնն է սա։ Մեզ թվում է, որ Գրիգոր Տաթևացին այս տեղեկութիւնը վերցրել է ոչ թե հնագույն պատմիչների երկերի վկայութիւններից, այլ Կանոնագրքից։

Թե ինչո՞ւ Հովհ. Օձնեցին այս կանոնախումբը չի մուծել իր կազմած Կանոնագրքում, թերևս բացատրվի վերևում նշված հանգամանքով, իսկ եթե մեր նշումը ճիշտ չէ, գուցե ենթադրվի, որ Հովհ. Օձնեցին տեղեկութիւն չունեի այդ ժողովի մասին կամ ավելի ճիշտ՝ այդ ժողովի որոշումների բնագրի մասին։

Ժողովի մասնակիցների մասին կարելի է ասել հետևյալը։ Մ. Օրմանյանը կարծում է, թե ժողովի մասնակիցները եղել են 16 անձնավորութիւն, իսկ 17-րդը՝ Հակոբոս Պալունյանց եպիսկոպոսը Չամչյանի ավելացրածն է²։ Այս դիտողութիւնը ճիշտ չէ։ Նշված անվան հանդիպում ենք Կանոնագրքի գրեթե բոլոր ձեռագրերում։

Կանոնների տակ ստորագրված 17 մասնակիցներից երկուսի անուններին հանդիպում ենք այլ աղբյուրներում, օրինակ՝ Ստեփանոս Օրբելյանը հիշում է Հովհաննես Մարդաբետական եպիսկոպոսին, որը Եզր կաթողիկոսի, Մաթուսաղա Սյունյաց եպիսկոպոսի և այլ եպիսկոպոսների հետ ստորագրել է Հերակլ կայսեր ուղարկված հավատո գրի տակ³։ Գրիգոր Անձևացյաց եպիսկոպոսի անունը մի քանի անգամ հիշվում է «Գիրք թղթոց»-ում⁴ և Ուխտանեսի Պատմութեան մեջ⁵։

Մ. Օրմանյանը Վանանդի Իսրայել եպիսկոպոսին⁶, իսկ Հ. Աճառյանը՝ Տայոց Իսրայել եպիսկոպոսին⁷ ենթադրաբար նույնացնում են Իսրայել Ա Ոթմսեցի ապագա կաթողիկոսի հետ։ Այս երկու ենթադրութիւններից մեկն ու մեկը կարող է ճիշտ լինել, բայց ոչ մեկն էլ փաստերի վրա չի հենվում։

Այնուհետև ցանկանում ենք կանգ առնել մի այլ հարցի վրա ևս։ Մխիթար Գոշը իր Դատաստանագրքում օգտագործել է առաջարկվող կանոնախմբի վերջին վեց՝ է—ԺԲ կանոնները։ ԺԱ կանոնի սկզբի հիմնական մասը նա օգտագործել է Դատաստանագրքի Բ մասի ՃԳ հոդվածում, մեզ հետաքրքրող մասը բերելով գրեթե նույնութեամբ։ Այս և Գոշի նշված հոդվածների էական տարբերութիւնն այն է, որ Կանոնագրքի «կոռով և պատուհասիւ» բառերի փոխարեն Դատաստանագրքում կարդում ենք «և կոռով և պահակութեամբ»⁸։ Գոշի Դատաստանագրքի հրատարակիչ Վ. Բաստամյանցը այս մասին տրված ծանոթագրութեան մեջ գրում է հետևյալը. «Միայն մեր օրինակի մեջ (հին Պ-ը՝ 492, նոր Պ-ը՝ 488 —Վ. Հ.) և Պ 489 Կարապ. մեջ (այժմյան Պ-ը՝ 209 —Վ. Հ.) կոռով, իսկ մյուս օրինակների մեջ և կանոնի մեջ՝ կոռով»⁹։

¹ Նույն տեղում, էջ 544—545։

² Ազգապատում, Բեյրութ, 1959, էջ 712։

³ Պատմութիւն..., էջ 119։

⁴ էջ 146, 149, 151։

⁵ Հատոր Բ, Վաղարշապատ, 1871, էջ 55, 57, 64։

⁶ Ազգապատում, էջ 713։

⁷ Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, էջ 393։

⁸ Մխիթարայ Գոշի դատաստանագիրք Հայոց, էջ 412։

⁹ Նույն տեղում, էջ 412, ծանոթ. 921։

Սակայն Գոշի Դատաստանագրքի մեր Մատենադարանում և այլուր պահվող 29 ձեռագրերում այդ հատվածի ստուգումները ցույց տվեցին, որ քսան ձեռագրերում պահվել է ձև կոռուվ և պահակութեամբ¹, մեկում՝ ձև կոռուվ և սուղրայով², երկուսում՝ ձև կոռուվութեամբ և պահակութեամբ³, երկուսում՝ ձև կոռուվ և պահասուղրայովակութեամբ⁴, երկուսում՝ ձև կոռուվ և պահակութեամբ⁵, վերջին երկուսում՝ ձև կոռուվ և պահակութեամբ⁶ ընթերցումները։

Ակադ. Հ. Մանանդյանը ուշադրություն դարձնելով ձև կոռուվ և պատուհասիւ հատվածի փոխարեն ձև կոռուվ և պահակութեամբ փոփոխության վրա, գրում է.⁷ «Կոռ»-ը, իմ կարծիքով, հիշատակված է եղել նաև Դվնի 645 թվի ժողովի ԺԱ կանոնում։ Այս վկայությունը, որ ամենահինն է ու կարևորը, անհայտ է մնացել մինչև այժմ, որովհետև ձև կոռ-ի վերաբերյալ հատվածը կանոնում աղճատվել և փոփոխման է ենթարկվել տգետ գրիչների կողմից։ Ապա դեմ առ դեմ դնելով Կանոնագրքից և Դատաստանագրքից վերցրած համապատասխան հատվածները շարունակում է. «Այս համեմատությունից պարզ երևում է, որ Դվնի կանոնում ընագիրն աղճատված է և ձև կոռուվ և պատուհա-

¹ Տե՛ս մեր Մատենադարանի ձեռագրերը №№ 2750, էջ 129ա, 2776, էջ 136ա, 2775, էջ 183ա, 3291, էջ 95ա, 2593, էջ 132ա, 6890, էջ 100բ, 6398, էջ 89բ, 3562, էջ 131բ, 7580, էջ 6բ, 8938, էջ 392բ, 2383, էջ 61ա, 8245, էջ 52բ, 2635, էջ 202ա, 209, էջ 137ա, 488, էջ 70ա, 485, էջ 125ա, 486, էջ 76ա, (վերջին չորս ձեռագրերը Վ. Բաստամյանցի օգտագործածներն են) Զմմառայի, Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի անվան գրադարանի ձեռագրերը (Նրևանի Մատենադարանի միկրոֆիլմերի ֆոնդ, համապատասխանաբար №№ 365, էջ 200ա, 133. վերջին ձեռագրի էջերը համարակալված չեն, հոդված ԲՃԺ), Վենետիկի ձեռագիր, էջ 465 (այս և XIX դարում սրանից ընդօրինակված Բրիլիսիի ձեռագրերի ընթերցումները չնորհակալությամբ վերցրինք և. Թորոսյանից)։

² № 6496, էջ 332բ, «Սուղրայով» ընթերցումն այս և մի քանի այլ ձեռագրերում անցել է ամենայն հավանականությամբ № 488 ձեռագրից, տե՛ս ծանոթ. 4։ «Սուղրան» որպես կոռ գործածում է Ջաքարիա Սարկավազը, նա գրում է. Ամիրզունա խանը ժողովացուց զսուխարյն՝ այսինքն կոռն» (Պատմագրութիւն, հատ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 46. հմմտ. Առ. Դավրիժցի, էջ 84)։

³ №№ 10311, էջ 334բ—335ա, 3788, էջ 287։

⁴ №№ 8926, էջ 295բ (այստեղ «պահասուղրայով» ձևով), 2655, էջ 250ա։ № 488 ձեռագրում (1295 թ. գրչություն) «պահակութեամբ» բառը լուսանցքում բացատրված է «սուղրա»։ Հետագայում այս բառը մոծվել է «պահակութեամբ» բառի մեջ այս ձևով՝ «պահասուղրայովակութեամբ»։ № 8926 ձեռագրում վերևում բերված հատվածն ուղղված է ձև կոռուվ և պահակութեամբ։

⁵ №№ 795, էջ 292ա, 3059, էջ 81բ։ № 795-ում (1618 թ. գրչություն) «պահակութեամբ» բառին որպես բացատրություն լուսանցքում դարձյալ դրված է «սուղրայով», իսկ № 3059-ում «կոռով» բառն ուղղված է «կոռուվ»։

⁶ № 3497, էջ 128ա («պահակութեամբ» բառն այստեղ «պահասուղրայովագութեամբ» ձևով), Վրաստանի ՄԱՀ Գիտությունների ակադեմիայի Թիբիլիսիի ձեռագրերի ինստիտուտի АГМ. 14 ձեռագիր (մեր Մատենադարանի միկրոֆիլմերի ֆոնդ, № 50), էջ 116բ։ Այս ձեռագիրն ընդօրինակված է վերևում նշված (ծանոթ. 1) Վենետիկի Միսթարյանների № 1237 ձեռագրից (XII դարի գրչություն), որը, սակայն, «կոռուվ»-ի փոխառն ունի «կոռուվ»։ Այս երկու ձեռագրերում թեև պահվել է «կոռուվ» ձևը, սակայն Վ. Բաստամյանցը դրանք չի օգտագործել։ Ուստի մեզ համար անհասկանալի է մնում Վ. Բաստամյանցի վերևի նշումը, թե իր օգտագործած «միայն» երկու ձեռագրերը ունեն «կոռուվ», իսկ մյուս օրինակների մեջ և կանոնագրքի մեջ՝ կոռուվ։ Կանոնագրքում, իսկապես, այդպես է, սակայն Դատաստանագրքի վերևում նշված ձեռագրերի, դրանց թվում և Բաստամյանցի օգտագործածների, տվյալները նման բան չեն հաստատում։ Վ. Բաստամյանցի օգտագործած № 657 (հին №-ը՝ 749) ձեռագրում այս հոդվածը չի պահվել, Դատաստանագիրքը թերի լինելու պատճառով։ Ձեռագրում հոդվածների ցանկը հասնում է ՄՄԱ համարին (էջ 22բ—28ա), Դատաստանագիրքը ավարտվում է ՃԼՁ : ողվածով (էջ 28բ—87բ)։

սիւս խոսքերը, որ անտեղի են ու անհարմար, ծագել են «կոռուվ և պահակութեամբ» ուղիղ ընթերցվածի աղավաղումից: Միևիկե Գոշը, անկասկած, ունեցել է ձեռքի տակ Դվնի կանոնի բնագիրն առանց այդ աղճատման: Կարծում եմ, որ այս սրբագրության դեմ ոչ մի առարկություն չէ կարող լինել, որովհետև աղճատումն ակնհայտ է ու անվիճելի¹:

Վերևում ցույց տվեցինք, որ Դատաստանագրքի մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրերը բոլորն էլ ունեն նշված փոփոխությունը: Հետևապես Գոշի մոտ սկզբնապես եղել է «և կոռուվ և պահակութեամբ» ձևը: Բայց արդյոք այս կանոնում սկզբնապես եղել է նույն այդ ձևը, որը հետագայում «փոփոխման է ենթարկվել տգետ գրիչների կողմից», ինչպես կարծում է ակադ. Հ. Մանանդյանը: Նախ՝ Կանոնագրքի մեր օգտագործած բոլոր ձեռագրերը տալիս են «կոռուվ և պատուհասի» ընթերցումը, երկրորդ՝ կանոնի էությունից ելնելով, թվում է, թե VII դարի համար ճիշտ է «կոռուվ և պատուհասի» ձևը, քան թե Դատաստանագրքում պահվածը՝ «և կոռուվ և պահակութեամբ»: Եվ ահա, թե ինչու: Կանոնը սկսվում է այսպես. «Ոմանք յաղատաց ի վերայ տկարանոցաց իշխանութիւն առնեն...»: Սա նշանակում է, որ ոչ բոլոր ազատները, այլ նրանցից մի մասը բռնություն է բանեցնում հիվանդանոցներում և աղքատանոցներում պատսպարվածների նկատմամբ: Ի դեպ, այդպես են սկսվում նաև նույն կանոնախմբի Ժ և ԺԲ կանոնները: Այս կանոնում խոսքը գնում է այն մասին, որ «Աղատներից ոմանք հիվանդանոցներում և աղքատանոցներում պատսպարվածների վրա բռնություն են գործադրում, որպես ունեցողների հարկեր պահանջում և (նույնիսկ) իրենց (ընչազուրկները) կերակուրները և ըմպելիները հանձնում են (աղատների) գործակալներին. (վերջիններս) կռվով և պատուհասով նեղում են ողորմելի հավատակիցներին (եղբայրներին), շարշարում անխղճաբար, մինչդեռ անհրաժեշտ էր հոգալ նրանց պետքերը...» և այլն: Ի դեպ, Վ. Բաստամյանցը ավելի վաղ ևս գտնում էր, որ «կոռուվ և պատուհասի» նույնպէս հարմար է²:

Գոշը վերցնելով այս կանոնը, նախքան Դատաստանագրքում մուծելը, նրա վրա կատարել է խմբագրական աշխատանք: Այդ աշխատանքի ժամանակ այլ բառերի կրճատման և փոփոխման հետ փոխել է «կոռուվ և պատուհասի» սկզբնական ձևը «և կոռուվ և պահակութեամբ»: Այս փոփոխությունը, լավ է ասել խմբագրությունը, անհրաժեշտ էր, եթե նկատի ունենք Գոշի ժամանակ, շուրջ հինգ դար տևող Հայաստանի և մանավանդ Հյուսիսային Հայաստանի տնտեսական և ագրարային հարաբերությունների զարգացման ընթացքը:

Երուսաղեմի հայրապետ Մակար Ա-ի կանոնախմբումը Կանոնագրքի համակարգում դրված է 39 (ԼԹ)-րդ համարի տակ: Այս բնագիրն իր քննությամբ նամակ է. այն պահվել Կանոնագրքում և «Գիրք թղթոց»-ում³: Հայագիտության մեջ, եթե բացառենք մի քանի հետազոտողների ընդհանուր բնույթի կասկածանքը, սույն կանոնախմբումը համարում էին Երուսաղեմի հայրապետ Մակար Ա-ի հեղինակություն, այսինքն IV դարի: Ընդհանուր այս ըմբռնման

¹ Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության ջրջանում, Երևան 1926, էջ 39: Նույն միտքը տե՛ս նաև հեղինակի «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 208—209. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 382—383:

² Միևիկե Գոշի Դատաստանագրքի Հայոց, էջ 412, ծանոթ. 921:

³ էջ 407—412:

դեմ, բավականին կրքոտ, հանդես եկավ Ակինյանը: Նա, առաջին անգամ, 1908 թվին «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում՝ «Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց» աշխատութեան մեջ՝ կարծիք հայտնեց, որ «Գրված է թուղթս Զ գարու Բ կիսուն Երուսաղեմի Մակար Բ հայրապետն (565—572) առ Վրթանեսս եպ. Սյունյաց (558—580)»: Միաժամանակ հեղինակը այս վարկածի մանրամասն քննությունը վերապահում էր «ուրիշ առիթի»։ Եվ ահա նա, կատարելով իր խոստումը, Մակար եպիսկոպոսապետի թղթի գրութեան ժամանակի մասին տվեց մանրամասն ուսումնասիրություն, որը նախապես լույս տեսավ 1930 թ. «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում²։ և ապա առանձին գրքով, «Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սինեաց յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ» խորագրով³։

Իր աշխատության 13—21 էջերում թվարկելով այն հեղինակներին, որոնք գտնում են, թե այս թուղթը գրված է IV գարում, հեղինակը դրան հակադրում է մի քանի հայագետների՝ Գաթրճյանի, Գելցերի, Վերերի, Տաշյանի, Անգելո Մայիի և Ալիշանի կասկածանքը և ավելացնում. «Այս դարերու համոզման դեմ ունինք նաև Ե—ԺԱ դարերու լուսբանը: Ոչ միայն Ե—Ժ դարերու հայ մատենագիր—պատմագիրներու աւծաւնոթ է թուլթս հաւելանե, այլև ոչ Ը—Ժ գարու մատենագիրք կճանշանն անոր գոյութիւնը»⁴ (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.): Եվ ապա թվարկում Մովսէս Խորենացու (հեղինակի կարծիքով IX դարի մատենագիր), Հովհաննէս Դրասխանակերտցու, Ասողիկի, Յուրտավի եպիսկոպոս Մովսէսի անունները: Մի պահ ենթադրենք, թե այս թուղթը ոչ թե IV, այլ VI դարի գրություն է, դրանով «Ե—ԺԱ դարերու լուսբանը» կխախտվի⁵. Իհարկէ յոչ: Այս դեպքում էլ լուսբանը կմնա լուսբանը, Հետևապես այդ լուսբանը չի կարող փաստարկ լինել հեղինակի ձեռքում:

Մակարի կանոնախմբի Ա հոդվածում խոսվում է այն մասին, թե սարկավազները իրավունք չունեն մկրտություն կատարելու, որովհետև դա եպիսկոպոսների և քահանաների իրավունքն է: Իսկ եթե սարկավազները կատարել են նման քայլ, ապա Մակարը պահանջում է հետաքննել, որովհետև առանձին գավառներում դա սովորություն էր. և եթե այն կատարել են հետևելով տեղի սովորությանը, «անմեղութեամբ է վասն անգիտութեան կարգաց եկեղեցւոյ... Իսկ եթէ գիտէր զկարգս եկեղեցւոյ եւ անց զնոքաւք»՝ պատժել: Վերապատմելով նշված հոդվածի բովանդակությունը Ակինյանը վկայակոչում է 306 թվականի Ելվիրայի ժողովի 77-րդ կանոնը, ուր թույլատրվում է սարկավազին մկրտել, պայմանով, որ հետո եպիսկոպոսը սարկավազի մկրտածը դրոշմով լրացնեն⁶: Այստեղից Ակինյանը եզրակացնում է. «Ուստի Դ գարուն տակավին «խափանեալ» չէ սարկավազի իրավունքը մկրտելու, և ոչ ալ կնկատվի ապօրինի»⁷: Այդպես էր դարձի սկզբում, սակայն Ելվիրայի ժողովից շուրջ քսան տարի հետո՝ 325 թվականին Նիկիայի ժողովի XVIII կանոնը (հունարեն բնագիր) արգելում է սարկավազներին հաղորդություն մատուցել⁷: Միևնույն կանոնի հայկական

¹ էջ 171. նույնը տե՛ս առանձին, Վիեննա, 1910, էջ 98, ծանոթ. 2:

² էջ 509—578:

³ Վիեննա, 1930:

⁴ Նույն տեղում, էջ 22—23:

⁵ K. I. Hefele, Conciliengeschichte, Erster Band, Freiburg im Breisgau, 1855, S. 155.

⁶ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 26:

⁷ Պիտրա, էջ 434—436: «... τοις πρεσβυτέροις τῶν ἐκκλησιῶν οἱ διακονοὶ διδόντες, ὥστε οὐτε ἡ κλήρις, οὐτε ἡ συνήθεια παρῆλθεν...»

տարբերակում՝ Ժէ հոգւածում սարկավազներին արգելւում է «աւրէնս» (հաղորդություն) տալ և «մկրտութիւնս» առնել: Այս ոգով է սահմանւած Սահակ Պարթևի կանոնախմբի Ժէ հոգւածը. «Եւ սարկաւազք մկրտութիւն մի՝ իշխեսցեն առնել, ապա եթէ արասցեն՝ լուծեալ լիցին ի սարկաւազութենէն հանդերձ պատուհասիւ, զի ոչ է սարկաւազն քահանայ, այլ սպասաւոր քահանային»²: Ակինյանը այս կանոնախումբն էլ, դժբախտաբար, կեղծ է համարում, ուստի և քննության ենթակա հարցերի համար նշանակութիւնից զուրկ:

Սահակ Պարթևի վերևում նշված կանոնում սարկավազների այդ քայլի դատապարտումը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ V դարում նման դեպքերը բացառութիւն չեն կազմել և վերջիններս արգելելու համար մշակվել են կանոններ: Եթե եկեղեցական կարգ ու կանոնի վիճակն այդպիսին էր V դարում, նշանակում է IV դարում այն դրանից տարբեր չէր:

Բացի այդ, Վ. Հացունին բերելով մի շարք փաստեր՝ Գործք առաքելոցից, Իգնատիոսից (II դար), Տերաուղիանոսից (III դար), Կիւրեղից (IV դար) և Հերոնիմոսից (IV դար), ցույց է տալիս, որ սարկավազներն այդ իրավունքն ունեին, որովհետև սկսած առաքյալների ժամանակներից գոյութիւն է ունեցել մկրտության երկու տեսակ՝ սովորական, որը կատարում էին եպիսկոպոսներն ու քահանաները, և անսովոր՝ բացառիկ առիթների ժամանակ՝ սարկավազները, երբ բացակա էին առաջինները³:

Մակարը նամակից և նամակատարներից իմանալով հայ եկեղեցու պաշտամունքի ծիսական թերութիւնների մասին՝ պատասխան նամակում վրթանեսին դրում է. «Եւ զամենայն կանոնադրութիւնս սրբոյ ժողովոյն որ վասն հերձուածողացն եղև, զորս կարեւոր է ընդունել ամենայն բարեպաշտաց, որ եղև վասն դրութեան կարգաց եկեղեցւոյ»⁴: Նամակի մի այլ մասում Մակարը ասում է. «զժողովոյն կարգեալսն»: Մեջբերելով այս հատվածները Ակինյանը պնդում է, թե գրանցում Մակարը ակնարկել է «Սահմանադրութիւն առաքելոց» մատյանը⁵: Ելնելով նման մտայնութիւնից, նա առաջարկում է այդ մատյանի «διδασκαλίας (կամ διδασκείας) τῶν ἀγίων ἀποστόλων» վերնագիրը սրբագրել «διδασκαλίας τῆς ἀγίας Συνόδου»: Ինչու. որպեսզի այն հարմարվի իր՝ Ակինյանի պնդմանը: Մի՞թե չի կարելի «սրբոյ ժողովոյն», «զժողովոյն կարգեալսն» արտահայտութիւնների տակ անկախ Ակինյանի սրբագրութիւնից «դուրավ» (Ակինյանի օգտագործած բառն է) հասկանալ ոչ թե Առաքելոց սահմանադրութիւնը, այլ նիկիայի ժողովը, ուր բացի հերձուածողական հարցերից (Պողոս Սամոստացի, Արիոս) քննվել են և ընդունվել եկեղեցու բարեկարգության վերաբերյալ կանոններ⁶: Միանգամայն ճիշտ է Վ. Հացունին, երբ գրում է. «Որոնք (նիկիայի կանոնները — Վ. Հ.) թեպետ հասած էին մեր

¹ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 129:

² Նույն տեղում, էջ 378:

³ Տե՛ս Առ վրթանէս թղթին հեղինակը Մակար առաջին է, ոչ երկրորդը (Բաղմավէպ, 1931 թ. էջ 15):

⁴ Տե՛ս սույն հատորում, էջ 218:

⁵ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 29—30:

⁶ Հմմտ. Վ. Հացունի «Թուղթ Մակարայ Երուսաղէմացւոյ առ ս. վրթանէս, Բաղմավէպ, 1929, էջ 260: Իր մի այլ հոգւածում Վ. Հացունին այս կապակցութեամբ դրում է. «Մակարա բացատրութենեն ու ժողովին անունը շտալեն կհետևի՝ որ ժողովը կամ դեռ միակն էր յոր տեսակին մեջ ու ծանոթ ամենուն, կամ տակավին շատ նոր էր և նույնպես հայտնի հասարակաց (Բաղմավէպ, 1931 թ., էջ 18): Եվ ապա շարունակում. «Արդարև միակ, թարմ և

աշխարհը, բայց կերևի թե նորադարձ Հայաստանի կրոնական խառնակ վիճակին մեջ չավ արմատ չէին բռնած»¹:

Ըստ երևույթին նման պայմաններում է, որ Վրթանես կաթողիկոսը հարկ է համարում դիմել Մակար Ա-ին և նրանից խնդրել իրեն հետաքրքրող հարցերի պատասխանները: Մյուս կողմից, եթե ընդունենք Ակինյանի նշված ենթադրությունը, այն դեպքերում ինչպես հասկանանք Մակարի թղթի «դի գծադավաճ» (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.) արտահայտությունը: Ընդգծված հատվածում խոսքը վերաբերում է Նիկիայի ժողովի Հավատամքին, որը պետք է ասվեր մկրտության ժամանակ, բայց Հայաստանում տեղ-տեղ խախտվել էր: Հետևապես խոսքն այստեղ ոչ թե Առաքյալների սահմանադրության մասին է, այլ Նիկիայի ժողովի և սրա սահմանած Հավատամքի²:

Իսկ թղթի տյն մասում, ուր ասվում է «աւանդեմ զկանոնագրութիւնս զայս ձեզ, ուսեալ յառաքելոցն պատմութեանց» (Դ հոգւած), Ակինյանը հասկանալով Առաքելական անվավեր կանոնները՝ եզրակացնում է. «Արդ այս անվավերական մատյանը հրապարակ ելած է, ինչպես քննիչները ապացուցած են, Դ դարու վերջերն և կամ Ե դարու առաջին տասնյակին Ասորիքի մեջ»³: Նշանակում է, ինչպես կարծում է Ակինյանը, Մակարը կարող էր միայն դրանից հետո օգտվել: Կարծում ենք Մակարի թղթի խոսքը ոչ թե «անվավերական մատյան»-ի կամ սրանից օգտվելու մասին է, այլ Առաքյալներին վերագրված ավանդություն: Այս առումով միանգամայն ճիշտ է հարցիս մասնագիտական և մանրախույզ քննության հեղինակ Տաշյանը, երբ գրում է. «Ումենհ, անշուշտ, գրավոր կանոն մը չեն ակնարկեք, այլ ընդհանուր ավանդություն մ' ուր այն սովորությունն է առաջնորդ կ'ընծայեր»⁴ (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.): Ուստի պարտադիր չէ ընդունել, թե Մակարը օգտվել է IV դարի վերջին և V դարի սկզբին հանդես եկած այդ մատյանից և դրանով էլ նրա տեղը շարժել դեպի VI դար⁵:

Իսկական ժողով մը, Նիկիականը, և ինք միայն կրնար ըսել զկանոնագրութիւնս սրբոց ժողովոյն»։ որուն ինքն էլ մասնակցած էր» (նույն տեղում, էջ 19)։

¹ Նույն տեղում, էջ 261։

² Տե՛ս սույն հատորում, էջ 219։ Ուխտանեսը հաղորդում է, որ Հավատամքն ասվում է նաև ավետարանն ընթեռնելուց հետո (Պատմութիւն Հայոց, Բ, գլ. ԻԲ, էջ 43)։

³ Մակայն Վ. Հացունին Նիկիայի Հավատամքի մասին ույնչ չի նշում։ Նա հենվելով Հեֆեզիայի կարծիքի վրա, որ Նիկիայի ժողովի որոշումներից կորած նյութեր կան, որոնք Նիկիական Բ կանոնի ընդլայնումն են (Conciliengeschichte, Erster Band S. 356), կարծում է թե ժամանակի ավանդությանը Աղաթանգեղոսը լուսավորչի բերանը դնում է մի վարդապետություն, որը ասվելու է մկրտության ժամանակ (Բաղմավէպ, 1931, էջ 19)։ Ժիշտ է Հավատամքին այդպիսի հավելում գոյություն ունի, բայց այն չի ասվում առանձին, այլ ասվում է Նիկիայի Հավատամքից անմիջապես հետո (տե՛ս Հայ եկեղեցու Մաշտոց, էջմիածին, 1894, էջ 26—29)։

⁴ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 30—31։

⁵ Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 149—150։

⁶ Ինչո՞ւ անպայման հասկանալ «Սահմանադրութիւն առաքելոց» մատյանը, ինչպես կարծում է Ակինյանը, երբ Մակարի թղթում խոսք չկա այդ մասին։ Ընդհակառակը թղթի Դ և Է հոգւածներում խոսվում է միայն ավանդության մասին. «ուսեալ յառաքելոց պատմութեանց և աւանդութեամբս կամ ժրստ առաքելոցն աւանդութեան»։ տե՛ս նաև Վ. Հացունու հոգւածում (Բաղմավէպ, 1931 թ., էջ 16)։ Այս կապակցությամբ թերևս ավելորդ չի լինի այստեղ բերել ամերիկացի Տիրան արքեպիսկոպոս Ներսոյանի 1966 թ. փետրվարի 24-ի մեզ գրած նամակից մեկ հատված. «Ակինյան իր փաստը կը հիմնե այն բանի վրա՝ որ Կանոնք Առաքելականք Ե դարու խմբագրություն է։ Բայց այս ճիշտ չէ։ Լավագույն բանասերներ, օրինակ, անգլիացի Բեքրիտգէ (Բեքիճ) կը դնեն զանոնք երրորդ դարու կիսում։ Պեարսոն (Պիյրսըն)

Ակինյանի կարծիքով VI դարում հայ եկեղեցում հանդես են եկել պաշտա-
 փունքի ծիսական կարգ ու կանոնի զեղծումներ¹։ Եվ այդ ցույց տալու համար նա
 վկայակոչում է VIII դարի հեղինակ Հովհ. Օձնեցուն։ «Հայ պատգամավորներու
 հալորդած տեղեկությունները,—գրում է Ակինյանը,—Հայաստանի մեջ մուտ
 գտած զեղծումներու մասին կ'արդարանան Հովհ. Օձնեցվո վկայությամբ, որ
 իբր 720-ին այսպես կը մաքառի նույն զեղծումներու դեմ»² (ընդգծումը մերն
 է —Վ. Հ.) և բերում է Օձնեցու «Մատենագրութիւնք» աշխատության 5—6
 էջերը³։ Նախ՝ եթե ընդունենք, որ Մակարի թուղթը գրվել է VI դարում, նշանա-
 կում է այն դրվելուց հետո էլ հայ եկեղեցու ոլորտում նշանակություն չի ունե-
 ցել, որովհետև նշված թղթի դրությունից հետո էլ շուրջ երկու հարյուր տարի,
 ինչպես կարծում է Ակինյանը, այդ զեղծումները գոյատևել են հասնելով մինչև
 VIII դար։ Երկրորդ՝ եթե խոսքը գնում է զեղծումների մասին, ապա պետք է
 ընդունել, որ հայ եկեղեցում պաշտամունքի ծիսական հարցերում եղել է կարգ
 ու կանոն, որը ինչ-ինչ պատճառներով զեղծվել է կամ աղավաղվել և այն վե-
 րականգնելու համար կարիք չկար դիմելու մեկ ուրիշի։ Հովհ. Օձնեցին իր
 ժամանակի զեղծումների դեմ մաքառելիս նման քայլի չդիմեց, այլ ինքը ձեռ-
 նամուկս եղավ զեղծումների վերացմանը։ Երրորդ՝ Մակարի թղթում խոսք
 անդամ չենք գտնում զեղծումների մասին. թղթում խոսվում է այն մասին,
 «Թէ կողմանք Արեւելից (իմա՝ Հայաստանում —Վ. Հ.) թերի են զգուշութեամբ
 յայսպիսիս բազում ինչ իրաւք»⁴ (ընդգծումը մերն է — Վ. Հ.)։ Ինչպես տեսնում
 ենք, այստեղ խոսքը ոչ թե զեղծումների, այլ թերի՝ ոչ լրիվ լինելու մասին է։
 Նշանակում է հայ եկեղեցում պաշտամունքի ծիսական կարգ ու կանոն եղել է,
 բայց այն լրիվ չէր, անհրաժեշտ էր դարձնել կատարյալ, որի համար էլ դիմել
 են հեղինակավոր մի անձնավորության՝ Մակար Ա-ին⁵։

անգլիացի կպնդե թե Առաքելական կանոնները խմբագրված են Նիկիոյ ժողովեն առաջ։
 Հառնակ գերմանացի խմբագրության ժամանակը կը դնե մոտավորապես 300 թվականը։
 Համենայն դեպս Առաք. կանոնները հիմնված են երրորդ դարու և ավելի կանոնի կանոններու
 վրա, և ինչ ավելի բնական է, քան այն՝ որ Մակար անուղղակի ակնարկած լինի
 անոնց»։

¹ Փանի որ ծիսական մի շարք հարցեր՝ մկրտության, մեռելի, մանկան զգալարանների
 օծման, օծման տարբեր յուղերի՝ հիվանդների, մահացածների և այլն մանրամասն քննություն
 կատարել է Վ. Հացունին և մերժել Ակինյանի այդ հարցերի մասին առաջ քաշած կարծիքները,
 դրանց չենք անդրադառնա. հետաքրքրվողներին կհանձնարարեինք կարդալ Վ. Հացունու
 երկրորդ հոդվածը տպված Բազմավէպում (1931 թ. հատկապես 20, 61—64 էջերը)։

² Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի... էջ 32։

³ Վենետիկ, 1833։

⁴ Տե՛ս սույն հատորում, էջ 219։

⁵ Մակար Ա-ը և ոչ Մակար Բ-ը մեծ հեղինակություն է ունեցել հայ եկեղեցում։ Մեր
 մատենագրության մեջ պահվել են մի շարք գրություններ վերագրված նրան, օրինակ,
 Մատենադարանի № 2776 ձեռագրի 249բ—258բ էջերում պահվել է մի հարց ու պատասխան.
 «Հարցումն երիտասարդի միոյ տխմարի եւ պատասխանի սուրբ հաւրն Մակարայ վասն
 ամենայն գործոց առաքինի» վերնագրով։ Մի այլ հարց ու պատասխանից, որը վերագրված է
 Վանական վարդապետին, իմանում ենք, որ հայերը Քրիստոսի Մենդյան և Հայտնության տոնը
 միասին կամ առանձին տոնելու վերաբերյալ դիմել են Մակար Ա-ին և նրանից ստացել
 ցուցումներ, տե՛ս № 1480, էջ 575) և այլն։ Անկախ նրանից, թե այս տեղեկությունները ինչքանով
 են հավաստի, վերջիններս ցույց են տալիս Մակար Ա-ի հեղինակության փաստը հայ
 եկեղեցում, տե՛ս և հմմտ. Վ. Հացունու հոդվածը, Բազմավէպ, 1931 թ., էջ 70։

Ծիսական կարգ ու կանոնի թերությունները հայ եկեղեցում ավելի բնական էին IV դարում, երբ քրիստոնեությունը նոր էր մուտք գործել Հայաստանում, ինչպես ծիսական, այնպես էլ ուրիշ հարցեր տակավին լրիվ չէին մշակվել ու ձևակերպվել հայ եկեղեցու ընդերքում¹։ Մյուս կողմից, ինչքան հարմար է VIII դարի իրավիճակով բացատրել ու հաստատել VI դարի հայ եկեղեցու պաշտամունքի ծիսական իրադրությունը։ Եթե հարցը վերաբերում է VIII դարի փաստերով VI դարի ծիսական զեղծումները արդարացնելուն, այն դեպքում Հովհ. Օձնեցին նշված աշխատության մեջ խոսում է նման այլ կարգի զեղծումների մասին, որոնք չեն արտահայտվել Մակարի թղթում։ Հովհ. Օձնեցին գրում է. «Բայց առ սոքօք եւ զայս եւս տեսանեմք յոմանս անկարգութիւն սովորութեամբ հիմնացեալ. զի զնոսա, որք յամուսնութիւն անդր զայցեն, ոչ տանելով ըստ օրինաց հաւատացելոց յեկեղեցիս ի մէջ ժողովրդոց, հաղորդս առնելով ամենայն կարգաց եւ կրօնից քրիստոնէութեան, եւ անդ յարժանաւոր տեղիսն զնոսա պսակեսցեն։ Այլ առանց ժամու եւ աղօթից եւ առանց օրհնելոյ եւ հաղորդութեան, արտաքոյ մնան՝ ուր կամք իցեն։ Եւ քահանայն ընդ ձեռն ուրուք անդր երթողաց հրամայէ տանել զպսակն, թշնամանելով միանգամայն զպսակն եւ զպսակեալսն»²։

Մի այլ օրինակ. «Բայց տեսանեմք առ այսոքիւք եւ զայն եւս, եթէ ոմանք եւ վայելչագունից սովորութեանց ջանան խափանումն ի վերայ բերել. եւ զաստուածայայտութեանն .եւ զծննդեան նորին զօր, զոր ի վեցն յունուարի ի միասին տօնել սովոր է աշխարհս մեր, այժմ զծննդեանն սիրեն ոմանք կատարել զտօն, իսկ յայտնութեանն խորհրդոյ՝ եւ ոչ միով իւիք կամին ճառս ի մէջ բերել, կապելով ամենեւին զինքեանս ընդ ընթերցուածոցն հրաման»³ և այլն։

Օձնեցու ժամանակի՝ VIII դարի այս իսկական զեղծումները արդյունք էին ոչ թե պաշտամունքի ծիսական հարցերին անտեղյակության կամ թերի լինելուն, որովհետեւ Մակարի նամակը (VI դար, ինչպես կարծում է Ակինյանը) կար, ուրեմն պետք է այս կամ այն չափով դիտակ լինեին այդ հարցերին և վերացնեին։ Այդ զեղծումները, և ոչ թերությունները, պետք է բացատրել այլ պատճառներով, որոնք կապ չունեն հայ եկեղեցու պաշտամունքի ծիսական հարցերի աստիճանական զարգացման հետ։ Օձնեցու ժամանակ ծիսական հարցերի զեղծումները կապված էին տվյալ ժամանակի քաղաքական հանգամանքների հետ։ Մի կողմից բյուզանդական կայսրության և բյուզանդական եկեղեցու նվաճողական ու միավորման քաղաքականությունը, հայ համայնքի ներսում առաջ եկած աղանդավորական շարժումները և, վերջապես, արաբական ավերիչ արշավանքներն ու ապա ծանր հարկապահանջությունը։ Ահա թե ինչպես է ներկայացնում Ղևոնդ պատմիչը երկրի, մասնավորապես եկեղեցիների և նրանցում կատարվող ծիսական կարգ ու կանոնի վիճակը. «աշխարեալ եւ աւաղեալ զկորուստ աշխարհիս եւ զկործանումն եկեղեցեաց եւ զթափուր

¹ Մակար Ա-ից հետո էլ Տերենտիոս կոմենտին Բարսեղ Կեսարացու 370-ական թվերին գրած մի նամակում հետաքրքիր տեղեկություն ենք գտնում Հայաստանի, ավելի ճիշտ Փոքր Հայքի հայերի նման վիճակի մասին. «Իսկ ինչ վերաբերում է այն բանին, որ Հայաստանում այսպիսի անտարրերությամբ խախտվում են օրենքները, ապա ես նրանց տվի կանոններ, թե ինչպես պետք է հոգ տանել» (οὗτος αὐτῶς καὶ τῷ ποντῷ περὶ τῶν ἀντιφάσεων κατὰ τὴν Ἀρμενίαν παρανομουμένων ὅπως αὐτοὶ προσήκειν ἐπιμελεῖσθαι. տե՛ս Saint Basile Lettres, tome 1 (texte établi et traduit par Yves Courtonne, Paris, 1957, p. 218)։

² Մատենագրութիւնք, էջ 10։

³ Մատենագրութիւնք, էջ 12։

շինելն ի նախարարական տոհմէն»¹։ Եւ որք եկեղեցին խրթնացեալ ի բարեզառ-
դութենէ բեմին եւ լռեալ ձայն աստուածային փառատրութեանն, ընդ նմին
լռեալ հոգեւոր և բանաւոր պատարագացն կարգք...»²։ Համանման վկայություն
VJI դարի համար հաղորդում է Սեբեոսը. «Արդ՝ զի թշնամիք աստուածպաշտու-
թեանն բաղում անգամ արշաւեալ կորուսին զերկիրս մեր. եւ որպէս զմարդիկ
երկրիս կորուսին, եւ զկտակարանս եկեղեցւոյ եւ զվարդապետս նոյնպէս
սպառեցին։ Եւ արդ՝ կտակարանս եւ վարդապետս ոչ գոն...»³։

Երկրի տնտեսությունը, զինված ուժերը քայքայվում էին։ Կոտորածների,
եկեղեցիների ու վանքերի կողոպուտի, ընդհանուր ավարառույթան և ծանր
հարկապահանջության պայմաններում կարող էր հայ եկեղեցու պաշտամունքի
ավանդական ծեսերի մեջ խախտումներ ու զեղծումներ շառաջանալ։ Իհարկե
ոչ Օձնեցին այս մասին է խոսում։ Նա թվելով ժիսական զեղծումների շարքը,
գրում է. «Եւ պատճառ ոչ ունիմ ասել, զանփո՞յթն առնելոյ զառաշնոցն այսպիսի
խառնաբնդոր եւ եղծագործ սովորութեանց, եթէ ժամանկի կարճութիւն, եթէ
հիւանդութեանց ի վերայ անկումն, եթէ անպարապութիւն յաշխարհակալացն
հարստահարութենէ. զայս ի նոսա եւ յաստուած թողլի է»⁴։ Կամ «զայն՝ նորա-
գիւտ եւ դեռահաւակ ժամանակն ստիպէր առնել այնպէս»⁵ և կամ «այս (Քրիս-
տոսի ծնունդը և մկրտությունը մեկ օրում՝ հունվարի 6-ին տոնելը —Վ. Հ.)
նախնական սովորութիւն ի վաղընջաց հետէ նախահաւեալ, եւ մինչև առ մեզ
հասեալ»⁶։ Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե պաշտա-
մունքի ժիսական հարցերի թերություններին և կամ անտեղյակությանը, այլ
ինչ ինչ պատճառներով եղած կարգ ու կանոնի խանգարմանը, զեղծմանը։
Հետևապես մեղ չի համոզում Ակինյանը, երբ փորձում է Օձնեցու տվյալներով
բացատրել VI դարի ժիսական հարցերի խանգարումները, եթե այդպիսիք
նույնիսկ գոյություն են ունեցել։

Ակինյանը այնուհետև բերում է «Հավատարիմ ժամանակակցի մը և
եղելության քաջածանոթ անձնավորության մը վկայություն»⁷, այն մասին,
որ «հիրավի Մակար Բ (VI դար—Վ. Հ.) դրած է թուղթ առ Հայս»⁸։ Նա նկատի
ունի Երուսաղեմի հայրապետ Մակար Բ-ի հաջորդ Հովհաննես եպիսկոպոսա-
պետի (ըստ Ակինյանի 575—592 թթ.) նամակը⁹ գրված Աղավնքի¹⁰ հովվա-
պետ Աբասին (552—596 թթ.) «Սրբոյ եւ աստուածասիրի երանելոյ հոգեւոր
եղբոր եւ պաշտօնակցի մերոյ Աբասայ եպիսկոպոսի Աղուանից ի Յոհաննէ
եպիսկոպոսապետէ Երուսաղէմի» խորագրով¹¹։ Այստեղ կրեւորենք Ակինյանի
կողմից այս նամակից վերցված երկու քաղվածքները. «Աստուածասէր Թումաս,
երանելոյ Պանտափանաց վանական, ըստ սովորութեան՝ որպէս յառաջ քան
ղմեղ յաջորդեալք ս. աթոռոյն Յակովբայ եղբոր Տեառն առեալ էր գիր քաւատոյ

¹ Պատմություն, Ս. Պետերրուրգ, 1887, էջ 23։

² Նույն տեղում, էջ 21։

³ Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 131։

⁴ Մատենադրութիւնք, էջ Ը։

⁵ Նույն տեղում, էջ 6։

⁶ Նույն տեղում, էջ 12։

⁷ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 47։

⁸ Նույն տեղում։

⁹ Նույն տեղում, էջ 46։

¹⁰ Պետք է նկատի ունենալ «Հայոց արևելից կողմանք»-ը՝ Կուրի և Արաքսի միջագետքը։

¹¹ Տե՛ս «Արարատ», 1896, մայիս, Հավելված, էջ 252—256. հրատ. Կարապետ վարդապետ։

եւ կարգաց եկեղեցւոյ, նոյնպէս եւ ի մէնջ խնդրեաց եւ մատոյց տօմարս երկուս ժողովոյ որ առանց Քրիստոսի ժողովեալ էր ի Հայս հակառակ սրբոյ եկեղեցւոյ՝¹

«Բայց վասն քո երանութեանդ լուաք, եթէ կամակից ես բարւոյ եւ ընկալար թուղթս երկուս ի Մակարայ եւ յԵւսդոքայ՝ ի ձեռն բարեպաշտի եւ աշխատասիրի Թումասու, որ ոչինչ պէաս ունի ի ձէնջ պատուի եւ մեծութեան, բայց միայն ոգոց ձեռոց փրկութեան, վասն որոյ եւ զիս թախանձեաց գրել ըստ օրինակի նոցա, որ յառաջ քան զմեզ էին նախընկալք աթոռոյս Յակոբայ առաքելոյ»² (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.):

Ակիւնյանի կարծիքով ոչ մի տարակուսանք չկա, թե Հովհաննես եպիսկոպոսապետը ալլ գրվածք կակնարկե, որովհետեւ նամակում նախ նշված է Մակարի անունը (Ակիւնյանի կարծիքով Բ-ը), և ապա գրութեան բովանդակութիւնը՝ «վասն կարգաց եկեղեցւոյ»³:

Քննենք այս հարցը ավելի մանրամասն: Հովհաննես եպիսկոպոսապետի վերոնշյալ նամակից պարզ երևում է, որ ոչ այս և ոչ էլ նամակում ակնարկված Մակար Բ-ի նամակները ուղղված չեն հայոց ընդհանուր հոգևոր պետին, ինչպես նշված է Մակար Ա-ի նամակում (իմա՝ այս կանոնախումբը), ալլ Աղվանից հովվապետին՝ Աբասին: Ավելին, Երուսաղեմի Հովհաննես եպիսկոպոսապետի վերոհիշյալ նամակում խոսք անգամ չկա, թե իր անմիջական նախորդը՝ Մակար Բ-ը նամակ է գրել Սյունյաց եպիսկոպոս Վրթանեսին: Ընդհակառակը, նամակից երևում է, որ Մակար Բ-ը գրել է Աղվանքի եպիսկոպոս Աբասին: Իր վարկածը Ակիւնյանը փորձում է բացատրել այսպես. «Հովհաննու թղթին մեջ չէ հիշված Վրթանես հանվանե, թեև իրեն ուղղված էր Մակարի թուղթը: Այսպեսի անուշադրութիւն ներելի էր անշուշտ հայրապետի մը, որ կգրեր յուր թուղթը «հեռաբնակ կողմանց», իրարու սահմանակից աշխարհներու, որոնց պետերը կգործեին համամիտ և միասիրտ»⁴, Թուլյատրեիլ՝ է Երուսաղեմի հայրապետին այսպիսի տարօրինակութիւն, երբ Սյունյաց եպիսկոպոս Վրթանեսը, ինչպես կարծում է Ակիւնյանը, նամակ է գրել նրան և խնդրել եկեղեցու ծիսական կարգին վերաբերող հարցերի պատասխաններ, իսկ նա պատասխանն ուղարկում է մեկ ուրիշին՝ Աղվանից եպիսկոպոս Աբասին: Եվ մի՞թե կարելի է արդարացնել այդպիսի «անուշադրութիւնը» նրանով, որ Աղվանքի և Սյունիքի հոգևոր պետերը «կգործեին համամիտ և միասիրտ» կամ այդ «անուշադրութիւնը» ձեռք է նրանից, որ Մակարը իր թուղթը գրել է «հեռաբնակ կողմանց»: Այդ հեռավորութիւնը ի՞նչ նշանակութիւն կարող էր ունենալ հոգևոր երկու պետերի, առավել ևս երկու երկրների անունը շփոթելու խնդրում: Չէ որ Մակարին ուղղված նամակում պետք է նշված լիներ Վրթանես (անկախ նրանից, թե ով է վերջինս՝ IV դարի Վրթանես կաթողիկոսը, թե VI դարի Սյունյաց եպիսկոպոս Վրթանեսը), ինչպես այս կանոնախմբի մեջ նշված է նրա գրողի անունը: Եթե, իսկապես, Մակարին ուղղված նամակի մեջ չի նշված նրա գրողի անունը, ինչ որ միանգամայն անհավանական է, ապա մի՞թե նամակատարները, որոնք հալ եկեղեցու ծիսական հարցերի մասին Երուսաղեմում պատմում էին ոչ

¹ Նույն տեղում, էջ 252:

² Նույն տեղում, էջ 255—256:

³ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղեմի հայրապետի..., էջ 48:

⁴ Նույն տեղում, էջ 61:

համառոտ կերպով, չգիտեին կամ չէին ասել իրենց հոգևոր պետի անունը: Սակայն ինչն է ստիպել Ակինյանին՝ Աղվանից եպիսկոպոս Աբասին ուղղված Մակար Բ-ի նամակը նույնացնելու քննարկվող կանոնախմբի հետ: Այն, որ Երուսաղեմի Հովհաննես եպիսկոպոսապետը վերևում հիշված իր նամակի մեջ Մակար Բ-ի, Աղվանից եպիսկոպոս Աբասին ուղղված նամակի բովանդակության մասին ասում է. «կարգ եկեղեցւոյ»: Եվ քանի որ առաջարկվող բնագրի ներածականում և Ա, Թ հոգվածներում մի քանի անգամ հիշվում է «կարգ եկեղեցւոյ» կամ «կարգք եկեղեցւոյ» և բացի այդ, այս կանոնախումբը ինքնին վերաբերում է եկեղեցու պաշտամունքի կարգ ու կանոնին, նշանակում է, ինչպես եզրակացնում է Ակինյանը, Երուսաղեմի Հովհաննես եպիսկոպոսապետի նամակում հիշված Մակար Բ-ի նամակը սույն բնագիրն է, հետևյալս վերջինիս հեղինակն է Մակար Բ-ը VI դարում, ուղղված Սյունիքի եպիսկոպոս Վրթանեսին: Սակայն ինչքա՞ն հիմնավոր է նամակի բովանդակությամբ որոշել նամակի կամ նրա հեղինակի ինքնության հարցը: Հայտնի է, օրինակ, որ Հովհ. Օձնեցին էլ երկու դրուժյուն ունի «Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ» վերնագրով և նույն խնդրին վերաբերող¹, բայց բովանդակությամբ բոլորովին այլ բան է, քան սույն կանոնախմբում շոշափված հարցերը, որոնք վերաբերում են դարձյալ եկեղեցու կարգերին²: Նշանակում է «կարգ եկեղեցւոյ», «կարգք եկեղեցականք» չեն վերաբերում միայն ծիսական հարցերին, այլև դավանաբանությանը: VI դարի Երուսաղեմի հայրապետների դրուժյունները Աղվանքի Արաս եպիսկոպոսին հենց այդ բնույթն են ունեցել: Հարցի մանրամասն քննությունը ստիպում է մեզ կանգ առնել Երուսաղեմի Հովհաննես եպիսկոպոսապետի Աղվանից եպիսկոպոս Աբասին ուղղված նամակի բովանդակության և սրա հետ աղերսվող Պանտավանքի վանական Թումասի գործունեության վրա:

VI դարի կեսերին քաղկեդոնականությունը (այդ ժամանակվա գրություններում այն նույնանում էր նեստորականության հետ)³ թափանցել էր Աղվանք և Սյունիք: Այս բանը անհանգստացնում է հայ եկեղեցուն: Կաթողիկոս Հովհաննես Բ Գաբեղենեցին մի քանի եպիսկոպոսների հետ նամակ է գրում Աղվանքի եպիսկոպոս Աբասին⁴, մի նամակ էլ Սյունյաց եպիսկոպոս Վրթանեսին⁵: Նամակներում խորհուրդ է տրվում մերժել նորամուլ՝ ուսմունքը: Այս նամակների մասին իմանում է Երուսաղեմի Հովհաննես եպիսկոպոսապետը և նամակ գրում Աղվանից եպիսկոպոս Աբասին: Նամակը, որի էությունը դավանաբանական հարցերն են, ուղղված է հայ եկեղեցու դեմ, այն համարվում է հերձված, որը ռենդ բազում հերձուածս միաւորի»⁶: Նամակի հեղինակը առանց թաքցնելու գրում է, որ նա Երուսաղեմում հալածելով նզովել է հայերին

¹ Մատենագրութիւնք, էջ 81—100:

² Հմմտ. Գրիգոր Տղայի նամակը Գրիգոր Տուտեորդուն՝ «Գիր ողջունի եւ հարցումն խրատու տէառն Գրիգորի Հայոց կաթողիկոսի Տղայն կոչեցելոյ առ մեծապատիւ վարդապետն Գրիգոր որդի Տուտեայ, խնդրելով ի նմանէ բան պատասխանոյ թղթին Հոռոմոց, որ էր դրեալ առ նա ցուեանել նոցա գրով զկարգս եկեղեցական զխոստովանութիւն հաւատոց մերոց» վերնագրով. տե՛ս N 2966, էջ 49բ—52ր:

³ Գիրք թղթոց, էջ 49, 79, 81:

⁴ Նույն տեղում, էջ 81—84. Մ. Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 137—142: Թեև այս ժամանակ Աբասն արդեն Աղվանքի հայոց կաթողիկոսն էր:

⁵ Նույն տեղում, էջ 78—80. Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1912, էջ 92—96:

⁶ «Արարատ», 1896, մայիս, էջ 252:

և այրել նրանց վանքերից մեկը¹։ Այնուհետև շարադրում իրենց դավանքի սկզբունքները² և խորհուրդ տալիս մերժել հայ եկեղեցու դավանանքը։

Այս բանադնացությունների մեջ մեծ դեր է խաղում Երուսաղեմի Պանտավանքի՝ վանական Թումասը, մի անձնավորություն, որը մի քանի անգամ եղել է Աղվանքում։ Հենց սա էլ հայ կաթողիկոսի նամակի և Աղվանքում իր կուսակիցների դեմ տարվող հալածանքի մասին հաղորդում է Երուսաղեմի Հովհաննես եպիսկոպոսապետին։ Այդ մասին վերջինիս Աղվանքի եպիսկոպոս Աբասին գրած նամակում կարդում ենք. Թումասը «ըստ սովորութեանն որպէս յառաջ քան զմեզ յաջորդեալք... առեալ էր գիր հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ, նոյնպէս եւ ի մէջ խնդրեաց...»³։ Նույն նամակի մի այլ մասում դարձյալ կարդում ենք. «գիս թախանձեաց գրել ըստ օրինակի նոցա»⁴ (իմա՝ Մակար Բ և Եվսդոքիոս. ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.)։ Ուրեմն, Թումասը հաջորդաբար դիմել է Երուսաղեմի Մակար Բ, Եվսդոքիոս և Հովհաննես հայրապետների օգնությանը և վերջիններս նրա խնդրանք և թախանձանքով նամակ են գրել Աղվանքի եպիսկոպոս Աբասին։ Այդ նամակները, Ակինյանի հավանական ենթադրությամբ, Աղվանք է տարել և ապա թարգմանել Թումաս⁵։ Նշանակում է Երուսաղեմի հայրապետներին հայերը, այդ թվում և Սյունյաց եպիսկոպոս Վրթանեսը, նամակով չեն դիմել։

Դավանաբանական հարցերի շուրջը գրված՝ Հովհաննես եպիսկոպոսապետի նամակից բացի, Մակար Բ-ի և Եվսդոքիոսի նամակները թեև մեզ չեն հասել, սակայն այդ միակ նամակից էլ կարող ենք եզրակացնել, թե Աղվանքում Թումասի գործունեության նշանախեցը որն է եղել։ Այդ մասին այնտեղ կարդում ենք. Թումաս «ռչինչ պէսու ունի ի ձէնց պատուի եւ մեծութեան, բայց միայն ոգոց ձեռոց փրկութեան»⁶ (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.)։

Ուրեմն, պայքարը գնում էր դավանաբանական հարցի շուրջը՝ Աղվանից եկեղեցին դուրս բերելու հայ եկեղեցու ազդեցությունից։ Այս էր Թումաս վանականի գործունեության և Երուսաղեմի նշված հայրապետների առաքած նամակների բովանդակության մեխը։

Հարց է առաջանում. ինչպե՞ս կարող էր Սյունյաց եպիսկոպոսությունը ի դեմս նրա պետ Վրթանեսի, որը հայ լուսավորչական եկեղեցու ներկայացուցիչն էր, նամակ գրել քաղկեդոնական եկեղեցու հայրապետներից մեկին՝ Մակար Բ-ին և նրանից հայ եկեղեցու ծիսական կարգերի վերաբերյալ ցուցումներ խնդրել։ Սյունիքի աշխարհիկ և հոգևոր պետերը քաղաքական պատճառներով ինչքան էլ դժգոհ լինեին Մամիկոնյաններից և ձգտեին բաժանվել Դվինից, կարող էին հոգևոր կենտրոնի նկատմամբ հակաթոռ լինել, բայց ոչ հրաժարվել հայ եկեղեցու ավանդական դավանանքից։ Այս հանգամանքը եզական չէ հայ եկեղեցու պատմության մեջ։ Ի դեպ, Ակինյանը ևս այս կարծիքին է. «Իհարկէ, նման քաղաքական պարագաներու մեջ տեղի ունեցած թեմական բաժանումները արտաքին են միայն և չեն կարող ազդել դավանաբանական համոզում—

¹ Նույն տեղում։

² Նույն տեղում, էջ 254։

³ Նույն տեղում, էջ 252։

⁴ Նույն տեղում, էջ 255։

⁵ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղեմի հայրապետի..., էջ 48։

⁶ «Արարատ, 1896, մայիս, էջ 255։

⁷ Այս մասին կարդա Ակինյանի նշված աշխատության 51—56 էջերը։

ներու վրա»¹։ Եվ մնում է զարմանալ, թե ինչպես մեր հեղինակը հարցի երկու հակադիր ծայրերը փորձում է միացնել։

Դավանաբանական այդ պայքարում, ինչպես հաղորդում է Մովսես Կաղանկատվացին, ի վերջո հաղթանակով է դուրս դալիս հայ եկեղեցին։ Աղվանից Աբաս եպիսկոպոսը «հալածեաց ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ՝ զԹովմասն եւ զԵղիայն եւ զԲնոտն եւ զԻրաս եւ զայլս ընդ նոսին...»²։

Այս բնագրի ժամանակի որոշման հարցում նշանակութուն ունի նաև մի այլ հանգամանք։ Սույն կանոնախմբի է հոդվածում կարդում ենք. «Հանել ի սեղանն զհացն սուրբ՝ ջերմ ըստ առաքելոցն աւանդութեան եւ անապակ, առանց իրիք խառնման...»։ Սույն հոդվածը Ակինյանի մոտ ունի հետևյալ տեսքը. «[Պարտ է] հանել ի սեղանն զհացն սուրբ՝ ջերմ ըստ առաքելոցն աւանդութեան եւ զբաժակն՝ անապակ, առանց իրիք խառնման...»³ (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.)։ Ընդգծված հատվածը նշանակում է հաղորդության ժամանակ զինու բաժակին ջուր չխառնել։ Պատարագի ժամանակ զինու բաժակին ջուր խառնելու հարցը կապված Քրիստոսի երկու բնության՝ Քաղկեդոնի ժողովի որոշումների հետ, Հայաստանում վեճի առարկա դարձավ VI դարից։ Մինչև VI դարը զինու բաժակին ջուր խառնելը խնդիր չէր մեզ մոտ։ Արևելյան եկեղեցիների մի մասը, տվյալ դեպքում հայ եկեղեցին, հակառակ արևմտյան եկեղեցուն, հնուց ի վեր հաղորդությունը կատարում էր անխառն զինով՝ զինու բաժակին առանց ջուր խառնելու։ Եթե ընդունենք, որ այս բնագրի Ակինյանի կազմածը ճիշտ է, այսինքն բնագրում թողնենք «զբաժակն» բառը, նշանակում է հայերը այդ հարցին անդրադարձել են V դարից հետո, որովհետև վերջինս վեճի առարկա էր, ինչպես նշեցինք վերը, մասնավորապես, սկսած VI դարից։ Ինչպես ճիշտ նկատել է Հացունին, «Երուսաղեմացի հայրապետ մը, որ ինք տիեզերական սովորությամբ... ջրախառն բաժակով կը պատարագեր, անկասկած, չէր կարող Հայոց հանձնարարել անապակը, ...»⁴։ Իսկ «թե «զբաժակն» բառը չդնենք բնագրում, նշանակում է սույն կանոնախումբը առաջ է եկել մինչև այդ հարցի խնդիր դառնալը։ Բանն այն է, որ Կանոնագրքի այս հատորի համահավաք բնագրի կազմման համար օգտագործած 50 ձեռագրերից 4-ը՝ hlou ունեն «զբաժակն» իսկ մեկը՝ F «զգինին» բառերը⁵։ Այս երկու բառերը ունեցող 5 ձեռագրերը XVII դարի են, իսկ «Գիրք թղթոց»-ի տվյալը 1298 թվականի է։ Ուրեմն, մնացած ձեռագրերը, որոնց մեջ և հնագույն ձեռագրերը, չունեն «զբաժակն» կամ «զգինին» բառերը։ Մի՞թե պարզ չէ, որ այդ բառն անագան ընդմիջարկություն է⁶։ Նշված հոդվածում ասվում է. «ըստ

¹ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 55։

² Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 143։

³ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 123։

⁴ Բազմավէպ, 1929, էջ 263։

⁵ «Գիրք թղթոց»-ում պահված է «բաժակ», էջ 411։ Այս բառերից որևէ մեկը չունեն նաև ամերիկաբնակ Տիրան արքեպիսկոպոսի սեփականությունը հանդիսացող ձեռագիրը (էջ 40բ), և ծանոթագրությունների համար օգտագործած №№ 64Է, 3562 ձեռագրերը. իսկ № 4488-ի բնագիրը, որը վերցված է Զամչյանի պատմության Բ հատորից, ունի։

⁶ Տե՛ս և հմմտ. Հացունու հոդվածը, Բազմավէպ, 1929, էջ 263։ Ի դեպ, ներսես Շնորհալու մի նամակում բերվում է եկեղեցական բազմաթիվ հայրերից մեջբերումներ այս խնդրի մասին։ Այստեղ Թադեոս առաքյալից հետո՝ երկրորդ տեղում նշված է Մակար Ա-ի մեզ հետաքրքրող նամակի հետևյալ հատվածը. «Պարտ է զսուրբ հացն ըստ առաքելոյն աւանդութեան

առաքելոցն աւանդութեանն: Այս ավանդութիւննը գրավոր մատյան է դարձել IV դարի վերջում, ուր խոսք անգամ չկա բաժակի մասին¹: Հետեւապես չի կարելի մի կողմից ընդունել այս ավանդութիւնը, ուր բաժակի մասին խոսք չկա, իսկ մյուս կողմից բնագրում դնել «զբաժակն» բառը: Դա ժամանակավորեալ է:

Հենց այս հոգւածի աղերսով Ակինյանը դիմում է Անգելո Մայիին², որը, իբր թե, Մակարի թուղթը համարում է կեղծիք «Դ դարու առաջին կեսին համար»³: Վերջինս սույն կանոնախմբի է հոգւածի և ոչ ամբողջ բնագրի համար գրում է. «Կանոնը կամ կեղծ կամ ընդմիջարկութիւն է»⁴: Այսպիսով, Անգելո Մային է հոգւածն անվերապահորեն «կեղծ» չի համարում, այլ «կամ կեղծ կամ ընդմիջարկութիւն»⁵: Եվ նա ճիշտ է, որովհետև հիմքեր ունենւմ ծթե ընդունենք, որ բնագրում սկզբնապես եղել է «զբաժակն» բառը, նշանակում է, այս բնագիրը հորինվել է VI դարում և վերադրվել IV դարի հեղինակ Մակար Ա-ին: Այս իսկապես կեղծիք է: Իսկ եթե ընդունենք, որ «զբաժակն» բառը սկզբնապես բնագրում չի եղել և այն ավելացրել են հետագայում, նշանակում է այստեղ գործ ունենք բնագրի ընդմիջարկութիւն հետ և այդպես էլ Անգելո Մային կարծում է: Վերջինս շխորանալով բնագրի մասնագիտական և խոր վերլուծութիւն մեջ, որպիսի նպատակ նա չի էլ ունեցել, առաջին տպավորութեամբ գրել է. «Կանոնը կամ կեղծ կամ ընդմիջարկութիւն է»⁶: Իսկ Ակինյանը այս բանի վրա ուշադրութիւն չդարձնելով դուրս է գցում մեջբերման վերջին մասը և պահում միայն «կեղծ» բառը և այն վերագրում ամբողջ բնագրին, մինչդեռ Անգելո Մային տվյալ դեպքում կարծիք է հայտնել միայն է հոգւածի մասին:

Վերջապես Սահակ Պարթևի կանոնախմբի լէ հոգւածում⁵ խոսք չկա բաժակը անապական պահելու մասին, որովհետև այդ ժամանակ նման խնդիր գոյութիւն չունենւմ: Իսկ Ներսես Բ Բագրեւանդացու և Ներշապուհի կանոնախմբում (VI դար) խոսում է բաժակի անապականութիւն կամ անխառնութիւն մասին⁶, որովհետև այս ժամանակ այդ խնդիրը, կապված Քաղկեդոնի ժողովի որոշումների հետ, սուր վեճի առարկա էր:

Ի դեպ, Ակինյանը փորձում է Տաշյանի ճիշտ հարցադրումը ծռել: Տաշյանը «Վարդապետութիւն առաքելոց» աշխատութիւն մեջ խոսելով Առաքելական կանոնների և «ուրիշ հնագույն» գրութիւնների աղերսի մասին, թվարկում է

չերմ հանել ի սեղանն առանց իրիք խառնուածոյ, զի ապականացու իւրիք ոչ փրկեցաք, այլ անապական մարմնով և արեամբ անարատ գառինն» (Մ 502, էջ 151բ. տե՛ս և հմմտ. Մ 4405, էջ 239ա): Այս բացակայում է Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական»-ի տպագրված (էջմիածին, 1865) բնագրում: Երբ էլ լինի այս նամակի խմբագրութիւն ժամանակը կարևոր չէ, կարևոր է այն, որ այստեղ օգտվել են Մակարի թղթի մի այնպիսի բնագրից, ուր բացակայել է բաժակի հարցը (հմմտ. Ներսես Նազարեանցու 1197 թ. 4. Պոլսում վարած վիճաբանութիւն ժամանակ այս հարցի մասին արտահայտածը. Մ 2019, էջ 374աբ): Իր երկրորդ հոգւածում Վ. Հացունին ցույց է տալիս, որ «անապակ, առանց իրիք խառնման» խոսքերը վերաբերում են հաղորդութիւն հացին (Բաղմավէպ, 1931 թ., էջ 64—65):

¹ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 46, հոդ. 1Ա:

² Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 21, 23:

³ Նույն տեղում, էջ 23:

⁴ „Canonem vel fictum vel interpolatum.. տե՛ս Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita, Iomus X, Romae, MDCCCXXXVIII, էջ 272, ծանոթ. 1:

⁵ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 392:

⁶ Նույն տեղում, էջ 480—481, հոգւած Զ, հմմտ. նաև Հովհ. Օձնեցու կանոնախմբի Ը հոգւածը, նույն տեղում, էջ 519:

մի շարք հեղինակների՝ Մակարի, Եփրեմ Ասորու, Սոկրատի, Գրիգոր Աստվածաբանի գրությունները։ Այս շարքում բացի Մակարի գրությունից, Տաշյանը մյուսների գրությունները համարում է կեղծ¹, իսկ Մակարի գրության (իմա՝ առաջարկվող բնագրի) մասին ահա թե ինչ է գրում. «Միայն նշանակություն կրնա ունենալ Մակարա անվամբ եղած հիշյալ կանոնն, որուն անվամբ եղած կանոնադրությունն թեևս ճշակա՞նս հա՞րազատ դործ մ'ըլլա»² (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.)։ Մեջբերելով այս հատվածը Ակինյանը գրում է. «Բայց չէ արտահայտված Տաշյան, թե հարազատության դեպքին ո՞ր Մակարի պետք է վերագրել գրությունը»³։ Տաշյանը երբ գրում էր վերոբերյալ տողերը, հայագիտության մեջ գրեթե բոլորի կարծիքով սույն գրությունը համարվում էր Մակար Ա-ին (IV դար), հետևապես նա կարիք չունեի նշելու Մակար Ա, առանց այդ նշման էլ հասկանալով վերջինս։

Գալով առաջարկվող բնագրի վերջում Բասենի և Բագրևանդի Տուրգյա (կամ Տուրքյա) եպիսկոպոսի դեպքին, Ակինյանը գրում է. «Տուրդ (ըստ ՁՁ նաև Տուրք) առանց տարակույսի աղավաղված հայկական անուն մըն է»⁴ (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.)։

Այս անվանը հանդիպում ենք մեր պատմիչների մոտ, օրինակ, Մովսես Խորենացին Հայկ նահապետի շառավիղներից մեկին կոչում է Տուրք⁵։ Տուրք անունով մեկը 1227 թ. ընդօրինակել է տվել մի Ճառքնտիր⁶։ Այս նույն անունով ուրիշ անձնավորությունների հանդիպում ենք 1304, 1315, 1347 թվականներին գրված հիշատակարաններում⁷։

Ունենք այս անվան փաղաքշական ձևը՝ Տուրքիկ, հայր Թեղենյաց վանքի, XIII դարում մասնակցեց Ջաքարեի հրավիրած կրոնական ժողովին⁸։ Հետևապես Տուրք անունը աղավաղված չէ։ Ակինյանը նշված անունը դիտում է աղավաղված, որպեսզի այն մականբերի Տիրիկ կամ Մարկոս անուններից։ Եվ քանի որ այս բնագիրը համարում է VI դարի գործ, ուստի նա «Գիրք թղթոց»-ից վերցընում է Բագրևանդի VI դարի եպիսկոպոսներ Տիրիկին և Մարկոսին⁹ և կարծում, որ «Տուրգեյա» անվանաձևը կարող էր առաջ գալ Տիրիկ=Տիրկայ ձևից. «որուն Կ՝ հնչափոխությամբ կարող էր փոխանակ K նաև Γ լսված ըլլալ հույնականչին մեջ. ուստի նախնաբար տառադարձված՝ ΤΥΡΚΟΥ կամ ΤΥΡΓΟΥ հայ թարգմանիչը այս գրությունը շրջած է տառադարձական օրենքով հայերե-

¹ Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 148—149։

² Նույն տեղում, էջ 150։

³ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 22։

⁴ Նույն տեղում, էջ 72։

⁵ Պատմութիւն Հայոց, էջ 114. տե՛ս նաև Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, հրատ. Ստ. Մալխասյանց, ՍՊԲ, 1885, էջ 35, Ս. Անեցի, էջ 49, Վ. Հացունու հոդվածը (Բաղմավէպի 1931 թ., էջ 68—69)։

⁶ № 3779, էջ 545ր։ Այս ձեռագրի մասին գրում է նաև Մ. Սմրատյանցը, բայց նա ձեռագիրը նշում է որպես Հայսմավուրք, իսկ ստացողին՝ Տուրքին համարում գրիչ. տե՛ս Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, որ այժմ նոր Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 407։

⁷ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 25, 116, 367։

⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 171, հմմտ. Մանր ժամանակագրություններ 13—18-րդ դդ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 38։ Տե՛ս և հմմտ. Նախորդ ժանոթագրության մեջ Լ. Խաչիկյանի նշված աշխատությունում, էջ 184։

⁹ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 73։

նի՝ ՏԻՒՐԳԱՅ կամ ՏՈՒՐԳԵԱՅ¹, կամ Մառկա=Մառգեայ. «որուն սխալագրութիւնը դուրավ ՏԱՐԳԵԱՅ և ՏՈՒՐԳԵԱՅ կրնար կարդացվի»²: Եթե այս ենթադրութիւնը (լոկ ենթադրութիւնը) հավանական է, ապա պարտադիր չէ այդ անունները փնտրել հեղինակի ցանկացած ժամանակում՝ VI դարում. Բուզանդը IV դարի երկրորդ կեսին Բասենի եպիսկոպոս նշում է Տիրիկ անունով մեկին. «Եւ էին երկու եպիսկոպոսք Բասենայ գաւառին, Մովսէս եւ Տիրիկ»³: Ավելի վաղ ժամանակի համար (IV դարի 20—30-ական թվականներ) պատմիչները տեղեկութիւններ չեն հաղորդում: Գուցե եղել են Տիրիկ կամ Մարկոս անուններով եպիսկոպոսներ, մտնավանդ եթե նկատի ունենանք, որ Բասենի կամ Բագրեանդի եպիսկոպոսների համար Տիրիկ անունը կարծեք եղել է ժառանգական⁴: Ազաթանգեղոսը հաղորդում է, որ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից քրմերի որդիներից ձեռնադրված եպիսկոպոսներից մեկի անունը եղել է Տիրիկէս⁵, թեև նշված չէ, թե ո՞ր թեմում:

Ի միջի այլոց նշենք, որ չի արդարանում Ակինյանի զարմանքը, երբ գրում է. «Երկու՝ Բագրեանդ և կամ մեկ Բագրեանդի երկու՝ եպիսկոպոս պետք է ենթադրել: Բայց այսպես հագիվ թե հնաւաւոր ըլլա»⁶ (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.): Ի՞նչ կա որ. Բագրեանդը կամ որեւէ մի այլ թեմ ունեցել է երկու եպիսկոպոս, թերևս այդպես կարելի է եզրակացնել Բուզանդի վերոնշյալ վկայութիւնից, իսկ ներսես Բ Բագրեանդացի կաթողիկոսի «Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս...» նամակի տակ, միմյանցից անջատված, ստորագրված է. «Տիրակ Բագրեանդեայ եպիսկոպոս» և «Մարկոս Բագրեանդեայ եպիսկոպոս»⁷, կամ մի այլ նամակում նշված է. «Ի Փովկասայ եւ ի Սամուէլէ Բասենոյ եպիսկոպոսաց»⁸: Ուրեմն, երկու եպիսկոպոս մեկ Բագրեանդին կամ Բասենին: Այստեղ տարօրինակ բան չկա: Մեկ թեմին որպես բացառութիւն, երկու եպիսկոպոս լինելը արձանագրված է նույնիսկ ավելի ուշ ժամանակի կանոնական որոշումներում: 1651 թ. Երուսաղեմի ժողովի կանոններում, որ Առաքել Դավրիժեցին բերում է համառոտ, կարդում ենք. «Հինգերորդ՝ միոյ վիճակի մի՝ լիցին երկու եպիսկոպոսք, եւ երկու առաջնորդք, բայց թէ կարի մեծ ինչ պատճառ ի մէջ գայցէ»⁹: Նախ՝ պետք է ընդունել, որ կյանքում որեւէ թեմ ունեցել է երկու եպիսկոպոս, որպեսզի ժողովը որոշում ընդուներ այն արգելելու մասին, երկրորդ՝ Երուսաղեմի ժողովը այդ երևույթը արգելում է վերապահութեամբ, թույլատրելով բացառութիւն, որը ստացել է օրենքի ուժ, արձանագրվելով ժողովի որոշումներում:

Այս փաստերը, հավանաբար, վրիպել են Ակինյանի ուշադրութիւնից:

Ակինյանը որոշելով, որ Տուրգ եպիսկոպոսը VI դարի Բագրեանդի Տիրիկ կամ Մարկոս եպիսկոպոսն է, այնուհետև փորձում է ընդհանուր շոշափելի եղբեր գտնել առաջարկվող բնագրի Տուրգ եպիսկոպոսի վերաբերյալ եղած «սա-

¹ Նույն տեղում, էջ 74:

² Նույն տեղում, էջ 75—76:

³ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1829, էջ 279:

⁴ Հմմտ. Բուզանդի վերոհիշյալ և «Գիրք թղթոց»-ի (էջ 73) վկայութիւնները:

⁵ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Կանայանց, Տփղիս, 1909, էջ 442:

⁶ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղեմի հայրապետի..., էջ 75:

⁷ Գիրք թղթոց, էջ 73:

⁸ Նույն տեղում, էջ 41:

⁹ Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1896, էջ 332:

կառույց ընդ արիանոսս միաւորեալ է եւ դարձեալ խղճեալ՝ վկայութեան և Հովհաննես Բ Գաբեղենեցի կաթողիկոսի և ալլոց նամակի տակ Բագրեանդի Տիրիկ կամ Մարկոս եպիսկոպոսների ստորագրության բացակայության միջև։ Նա դրում է. «որ Բագրեանդի եպիսկոպոսի անունը՝ Տիրիկ կամ Մարկոս չի տեսնու-վիր Հովհաննես Գաբեղենեցվո 568-ին գրած կրկին թղթերու մեջ, իսկ Բասենի աթոռին վրա կը ներկայանա Ներսես («ի ներսայ») Բասենո և Մարդաղո եպիսկոպոս տիտղոսով (Գիրք թղթոց, 78, 81)։ Ուստի Հայոց կաթողիկոսի Միաբանության ուխտեն դուրս ելած է Բագրեանդի եպիսկոպոսն և հաւած անշուշտ Ազվանից և Սյունյաց միութեան»¹ (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.)։ Եթե այսպես մոտենանք, ապա Հովհաննես Բ Գաբեղենեցի կաթողիկոսի անմիջական նախորդ Ներսես Բ Բագրեանդացի կաթողիկոսի և ալլոց «Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս...» թղթի տակ ստորագրված Հարթի եպիսկոպոս Պարգեը, Արշամունյաց եպիսկոպոս Վաղոտը, Արծրունյաց եպիսկոպոս Գրիգորը, Ապահոնյաց եպիսկոպոս Հոհանը, Արշարունյաց եպիսկոպոս Հովուկը և ուրիշներ², կամ սրանց հաջորդները չեն ստորագրել Ակինյանի նշած նամակի տակ³, ուրեմն սրանք էլ «Հայոց կաթողիկոսի միաբանության ուխտեն դուրս ելած» են և հարած անշուշտ Ազվանից և Սյունյաց միութեան»։

Եթե հարցերն այսպես, լուկ ենթադրութիւններով և առանց փաստերի, լուծվեն, ապա շատ անհարիր եզրակացութիւնների կհանդիպենք։ Թե ինչո՞ւ վերոհիշյալ եպիսկոպոսները չեն ստորագրել նշված նամակում, ինչո՞ւ երկու գավառ ունեցել է մեկ եպիսկոպոս կամ մեկ գավառ երկու եպիսկոպոս և նման ալլ ինչուներ, դժվար է, գուցե և անհնար, առայժմ լուսաբանել, անհրաժեշտ փաստեր շունենալու պատճառով, իսկ առանց դրանց լուկ ենթադրութիւնները գործին չեն օգնում։

Ըստ երևութիւն, այս հարցի քննութիւնից և իր եզրակացութիւններից (թե ենթադրութիւններից) գոհ չլինելով Ակինյանը գրում է. «Խնդիրը այս տեսակետի առնելով ալ լուծված չ'ըլլար Տուրգյա «Բասենոյ եւ Բագրեանդեայ» թեմերու եպիսկոպոս հորջորջվելու կնճիռը։ Այս հարցը որչափ ալ այժմ անբացատրելի կ'երևա, քայց բարդութիւնն նույն գարուն համար բոլորովին ալ եզական չէ»⁴։ Եթե VI դարի համար Ակինյանը տեսնում է բարդութիւն և այն էլ ոչ «եզական», ապա այդ բարդութիւնն ինչքան կնճոտ կլինի պատմագիր-ների նույնիսկ անձուկ վկայութիւնների բացակայության պայմաններում IV դարի վերաբերյալ։ Նշանակում է՝ քանի դեռ նոր փաստեր չունենք, պետք է հենվենք եղած վկայութիւնների համեմատական քննութեան վրա և հանգենք սրանցից բխող եզրակացութիւններին։

¹ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 76։ Ի դեպ, Վ. Հացունին իրական չի համարում Մ. Վաղանկատվացու վկայութիւնը Սյունյաց եպիսկոպոսների (Պետրոսի և՛ Վրթանեսի) ապստամբութիւնը հայ կաթողիկոսական աթոռի դեմ (Բաղմավէպ, 1931 թ., էջ 66—68)։ Նա գրում է. «Ոչ Պետրոս և ոչ Վրթանէս հայրապետական աթոռն զատված շապրեցան երբեք» (նույն տեղում, էջ 68)։ Այդ եզրակացութեան համար հիմք է ընդունում Հովհաննես Բ Գաբեղենեցի կաթողիկոսի Վրթանեսին ուղղված նամակի հետեւյալ տողերը. «Որպէս ցայժմ լեալ էք ազգ սուրբ, ժողովուրդ սեպհական տեառն Աստուծոյ, նոյնպէս և այժմ՝ էք և մինչև յավիտեան...» (Գիրք թղթոց, էջ 79)։

² Գիրք թղթոց, էջ 73։

³ Նույն տեղում, էջ 78, 81։

⁴ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 76։

Մակարի թղթում երկու անգամ հիշվում է արիանոսների մասին, ահա այդ տեղերը. 2 հոդվածում Մակարը հաղորդում է փրկական խորհուրդը զգուշութամբ կատարել «զի մի՝ արիանոսացն մերձ լինելով» և վերջում, երբ խոսում է Տուրդ եպիսկոպոսի մասին, «որ սակաւութ ընդ արիանոսս միաւորեալ է եւ դարձեալ խղճեալ»։ Վ. Հացունին այս մասին գրում է. «Այդ կցորդութիւնն արիանոսաց հետ կը յարմարի Դ դարուն, մինչ վեցերորդին Հայք գործ ունեին նեստորականաց հետ, և արիանոսք վաղուց լռել էին։ Նույն ինքն Մակար արիանոսներն միայն կը զգուշացնէ զՀայս, ապացույց, թե նեստոր ու Եվտիքես չկային տակավին»¹։ Ակինյանը առաքելում է նաև սրա դեմ, գրելով, որ եթե VI դարում արիանոսները չէին կարող երևալ Հայաստանում, ապա «Դ դարու համար անհեթեթ է կարծել, թե Հայաստան արիանոսներ գոյութիւն ունեցած ըլլան»²։ Բանն այն է, որ արիանոսները մեծ աղմուկ էին հանել Արևմուտքում։ Նրանք դատապարտվեցին Նիկիայի ժողովի կողմից, որին մասնակցում էին նաև Մեծ և Փոքր Հայքի ներկայացուցիչները։ Մակարը զգալով արիանոսների վտանգի մեծութիւնը, զգուշացրել է Հայոց հովվապետին հնարավոր վտանգի ներթափանցումից, մանավանդ որ այդ ժամանակ քրիստոնեութիւնը տակավին խոր և ամուր արմատներ չունէր հայ ժողովրդի մեջ. հիշենք Վրթանես կաթողիկոսի դեմ կազմակերպված մահափորձը Աշտիշատում, որին մասնակցում էր նաև թագուհին³։

Ակինյանը, այնուհետև, փորձում է բացատրել իր վարկածը, դարձյալ դիմելով լուկ ենթադրութիւնների. «Ես կը կարծեմ թե «Արիանոսք կամ սխալ իմացումն է հունարեն սկզբնագրին αἰρεσιζὼς, αἰρεσιώτης. «հերձուածող» բառին, և կամ ավելի հավանորեն «արիանոսք» գործածված է իբրև հակադրութիւն «նեստորիանոսք» հորջորջման»⁴։

Ակինյանի փորձառու աչքից դժբախտաբար վրիպել է կարևոր մի փաստ։ Խոսելով Անանիա Հաղբատեցու (XI դար) «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» աշխատութեան «Վասն տօնի Մենդեան Քրիստոսի» գլխի մասին և վերջինիցս մեջբերելով ընդարձակ քաղվածք⁵, նա նշում է, որ այս գլուխը հայտնի է նաև Անանիա Երևակացու անունով և կրում է «Ի Յայտնութիւն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ» խորագիրը։ Ակինյանի կարծիքով Անանիա Հաղբատեցու այս գրութիւնը, հետագա ընդօրինակողները շփոթել են երկու Անանիաների գրութեան հեղինակութիւնը և վերագրել Անանիա Երևակացուն։ Այս գրութիւնն իրականում Անանիա Հաղբատեցունն է, թե Անանիա Երևակացունը, Ակինյանը քննութեան հարց չի դարձրել և անուշադրութեամբ է անցել այդ խնդրի վրայով։ Այս քննենք ավելի մոտիկից։

Ակինյանը խոսելով Մակարի թղթի հնագույն բնագրի և նույնի Կանոնագրքում պահված խմբագրութեան աղբյուրի մասին գրում է. «Թղթիս այժմյան օրինակը, պահված Կանոնագրքի մեջ, կներկայացնէ համառոտութիւն մը ընդարձակ բնագրին, կատարված առանց տարակուսի ԺԱ դարու սկիզբը։ Սկզբնագիրը, այնպես ինչպես ելած էր Մակարի ձեռքեն, եղած է ընդարձակ,

¹ Բազմավէպ, 1929, էջ 260։

² Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 77, տե՛ս Վ. Հացունու առաքելութիւնը («Բազմավէպ», 1931 թ., էջ 71)։

³ Բուզանդ, էջ 7—8։

⁴ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 78։

⁵ Նույն տեղում, էջ 82—84։

առանձին մուտքով և գլխարկարգությամբ: Բնագրին այս կազմությունը կնկատվի նաև այն բեկորներին, որ պահպանված են այժմյան օրինակին ավերակներու մեջ¹:

Ակինյանի դիտողությունները սկզբնական բնագրի ընդարձակ լինելու, վերջինիս այլ կազմություն ունենալու վերաբերյալ միանգամայն ճիշտ են: Եվ նա մի քանի դեպքերում նշում է ներկա բնագրի մեջ տեղ գտած հսկայական թյունների մասին²: Սակայն նա խիստ սխալվում է, երբ այս թղթի ընդարձակ բնագրից օգտվելը վերագրում է XI դարի հեղինակի Անանիա Հաղբատեցուն³: Անանիա Հաղբատեցու «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկարնակաց» աշխատության ԺԲ ճառը կոչվում է «Վասն տաւնի Մենդեանն Քրիստոսի»⁴: Ակինյանը որպեսդի ցույց տա, որ Մակարի թուղթը սկզբնապես եղել է ընդարձակ, քան Կանոնագրքում եղածը, իր գրքի 82—84-րդ էջերում դեմ առ դեմ բերում է այս երկու բնագրերից ընդարձակ հատվածներ: Մենք ևս բերում ենք այդ հատվածները, օգտվելով Մատենադարանի № 567 ձեռագրի և Կանոնագրքի համապատասխան բնագրերից:

Աւագիւտ Հաղբատեցի, X 567 ձեռ.

Մակարի կաճոնախումբ, Կաճոնագրքի ներկա հատորում

«Իսկ յաւուրս սրբոյն Կոստանդիանոսի, ի սուրբ ժողովոյն նիկիա ոչ եղև ընկալեալ տօնս այս ի սրբոց հարցն, այլ ըստ նոյն կանոնի սրբոց առաքելոցն սահմանադրեցին տօնել: Եւ յայտ ի թղթոյն երանելոյն Մակարա հայրապետին Երուսաղէմի, զոր ի Հայաստանեայցս գրեաց յաշխարհ, յաղաղս խրատու սրբոյ մկրտութեան, քանդի նա մի էր ի սրբոց հարցն Յօղիցն, որ ի նիկիա: Եւ գրեալ է այսպէս ի Զ-երորդ գլխի հրամանի խրատտութեանն. «Բայց կարդաւորութիւն մկրտութեան սուրբ աւագանին եւ փոյթ յօժարութեան երից տօնիցն մկրտութեան, յորում առաւել եւս փափագին մերս դաւանել ի մկրտութիւնն զընծայեալսն Աստուծոյ, եւ կատարեալ զօրինակ մեծի փրկական խորհրդոյն, յոր ի սուրբ եւ յերեւելի աւուրս կատարեցաւ: Եւ այժմ մեծաւ փափագանօք փութան կատարել ի սուրբ տեղիսս Քրիստոսի, զոր պարտ է եւ ամենայն քրիստոնէից երկիդածացս Քրիստոսի կատարել ի նոսա զկոչումն մկրտութեանն սուրբ Յայտնութեանն եւ ծննդեանն Տեառն, եւ փրկական Զատկի կենարար շարշարանացն Քրիստոսի եւ ի շնորհալից Պենդակոստէին, յորում էջք աստուածային Հոգւոյն ի մեզ ծաւալեցան: Զոր պարտ է զիրաքանչիւր սրբոց տօնից պատճառ մկրտութեանն ծանուցանել, զի եւ դուք ի նոյն փութացեալք կատարեցէք: Քանդի լուսաւոր աւր ծննդեանն Քրիստոսի եւ

¹ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 81, հմմտ. էջ 108:

² Նույն տեղում, էջ 84—89, թեև վ. Հացունին առարկում է նաև դրա դեմ (Բազմավկա, 1931 թ., էջ 71—72):

³ Նույն տեղում, էջ 15—16, 81 և շար.:

⁴ Տե՛ս մեր Մատենադարանի № 567 ձեռագիրը, էջ 89ա—97բ:

մեր մեղսաքաւիչ ծնունդ սուրբ աւազանին ի նմին փրկական աւուրն կատարեցի, այլ ի նմին աւուրն առ ի յանձն մկրտել յաղագս առ մեռն զիջանելոյ: Զի ոչ եթէ ինքն կարօտ էր սրբաթեան, այլ զի զմեզ կամեցաւ սրբել ի մեղաց պղծութենէ, որ մեծաձայն գոչմամբ աղաղակէ ասելով. «Եթէ ոչ ոք ծնցի ի ջրոյ եւ ի հողոյ՝ ոչ մտանել կարէ յարքայութիւնն Աստուծոյ մերոյ Քրիստոսի»: Ըստ նմին օրինակի ծնեալք ընդ նմա եւ մկրտեալք ընդ նմին եղիցուք ի սուրբ աւուրն ծննդեանն Քրիստոսի: Իսկ ի կենսաբեր ծարութեանն Զատկին ի ձեռն մեռուցանելոյ զմեզս մեր ի ջուրս աւազանին՝ [նմանողք լինիմք մեռելութեան մահու Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ երեւիլն ընկղմամբն քաղել ի ջուրս սրբոյ աւազանին] զերեւորեալ զբաղումն՝ Տեառն մերոյ նշանակեմք յանձինս մկրտելոցն, զոր եւ աստուածային առաքեալ յայտնապէս ցուցանէ ասելով, քէ «Թաղեալք ընդ նմին մըկրտութեամբն, ի ման նմանողք եղիցումք նմանութեան մանու նորա. զի եւ նորագութեամբ յարութեանն ճաղորդի լինիցիմք նմա ի կեանսն յաւիտեակեանս:

Իսկ յաւուրն շնորհապարգեւ սրբարար Պէնտակոստէին զլուսապայծառ ազդումն Հոգւոյն Սրբոյ կենդանարարի, որ ի տեսակս հրեղէն լեզուաց իջեալ յառաքեալսն երեւեցաւ, պարգեւելով նոցա ձեռս ի վերայ մկրտելոցն դնելով պարգեւաւ, ընդունելով ի շնորհաց Հոգւոյն: Ըստ նմին օրինակի եւ մեք ի նմին աւուր ձեռս ի վերայ մկրտելոցն դնելով նոյն հոգի պարգեւի, զորոյ զօրինակն զգուշութեամբ անխափան կատարեմք, զի կատարեալք լիցուք».

զայս Մակարիոս»¹ (ընդգծումը Ակինյանինն է —Վ. Հ.):

Ինչպես նշեցինք վերևում, Ակինյանին հայտնի էր, որ Անանիա Հաղբատեցու վերևում նշված աշխատության ժԲ գլուխը (Ակինյանը նշում է ԺԱ)³ վերագրված է Անանիա Շիրակացուն՝ թի Յայտնութիւն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ» խորագրով: Բերում ենք այդ ճառի համապատասխան հատվածը պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանի հրատարակության համապատասխան. «Իսկ յաւուրս սրբոյն Կոստանդիանոսի, ի սուրբ ժողովին Նիկիայ ոչ եղեւ ընկալեալ տաւնս այս ի սրբոց հարցն. այդ ըստ նոյն կանոնի սրբոց առաքելոցն սահմանեցին տաւնիւ: Եւ յայտ է ի թղթոյ երանելւոյն Մակարայ հայրապետին Երուսաղէմի, զոր ի Հայաստանեայցս գրեաց աշխարհ յաղագս խրատու սրբոյ մկրտութեանն. քանզի նա մի էր ի սրբոց ՅԺԸ հարանցն, որք ի Նիկիա. եւ դրեալ է այսպէս ի վեցերորդ գլխի հրամանի խրատութեանն, բայց կարգաւորութիւն մկրտութեան սրբոյ աւազանին եւ փոյթ յաւթարութեանն Գ տաւնիցն, յորում առաւել եւս փափագեն միգազդ փութացուցանել ի մկրտութիւն զընծայեալսն Աստուծոյ, եւ կա-

Եւ երեւիլն ընկղմամբն քաղեալ ի ջուր սուրբ աւազանին, զերեւարեալ թաղումն Տեառն նշանակեմք յանձինս մկրտելոցն: Զոր եւ աստուածային առաքեալն յայտնապէս ցուցանէ ասելով, քէ՝ «Թաղեցաք ընդ նմա մըկրտութեամբն, նմանողք եղիցուք նմանութեան մանու նորա, զի նորագութեամբ յարութեանն ճաղորդ լինիցիմք նմա ի կեանսն յաւիտեակեանս»: Եւ այսպէս ուղիղ դաւանութեամբ ձեռս ի վերայ դնելով՝ պարգեւեալ լինի Հոգին Սուրբ ի փրկութիւն մեզ, լուսաւորել զկոչեցեալսն յորգեգրութիւն: Եւ հաւատովք աւծանիմք յիւր սրբութեանն»:

¹ էջ 89բ—90բ:

² էջ 223:

³ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 15, ծանոթ. 1:

ստարել ղաւրինակ մեծ փրկական խորհրդեանն, որ ի սուրբ եւ յերեւելի աւուրս կատարեցաւ: Եւ զայս մեծաւ փափագանաւք փութան կատարել ի սուրբ անդիսս Քրիստոսի, զոր պարտ է եւ ամենայն քրիստոնէից երկիւղածաց Քրիստոսի կատարել ի նոսա զկոչումն մկրտութեանն ի սուրբ յայտնութեանն ծննդեանն տեառն, եւ փրկական զատկի կենարար շարշարանացն Քրիստոսի, եւ ի շնորհալից Պենտակոստին, յորում աստուածային էջք Հոգւոյն կենդանարարի ի մեզ ծաւալեցան: Զոր պարտ է զիւրաքանչիւր տաւնիցն պատճառ ծննդեանն եւ մկրտութեան ծանուցանել, զի եւ դուք ի նոյն փութացեալք կատարեցէք. քանզի լուսաւոր ծննդեանն Քրիստոսի եւ մեր մեղսաքաւիչ ծնունդ սրբոյ աւազանին ի նմին փրկական աւուրն կատարեցաւ, զի ի նմին աւուր առ յանձն մկրտիլ յաղագս առ մեզն զիջանելոյ: Զի ոչ եթե ինքն կարաւտ ինչ էր սրբութեան, այդ զմեզ կամեցաւ սրբել ի մեղացն պղծութենէ, որ մեծածայն գոչմամբ աղաղակէ ասելով, եթե ոչ որ ծնցի ի ջրոյ եւ ի հոգւոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւնն Աստուծոյ. դի րստ նմին արինակի ծնեալք ընդ նմա, եւ մկրտեալք ընդ նմին եղիցուք ի սուրբ աւուր ծննդեանն Քրիստոսի:

Իսկ ի կենսաբեր յարութեանն զատկին, ի ձեռն մեռուցանելոյ զմեզս մեր ի չուրս աւազանին նմանողք լինիմք մեռելութեան մահուան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ երեքին ընկղմամբն թաղել ի ջուրս սրբոյ աւազանին, զերեքտուրեայ թաղումն տեառն մերոյ նշանակեմք յանձինս մկրտելոցն, զոր եւ աստուածայինն առաքեալ յայտնապէս ցուցանէ, ասելով, թէ թաղեալք ընդ նմին մկրտութեամբն, նմանողք եղիցուք նմանութեան մահու նորա, զի եւ նորոգութեամբ յարութեանն հաղորդ լինիցիմք նմա ի կեանսն յաւիտենականս:

Իսկ յաւուրն շնորհապարգեւ սրբարար Պենտակոստինն զլուսապայծառ ազդումն Հոգւոյն կենարարի, որ ի տեսակս հրեղէն լեզուաց իջեալ յառաքեալսն, պարգեւելով նոցա ձեռս ի վերայ մկրտեցելոցն դնելով, ընդունելով պարգեւս ի Հոգւոյն շնորհաց: Ըստ նմին արինակի եւ մեք ի նմին աւուր ձեռս ի վերայ մկրտելոցն դնելով, նոյն հոգի պարգեւի, զորոյ զաւրինակն զգուշութեամբ անխափան կատարեմք, զի կատարեալք լիցուք: Զայս Մակարիոս¹:

Ինչպես դժվար չէ նկատել՝ Անանիա Հաղբատեցու և Անանիա Շիրակացու մեջբերված հատվածների մեջ իմաստային և էական տարբերություններ չկան: Ավելին, նույնությամբ գնում են ոչ միայն Հաղբատեցուց և Շիրակացուց բերված վերևի մեջբերումները, այլև Հաղբատեցու «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկարնակաց» աշխատության ժԲ գլուխը սկզբից՝ «Բազում աշխատութիւնն գործառնութեանս մերոյ վասն սրբոյ տօնիս յԱստուծոյ էր»² մինչև նույն ձեռագրի 96-րդ ք էջի «Բայց նա ուրեմն խոտանեն բանք ճշմարտի. սակայն ոչ թիւրեւցուք ի ճանապարհէ հարցն» հատվածը³: Միայն այստեղից հետո տարբեր են Անանիա Հաղբատեցու և Անանիա Շիրակացու ընդգրկելի վերջին փոքր մասը:

Այժմ մնում է պարզել, թե այս բնագիրը ումից ումն է անցել. Շիրակացուց Հաղբատեցու՞ն, թե ընդհակառակը, ինչպես կարծում է Ակինյանը: Ամբողջ

¹ Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Երևան, 1944, էջ 283—284:

² № 567, էջ 89ա:

³ Այս ամբողջը՝ մի քանի էջ տե՛ս և հմմտ. Շիրակացու նշված ճառի հետ (պրոֆ. Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, էջ 283՝ «Բազում աշխատութիւն գործառնութեանս մերոյ վասն սրբոյ տաւնից» հատվածից մինչև 290-րդ էջի «Բայց նա ուրեմն խոտան են՝ բանք ճշմարտի, սակայն ոչ թիւրեւցուք» հատվածը):

հարցն այն է, որ Անանիա Շիրակացու նշված ճառը գտնվում է մեր Մատենադարանի թղթյա հնագույն ձեռագրում¹, որի ընդօրինակությունը կատարվել է 971 թ., այսինքն այն ժամանակ, երբ Անանիա Հաղբատեցին հավանաբար դեռ չէր ծնվել: Նշանակում է՝ մինչև Անանիա Հաղբատեցին այս ճառը գոյություն ունեի: Մյուս կողմից, Անանիա Շիրակացին վերևի մեջբերման հատվածի սկզբում շատ որոշակի գրում է, որ մկրտության վերաբերյալ Մակարը նամակ է գրել Հայաստան: Կարծես Անանիա Շիրակացին կանխազգում էր, որ կարող են հետազայում նամակի հեղինակին՝ Մակարին շփոթել ուրիշների հետ, ինչպես այս դեպքում, նամակում ավելացնում է, թե խոսքը որ Մակարին է վերաբերում՝ այն Մակարին, որը մասնակցել է 325 թ. Նիկիայի ժողովին²: Ուրեմն, VII դարում սույն նամակը գիտեին որպես Մակար Ա-ի հեղինակություն: Հետևապես կասկած չի մնում, որ Անանիա Հաղբատեցին «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» աշխատության ժԲ գլուխը վերցրել է Անանիա Շիրակացուց: Այս բանը նշում է նաև ինքը՝ Անանիա Հաղբատեցին և չգիտես ինչու այն դարձյալ վրիպել է Ակինյանի ուշադրությունից: Անանիա Հաղբատեցին նշված աշխատության ժԳ՝ «Պատճառ երկից սրբասացութեանն, զոր Հայք ի դէմս Որդւոյ ասեն» գլխի³ սկզբի մասում գրում է. «Թէ վասն էր երկիցս սրբասացութիւնն վերաբերի հասարակածութեանն եւ մի երրեակ խաչեցարն կցորդ ի վերայ յատուկ յանուն միածնի՝ որդւոյն Աստուծոյ, եւ թէ յորում ժամանակի եւ յորոց ոմանց նախ կարգեցաւ. բայց նախ ղյառաջադրեալ զխորհուրդ խաչին տեսչիր սկզբնաւորեալ ի կենաց տնկոյն որ ի դրախտին, զի անդուստ ի վերուստ իսկ արկեալ էր ի միտ երեքսրբեան տէրութեան զխորհուրդ փրկագործ խաչելութեան Աստուածն բանի, զոր յայլում տեղւոջ քաղեալ եմ եւ եղեալ. եւ ապա զայս, զոր յԱնանիա վարդապետին գրեցն համառօտիւ ժողովեցի»⁴ (ընդգծումը մերն է —Վ. Հ.): Թվում է, թե Հաղբատեցին «յԱնանիա վարդապետին գրոցն» ասելով նկատի ունի միայն Անանիա Շիրակացուն և նրա գրվածքները: Այդ մասին առարկություն հագիվ թե լինի: Գուցե առարկություն լինի այն մասին, թե Հաղբատեցու այս վկայությունը չի կարելի տարածել միևնույն աշխատության ժԲ գլխի վրա, այլ խոսքը այստեղ վերաբերում է միայն նույն աշխատության ժԳ գլխի աղբյուրներին: Սակայն այն փաստը, որ Շիրակացու Հայտնության ճառը գոյություն ունեի մինչև Հաղբատեցու ծնունդը մի կողմից և վերջինիս վկայությունը Շիրակացու գրվածքներից ծաղկաքաղ անելու մասին («համառօտիւ ժողովեցի») մյուս կողմից, ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ Հաղբատեցին օգտվել է Շիրակացուց: Հետևապես Մակարի թղթի ընդարձակ բնագրից օգտվել է ոչ թե Անանիա Հաղբատեցին XI դարի առաջին կեսին, այլ Անանիա Շիրակացին VII դարում⁵ և այն գիտե որպես Մակար

¹ № 2679.

² Անանիա Շիրակացու մատենադրությունը, էջ 283: Նույն միտքը բառացի տե՛ս Անանիա Հաղբատեցու անունով № 567 ձեռագրից վերևում մեջբերված ընդարձակ հատվածի սկզբում:

³ № 567, էջ 98ա—111բ:

⁴ Նույն տեղում, էջ 98ա:

⁵ Մովսես Կաղանկատվացին գրում է. «նույնպէս Մարկոս (կարգա Մակարիոս—Վ. Հ.) հայրապետն Երուսաղէմի, որ մի էր ի Նիկիական հարցն, յիւրում խրատական թղթին գրեաց առ Հայս յաղագս մկրտութեան, եթէ ի միում աւուր տօնեմք ղՄնունդն և զՄկրտութիւնն, զորօրինակ մահն և թաղումն անկատար է առանց յարութեանն...» (Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, III գլ. ԺԴ, էջ 362): Այս ամբողջն արտահայտված ենք գտնում Մակար Ա-ի Վրթանես

Ա-ի գրած: Եթե այս թուղթը դրված լիներ՝ Մակար Բ-ի կողմից VI դարի երկրորդ կեսին՝ 567 թ¹, ինչպես կարծում է Ակինյանը, Անանիա Շիրակացու, որպես մատենագիր հանդես գալուց 50—60 տարի առաջ, հազիվ թե Շիրակացին շփոթեր թղթի հեղինակներին, մանավանդ որ նա գիտեր երկու Մակարների գործունեությունը²: Նշանակում է Մակար Ա-ի թղթի մասին ունենք հանվանե վկայություն VII դարից: Ուստի Ակինյանի «Ե»-է դարերու հայ մատենագիր-պատմագիրներու անժանոթ է թուղթս հանվանե»³ պնդումը ճիշտ չէ: Ինչպես նաև ճիշտ չէ նրա մի այլ պնդումը. «Անանիա Հաղբատեցի, երբ Պետրոս Գետա-դարձ կաթողիկոսի (1019—1054) հրամանով կը գրեր յուր Հակաճառությունը, ուներ աչքի առաջ Մակարի թղթին ընդարձակ օրինակը և անկե կը բերեր յուր կողմաները, ուստի անժանոթ էր իրեն թղթին համառոտ խմբագրությունը Կանոնագրքին մեջ»⁴: Իրականում Մակարի թղթի համառոտ խմբագրությանը անժանոթ էր Անանիա Շիրակացին, իսկ Անանիա Հաղբատեցին նշված թղթի ընդարձակ բնագիրը օգտագործել է վերջինիս միջոցով:

Մի այլ հանգամանք: Ճիշտ է Ակինյանի դիտողությունը, որ Կանոնագրքում պահված այս բնագրի վերնագիրը սկզբնականը չէ և այն «Առանց տարակույսի կանոնագրոց խմբագրչեն է, ուստի և անհարազատ»⁵: Եվ նա ենթադրում է, որ խորագիրը սկզբնապես պետք է լիներ այսպես. «Մակարիոսի արքեպիսկոպոսի Երուսաղէմի կանոնադրութիւն յաղագս կարգաց Կաթողիկէ եկեղեցւոյ, առ քրիստոսասէր եւ երկիւղած եպիսկոպոսապետն Վրթանէս եւ առ համօրէն եպիսկոպոսս եւ քահանայս Հայոց»⁶: Այս ենթադրության համար նա վկայակոչում է բնագրի նախաբանի հետևյալ հատվածը. «Վասն երկիւղին Աստուծոյ ոչ հեղգացաք... Ես Մակարիոս արքեպիսկոպոս Երուսաղէմի եւ ամենայն բազմութիւն եպիսկոպոսացս, որ ընդ իս են՝ [եւ] առաքել ի կողմանսդ Արեւելից առ քրիստոսասէր եւ երկիւղած եպիսկոպոսապետդ Վրթանէս եւ առ համալրէն եպիսկոպոսս եւ քահանայս Հայոց»⁷:

Հարց է առաջանում. եթե այս շարադրանքն ընդունում է Ակինյանը, ապա ինչո՞ւ է նա գտնում, որ Մակարը նամակը գրել է ոչ թե Հայոց կաթողիկոս Վրթանեսին, այլ Սյունյաց եպիսկոպոս Վրթանեսին: Այս առթիվ հիշում ենք Վ. Հացունու բացատրությունը. «Ոչ Սյունյաց առաջնորդը կրնար «եպիսկոպոսապետ» կոչվիլ և ոչ ալ Մակար կարող էր խոսիլ ամբողջ հայ կղերին՝ սոսկական եպիսկոպոսի մը բերանով, փոխանակ Հայոց կաթողիկոսին՝ որ կը հրամայէր եպիսկոպոսաց, և ինքը միայն կրնար լսեցնել յուր ձայնը»⁸:

Կաթողիկոսին գրած թղթի ընդարձակ բնագրում (տե՛ս վերևի ընդարձակ քաղվածքում, էջ XCIII—XCIV, իսկ Նույնի Կանոնագրքում մտած համառոտ տարբերակում չի պահվել միայն «եթէ ի միում աւուր տօնեմք զՄնունդն և զՄկրտութիւնն» հատվածը:

Հնարավոր է, որ Մովսես Կաղանկատվացին այս մեջբերումը վերցրած լինի Անանիա Շիրակացուց: Բոլոր դեպքերում Մակար Ա-ի թղթի մասին տեղեկություն ունենք նաև X դարից:

¹ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 77:

² Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 284, 395—396:

³ Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի հայրապետի..., էջ 22:

⁴ Նույն տեղում, էջ 108:

⁵ Նույն տեղում, էջ 11:

⁶ Նույն տեղում, էջ 11:

⁷ Տե՛ս սույն հատորը, էջ 219—220. համտ. նաև Դ հոդվածի սկիզբը:

⁸ Բազմավէպ, 1929, էջ 260, տե՛ս նաև նրա երկրորդ հոդվածում (Բազմավէպ, 1931 թ., էջ 70):

Թվում է, թե պարզ է ասված: Ասվածը ցույց է տալիս, որ սույն կանոնա-
խումբը Երուսաղեմի հայրապետ Մակար Ա-ի նամակն է ուղղված Հայոց
կաթողիկոս Վրթանեսին (IV դար) և Ալիհյանի խաչընդու ջանքերը այն
վերագրելու Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսին (VI դար)¹ իզուր են:

Կարինի կաթոնեցյալ ժողովի կանոնախումբը Կանոնագրքում դրված է 42
(ԽԲ)-րդ համարի ներքո: Հենց սկզբից ասենք, որ այստեղ նշված Կարինի ժողո-
վը ոչնչով չի լծորդվում մեր սկզբնաղբյուրներում բազմիցս հիշատակվող այն
ժողովի հետ, որ հրավիրեց Հերակլ կայսրը, ուր և Եզր կաթողիկոսն ընդունեց
քաղկեդոնական դավանանք: Պատմիչների մեծ մասի հավաստմամբ (Ասողիկ,
Սամուել Անեցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Ստ. Օրբելյան և Բրիչյան) այս
ժողովը հրավիրվել է Կարինում, մինչդեռ Սերեոսը և Հովհ. Դրասխանակերտ-
ցին այդ մասին նշում չունեն: Սերեոսը դրում է. «Եւ զնաց կաթողիկոսն
յերկիրն Ասորեստանի, ետես վթապաւորն եւ հաղորդեցաւ ընդ նմա աւրինաւք»²,
իսկ Հովհ. Դրասխանակերտցին անորոշ է դրում. Եզր կաթողիկոսն «յանձն
առնու երթալ առ կայսր»³ հավանաբար Երուսաղեմ: Սկզբնաղբյուրների հավաս-
տած Կարինի ժողովը տեղի է ունեցել 629 թ.: Վերջինիս մասին պատմիչների
հաղորդածն էլ հավանաբար անցել է Հայաստանում հրավիրված ժողովների մի
քանի ցուցակներին, օրինակ, Հովհ. Օձնեցու⁴, Մխիթար Գոշի⁵, Ստ. Օրբելյանի⁶
և Անանունի⁷:

Այսպիսով, առկա եղած փաստերը վերաբերում են Հերակլ կայսեր և Եզր
կաթողիկոսի ժամանակ Կարինում կայացած ժողովին: Իսկ մեզ հետաքրքրող
Կարինի ժողովի մասին սկզբնաղբյուրները բացարձակ առումով լռում են:
Միակ սկզբնաղբյուրը այդ մասին առաջարկվող կանոնախմբի առաջա-
բանն է, այն էլ, դժբախտաբար, հակասական տեղեկություններով լի:
Այստեղ կարդում ենք, որ Թեոդուպոլսում (Կարին) տեղի է ունեցել ժո-
ղով «հրամանաւ մեծի Թապաւորին Յուստինեայ» «հանդերձ կաթողիկո-
սաւն Հայոց Սահակաւ»: Թերևս քննության առանձին նյութ չդարձնենք
XIV—XV դարերի մատենագիր Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք Հարցմանց»-ի՝
այս ժողովին վերաբերող տողերը, ուր կարդում ենք. «Երկրորդն է ժողովն
Թէոդուպոլսի, որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք: Ոչ այն զոր յետոյ Հերակլ
քաղկեդոնիկ ժողովեաց եւ խաբեաց զԵզր կաթողիկոսն Հայոց: Այլ հրամանաւ
մեծի Թապաւորին Ուստիանեայ ժողովեցան Յունաց եւ Հռոմոց եւ Հայոց եւ Վրաց
եւ Աղուանից եպիսկոպոսունք եւ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ, եւ հաստատեցին
զկանոնսն երից սուրբ ժողովոյն որ ի Նիկիայ, ի Կոստանդնուպոլիս եւ յԵփե-
սոս: Եւ նզովեցին զաղանդն Մարկիանու եւ զԱրտեմոնի եւ զտումարն Լեոնի.
Եւ միաբանեցան ի մի հաւատս սուրբ առաքելոցն եւ ի կանոնս սուրբ ժողովոյն
ինչ պէտք էին յաւելին գլուխս Թ ի զգուշութիւն եկեղեցւոյ»⁷: Սակայն այս
տեղեկությունը համարում ենք նշանակազուրկ, քանի որ քաղված լինելով
Կանոնագրքի սույն կանոնախմբից՝ նորութուն չի բովանդակում:

¹ Պատմութիւն..., էջ 102:

² Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 77:

³ Գիրք թղթոց, էջ 221, 223:

⁴ № 2966, էջ 67ա:

⁵ Պատմութիւն..., էջ 455:

⁶ № 2335, էջ 36բ:

⁷ Գիրք հարցմանց, էջ 544:

Ուսումնասիրողներից Միքայել Չամչյանը, Արեւ Մխիթարյանցը, Ներսես Մելիք-Թանգյանը, Լեոն և ուրիշներ, իրենց ուսումնասիրություններում անտեսել են այս ժողովի որոշումները և լռությամբ անցել դրանց կողքով, սակայն առանձին ուսումնասիրողներ փորձել են հավաստել այս կանոնախմբի վավերականությունը և ցույց տվել, թե ե՞րբ կարող էր տեղի ունենալ այդ ժողովը։ Կարապետ եպիսկոպոսի (Տեր-Մկրտչյան) կարծիքով Կարինի այս ժողովը, ինչպես ակնարկված է կանոնախմբի առաջաբանում, հրավիրվել է Հայոց կաթողիկոս Սահակ Բ Հարթացու (իմա՝ Ուղկացու, 534—539 թթ.) օրոք 532 թվականից առաջ¹։ Մ. Օրմանյանը կարծում է, որ այդ ժողովը կայացել է 692 թ. Տրուսյան ժողովից հետո, ի հակադրություն քաղկեդոնականության և Տրուսյան ժողովի, ուր հայ եկեղեցու ժիսական խնդիրների մասին մի քանի կանոններ էին ընդունված։ Օրմանյանը թեև որոշ տարակուսանքով, բայց այնուամենայնիվ կարծում է, որ Կարինի ժողովը քանի որ չհամապատասխանեց Հուստինիանոս Բ կայսեր կամքին և չհամաձայնեց Քաղկեդոնի դավանության, զայրացրեց կայսրին, և վերջինս Հայոց կաթողիկոս Սահակ Գ Ձորոփորեցուն (677—703 թթ.) հինգ եպիսկոպոսների և մի քանի իշխանների հետ բանտարկեց և ուղարկեց Կ. Պոլիս²։

Այսպիսով, Կարապետ եպիսկոպոսի կարծիքով Կարինի ժողովը հրավիրվել է Հուստինիանոս կայսեր և Սահակ Բ Հարթացի կաթողիկոսի օրոք 532 թ. առաջ, իսկ Օրմանյանի կարծիքով՝ Հուստինիանոս Բ կայսեր և Սահակ Գ Ձորոփորեցու օրոք, 690-ական թվականներին։ Վերջին կարծիքը հիմնավոր չէ, որովհետև, եթե ժողովը տեղի ունեցած լիներ 690-ական թվականներին, անհնարին է, որ վրաց եկեղեցու ներկայացուցիչները մասնակցած լինեն, քանի որ վրաց եկեղեցին այդ ժամանակ արդեն բաժանված էր հայ եկեղեցուց և պաշտպանում էր վերջինիս հակառակ դրույթները։ Իրականում, եթե այդ ժողովը կայացել է, ապա այն կարող է տեղի ունեցած լինել Հուստինիանոս Ա կայսեր և Սահակ Բ Հարթացի կաթողիկոսի օրոք։ Սակայն այս վարկածն էլ հեռու է ճշմարտությունից։ Հակոբոս Տաշյանն անդրադառնալով սույն կանոնախմբի վավերականության հարցին, միանգամայն ճիշտ կերպով այն համարում է կեղծ, և նրա հորինողը, ինչպես կարծում է Տաշյանը, փորձում է մի ժողով գումարել տալ Կարինում Հուստինիանոս Բ և Սահակ Գ Ձորոփորեցու օրոք³։

Ժողովի որոշումների առաջաբանում ասվում է, որ «հրամանաւ մեծի թագաւորի Յուստինեայ» ժողով կայացավ «ի միջասահմանս աշխարհին Հայոց, Վրաց, եւ Աղուանից» որին մասնակցում են «յամենայն քաղաքաց եւ յաշխարհաց Յունաց եւ ի Հռոմոց եւ ի մեծն Հռոմայ», Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի ներկայացուցիչները։ Ինչպես ցույց է տալիս ժողովի որոշումների ուսումնասիրությունը, դրանք ունեն հակաքաղկեդոնական բնույթ։ Թեև չեն նշված նեստորի և հետևորդների անունները, բայց մերժում է Լևոնի տոմարը։ Հարց է առաջանում. կարո՞ղ էին Արևմուտքի եկեղեցիները, նույնիսկ Հռոմը, մասնակցել այս ժողովին և ընդունել իրենց դրույթները խարաղանող

¹ Հայոց եկեղեցու պատմություն, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1908, էջ 196—197, ի դեպ, այդպես է կարծում նաև Գրիգոր Տաթևացին վերևի մեջբերման մեջ, գտնելով, որ Կարինի ժողովը տեղի է ունեցել մինչև Հերակլ կայսեր դարձյալ Կարինում հրավիրված ժողովը։

² Ազգապատում, էջ 766—767։

³ Վարդապետություն առաքելոց, էջ 240—241։

կանոններ, ինչպես սույն կանոնախմբի կանոններն են: Իհարկե ոչ: Այս կանոնախմբի վավերականության մասին Տաշլանի եզրակացությունը միանգամայն հիմնավոր և ճիշտ ենք համարում. «Թե ամբողջ այս պատմվածքն յուր այժմու հանգամանաց մեջ բոլորովին անպատմական և անհեթեթ կարկատանք մըն է, և ոչ վայրկյան մը կըրնա տարակուսվել: Դժվար է երևակայել, թե ինչպես կըրնար պատմական դուրսն ծանոթություն ունեցող մ' այս պարագայիս մեջ... ստեղծել պատմություն մ'որուն համեմատ ոչ միայն Հայք, Վիրք և Աղվանք, այլև «Յոյնք և Հռոմք» և «ի մեծն Հռոմայ» անդամ հպիսկոպոսք գան ժողով գումարեն ի Կարին, և այն՝ մերժեն Չորրորդ տիեզերական ժողովն, դնեն այնպիսի կանոններ, որոնք այն ատեն բոլորովին հակառակ էին այն եկեղեցյաց սովորությանց, ինչպես է Մենդեան տոնը հունվար 6-ին կատարել, անապակ անշուր սրբագործել և այլն»¹:

Հետաքրքիր է նաև հետևյալ փաստը. Ա կանոնում գրված է. «Եթէ պատրիարկ իցէ եւ եթէ եպիսկոպոս հրամանաւ թագաւորականաւ ելցէ յաշխարհէ եւ յաքսորս բնակեսցէ մինչեւ ի մահ»² եթե հարում են Արտեմոնի դավանանքին: Ինչպե՞ս կարող էր այդ տողերը գրվել, երբ հայ իրականության մեջ այս ժամանակ թագավոր չկար: Սա անտեղյակություն է և կեղծիք:

Թե ե՛րբ է ստեղծվել այս կեղծ բնագիրը, դժվար է ասել, սակայն կարելի է հաստատ ասել, որ սույն բնագիրը չի մտել Կանոնագրքի ոչ Հովհ. Օձնեցու VIII դարի և ոչ էլ X դարի խմբագրության մեջ, այլ մտել է Կանոնագրքի XI դարի խմբագրության մեջ:

Ներսես կաթողիկոսին վերագրված կանոնախմբը Կանոնագրքում գրված է 43 (ԽԳ)-րդ տեղում «Սահմանք եւ կանոնք կարգի եկեղեցւոյ սրբոյն Ներսէսի հայրապետի Հայոց գլուխք ԽԳ» խորագրով: Վերնագրի «սրբոյն Ներսէսի հայրապետի Հայոց» հատվածը մեզ հուշում է, որ հեղինակը հայ եկեղեցու կաթողիկոսներից մեկը պետք է լինի: Քրննության ենթակա շրջանում հայ եկեղեցու պատմության մեջ հանդիպում ենք չորս Ներսես կաթողիկոսի, Ներսես Ա, որը կաթողիկոս եղել է 353—373 թթ., Ներսես Բ Աշտարակեցի կամ Բագրևանդացի՝ 548—557 թթ., Ներսես Գ Իշխանեցի կամ Շինող՝ 641—661 թթ., Ներսես Դ Շնորհալի՝ 1166—1173 թթ.: Այս չորս Ներսեսներից որի՞ն կարելի է համարել սույն բնագրի հեղինակ: Վերնագրում նշված «սրբոյն Ներսէսի» արտահայտությունը թերևս հարմար լիներ Ներսես Ա-ին կամ Ներսես Դ Շնորհալուն, որովհետև հայ եկեղեցին վերջիններիս դասել է սրբերի կարգը: Սակայն ոչ մի փաստ չունենք Ներսես Ա-ին վերագրելու, իսկ Ներսես Շնորհալուն չենք կարող վերագրել, որովհետև նրա կաթողիկոս դառնալուց շուրջ 70 տարի առաջ այս կանոնախմբը արդեն մտել էր Կանոնագրքի XI դարի հավաքածուի մեջ³: Վերջինիս սկզբում գրված է Կանոնագրքի բովանդակության ցանկը, ուր ԽԳ համարի տակ կարդում ենք. «Կանոնք սրբոյն Ներսիսի Գ-րդ գլուխ ԻԳ»⁴: Ուրեմն, այս կանոնախմբի հեղինակը որոշելու առաջին փորձը կատարվել է XI դարում և այն վերագրել են Ներսես Գ Շինողին: Ուրիշ-

¹ Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 241—242:

² Տե՛ս ներքևում, էջ 247: Հմմտ. նաև Ե կանոնը, էջ 251:

³ Խոսքը նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանի № 131 ձեռագրի մասին է. ընդօրինակված 1098թ. մեր օգտագործած Ա ձեռագիրը:

⁴ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 4:

ներ, օրինակ՝ Վ. Բաստամյանցը, հեղինակ համարում է Ներսես Բ Բագրե-վանդացուն¹։

Եթե Ներսես Գ Շինողին վերագրելու հիմքեր չունենք, ապա Վ. Բաստամ-յանցը փորձում է իր կարծիքը հիմնավորել, գրելով, թե «Ուշադրության արժանին այն է, որ հիշյալ բոլոր կանոնագրքերի մեջ (իմա՝ իր օգտագործած —Վ. Հ.) այս երկու տեսակ կանոնները (իմա՝ առաջին՝ Ներսես և Ներշապուհի ու երկրորդ՝ այս կանոնախմբերը—Վ. Հ.) միշտ միասին են դրված²։ Վ. Բաս-տամյանցի օգտագործված ձեռագրերում ստուգեցինք երկու Ներսեսների անունով մեզ հասած կանոնախմբերի տեղը, և նկատեցինք, որ դրանք նշված ձեռագրերում միշտ չէ, որ միասին են դրված. օրինակ՝ Բաստամյանցի նշած ՁՁ 746, 752, 759 (այժմյան համարակալմամբ համապատասխանաբար ՆՆ 654, 833, 660) ձեռագրերում այս երկու կանոնախմբերը միմյանցից դրված են բավականին հեռու։ Այսպես է դրված նաև Կանոնագրքի քննական բնագիրը կազմելու համար մեր կողմից օգտագործված 50 ձեռագրերում (սրա մեջ է մտնում նաև վերևում նշված ՁՁ 654, 660 ձեռագրերը)։ Բաստամյանցի նշած մյուս ձեռագրերում՝ ՁՁ 741, 742, 743, 750, 761 (այժմյան համարա-կալմամբ համապատասխանաբար ՁՁ 649, 650, 651, 658, 773) երկու Ներսես-ների կանոնախմբերը թեև հաջորդում են միմյանց, բայց այդ փաստը հիմք չի տալիս այս՝ կանոնախմբի հեղինակին համարել Ներսես Բ Բագրևանդացուն, որովհետև այս ձեռագրերը, բացառությամբ Ձ 778-ի լիակատար կանոնա-գրքեր չեն, այլ համառոտ, որոնք հանդես են եկել սկսած XIV դարից և իրենց մեջ լրիվ չեն պարունակում Հովհ. Օձնեցու կազմած և սրանից հետո Կանոնա-գրքին ավելացված կանոնախմբերը։ Այսպիսի կանոնագրքեր մեր Մատենա-դարանում պահվում են մի քանի տասնյակի հասնող ձեռագրերում, որոնց մի խմբում Կանոնագիրքը վերագրվում է Եպիփանին. «Գէորգեայ Հայոց վարդա-պետի համառուտ ժողովեալ ի կանովնաց սրբոց հարցն յԵպիփանոս կանովն» վերնագրով³։ Նման կանոնագրքերից մեկում պահվել է գրչի շատ բնորոշ հիշատակարանը. բերում ենք մեզ հետաքրքրող հատվածը. «...աստանօր կատարեցաւ աստուածային օրինացն հետեւողաց սուրբ հարցն կանոնագրաց լիակատար կանովնաց սակաւ ծաղկաբաղա փոքր մի կանոն»⁴ (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.)։ Նշանակում է հետագայի խմբագրողները կամ գրիչները սույն կանոնախմբումը դիտել են Ներսեսի և Ներշապուհի կանոնախմբի հեղինակ Ներ-սես Բ Բագրևանդացու գրչի արդյունք և վերադասավորելիս դրել հաջորդաբար⁵։ Իսկ Ձ 778 ձեռագիրը, թեև լիակատար Կանոնագիրք է ուրույն կառուց-

¹ «Փորձ», 1881, IV էջ 57, Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց, Հառաջարանություն հրատարակողի, էջ 74—75, ծանոթ. 44, բնագրում էջ 105, ծանոթ. 185, էջ 108, ծանոթ. 192 և այլն։

² Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց, Հառաջարանություն հրատարակողի, էջ 74—75, ծանոթ. 44։

³ Ա՝ 1242, էջ 88ա. հմտ. նաև ՁՁ 657, էջ 88ա, 833, էջ 7բ, 6562, էջ 47ա և այլ ձեռագրերում։

⁴ Ձ 657, էջ 129բ, ձեռագիրը 1614 թվի ընդօրինակություն է։

⁵ Տեղն է հիշելու, որ այս կանոնախմբի՝ Ա. Ղլտէյանի կազմած գիտա-քննական բնագիրը չբացված է՝ այսպիսի ձեռագրերի ընթերցումներով, որոնք կատարված են հետագայում և ունեն հոգվածի միտքը պարզ և հասկանալի դարձնելու բնույթ, հետևապես նման ընթերցումները, թե՛ ուղ հասկանալի, չեն համապատասխանում սույն կանոնախմբի սկզբնական բնագրին։ Ուստի նման ընթերցումներով պետք է ոչ թե բնագիր կազմել, այլ այն բացատրել։

վածքով¹, սակայն ձեռագրի հիշատակարանը մեզ ենթադրել է տալիս. որ ձեռագրի պատվիրատու՝ Լվովի եկեղեցու ավագ քահանա տեր Զաքարիան Կանոնագրքի նախնական կառուցվածքի վրայով ձեռք է սահեցրել և մասնակցորեն փոփոխել կառուցվածքը. «Դարձեալ աղաչեմ զձեզ... մի մոռանայք յիշել ի Քրիստոս զյառաջ անուանեալ տէր Զաքարիայն, որ բազում աշխատութեամբ եւ շատագովութեամբ պարզեաց եւ սրբադրեաց զկանոնս...»²։ Թերեւս այդ «պարզեաց»-ի արդյունք է ոչ միայն երկու ներսեաների կանոնախմբերի միմյանց հաջորդումը, այլև այն, որ տիեզերական երեք ժողովները՝ Նիկիա, Կ. Պոլիս, Եփեսոս դրված են հաջորդաբար, մինչդեռ մեզ հայտնի այլ կանոնագիրք ձեռագրերում դրանք ուրիշ դասավորություն ունեն³։

Այս փաստերից հետո կարելի է ընդունել, որ Բաստամյանցի քննության առարկա հանդիսացող եզրակացությունը հիմնված է միանգամայն թույլ հենակետի վրա։ Այս կանոնախումբը իրավամբ անվավեր են համարել և հետագայի հորինվածք՝ Ն. Մելիք-Թանգյանը⁴ և Ա. Ղլտճյանը⁵։ Վերջինս գրում է նաև, որ կանոնների ընդհանուր բնույթը ցույց է տալիս, թե նրանք խմբագրված լինեն զանազան ժամանակներում ու հետո իրար հետ միացված⁶։ Այդ դժվար է ասել, քանի որ փաստեր չկան։ Սակայն նրա՝ հետագայի հորինվածք լինելը կասկածից դուրս է։

Կանոնախմբի վերնագրում նշված է. «Սահմանք եւ կանոնք կարգի եկեղեցւոյ»։ Ծանոթանալով հոգվածների բովանդակությանը՝ եկեղեցու կարգավորության, նրա տարբեր աստիճան սպասավորների կամ պաշտամունքի վերաբերյալ բան չենք գտնում։ Հոգվածների նյութերը վերաբերում են մարդկանց առօրյա խնդիրներին։ Թե երբ կարող էր ստեղծվել այս կանոնախումբը, հնարավոր է պարզել ներկա բնագրի հոգվածների աղբյուրագիտական հիմքերի քննության միջոցով։ Այդ աշխատանքի մեզանից տասնյակ տարիներ առաջ կատարել է Ա. Ղլտճյանը։ Նախ քննենք նրա արածը։

«Հանդէս Ամսօրեայ»-ի 1908 թ. մայիս (էջ 133—139) և հուլիս (էջ 161—166) համարներում նա տվել է այս կանոնախմբի ուսումնասիրության արդյունքները, իսկ օգոստոսի (էջ 227—232) համարում՝ գիտա-քննական բնագիրը։ Ահա թե ինչ է գրում նա. «Այս կանոնները խմբագրողն իր կանոններից Ա—ԺԲ, ԺԳ—ԺԷ, ԺԹ, Ի, ԻԲ—ԻԾ, ԻՋ և ԼԴ—Խ կանոնները խմբագրելիս օգտվել է Առաքելական ԻԹ և ԽԾ, Նիկիական, ԺԳ, Անկյուրիայի Ժ, ԺԷ, Կեսարիայի, Ա, Բ, Գ, Ե, Թ, Ժ, Նեոկեսարիայի, Ա, Ը, Թ, ԺԱ, ԺԲ, Բարսեղի, ԺԱ, ԻԵ, ԻՋ. ԻԸ, Թադեոսի, ԺԹ, Ի, ԻԱ, ԻԸ, Լուսավորչի Դ, Ե, Զ, ԺԱ, ԺԴ, Շահապիվանի Բ, ԺԳ, Պարտավի (իմա՝ Սիոնի —Վ. Հ.) ԺԱ, ԺԳ, ԻԳ, Բարսեղի (Բ) Խ, ԽԵ, ՄԳ, ՃԻԱ, ՃԽԶ, ՄԷ, ՄԸԱ, Աթանասի ԿԱ, Գոշի Ա մասն ԶԶ, Բ մասն ԽԸ, ԽԹ, ՄԱ, ՂԴ կանոններից, երբեմն համարյա թե բառացի արտագրելով նրանցից»⁷։ Մնացած 12 կանոններն են կազմում, ըստ Ղլտճյանի, խմբագրողի ինքնուրույն մասն, որը

¹ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ XXV, ծանոթ 5։

² Ձ 778 (Π), էջ 291բ։

³ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 4։

⁴ Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, գիրք Ա, էջ 369։

⁵ «Հանդէս Ամսօրեայ» 1908, մայիս, էջ 134։

⁶ Նույն տեղում, հունիս, էջ 166։

⁷ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1908, մայիս, էջ 134։

վերցված է սովորույթի իրավունքից¹։ Մի կողմ թողնելով մի շարք նշումներ, օրինակ՝ Առաքելական ԻԹ, ԽԾ, Նիկիական ԺԳ, Բարսեղի ԺԱ, ԻԸ, Թաղեոսի Ի, ԻԱ, Պարտավի (Սիոն) ԻԳ, Բարսեղի (Բ) Խ, ՄՀԱ հոդվածները, որ արտահայտված չենք գտնում սույն կանոնախմբում, ավելացնենք, որ Գոշից օգտվելու փաստը բոլորովին իզուր է նշված։ Կարծեցյալ Ներսեսը ինչպես կարող էր իր կազմած կանոնախմբում օգտվել Գոշից, երբ վերջինիցս գրեթե հարյուր տարի առաջ այդ կանոնախմբը արդեն մտել էր Կանոնագրքի XI դարի հավաքածուի մեջ²։

Ա. Ղլտճյանի վերևում նշած՝ Գոշի հոդվածները հեռավոր նմանություն ունեն սույն կանոնախմբի համապատասխան հոդվածների հետ։ Վերևում էլ ցույց ենք տվել, որ Գոշի օգտագործած Կանոնագիրքը շունք 39 (ԼԹ)–րդ կանոնախմբից սկսած, հետևապես այս կանոնախմբը ևս իսկ Ղլտճյանը ի՞նչ հիման վրա էր Գոշի Դատաստանագիրքը համարում այս կանոնախմբի աղբյուրներից մեկը։ Այս հարցի պատասխանն իմանում ենք «Մուրճ»-ի 1905 թ. մայիսի համարում Ն. Մելիք-Թանգյանի «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը» գրքի մասին նրա գրախոսականից։ Թվելով մի շարք ձեռագրեր՝ Ղլտճյանն այնուհետև գրում է. «որոնց մեջ 751 ձեռագիրը³ մատենադարանի (իմա՝ էջմիածնի —Վ. Հ.) բոլոր կանոնագրքերի մեջ ամենամեծն է (1368 թվին գրված) ...»⁴ (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.)։

Այսպիսով, այս թյուրիմացությունը ծնունդ է ալն բանի, որ էջմիածնի № 751 (այժմյան համարակալմամբ № 659) ձեռագրից հին կանոնագիրք-ձեռագիր, ինչպես օրինակ Նոր Զուղայի վերևում նշված (XI դար) և մեր Մատենադարանի № 6409 (XIII դար) ձեռագրերը այն ժամանակ Ղլտճյանին ծանոթ չէին, որոնցից առաջինը Գոշի Դատաստանագրքից գրեթե հարյուր տարի վաղ գոյություն ուներ և պարունակում էր այս կանոնախմբը։

Վերջինիս Զ հոդվածի համար, եթե Սիոնի կանոնախմբի ԺԳ հոդվածը որպես աղբյուր կարող ենք երկբայությամբ նշել, քանի որ այդ կարող էր քաղված լինել նաև Նեոկեսարիայի Թ հոդվածից, մասնավորապես երկու բնագրերում էլ պատժաչափերը նույնն են, ապա ԺԳ հոդվածի համար, որպես աղբյուր, կարելի է հաստատորեն մատնացույց անել Սիոնի ԺԱ հոդվածը։

Այս փաստերը մեզ ստիպում են հավաստել, որ կարծեցյալ Ներսեսը օգտագործել է ինչպես Կանոնագիրքը, այնպես էլ Սիոնի կանոնախմբը, լինի այն Կանոնագրքում, թե վերջինից դուրս։ Նշանակում է՝ մեր հեղինակը հանդես է եկել VIII դարից հետո։ Ժամանակագրական այս սահմանը թերևս անշարժ չէ։ Ի՞նչ հոդվածում հանդիպում ենք «ապոռնայէ» բառին։ Ղլտճյանն իրավամբ գրում է, որ արդ բառը չի բացատրված հայերեն բացատրական և ոչ մի բառարանում⁵։ Երկար որոնումներից հետո նա գալիս է այն ենթադրության, որ նշված բառը կազմվել է լատիներեն abortus (բայը՝ abortior) բառից, հայացնելով այն՝ ապոռնել—ապորթել—ապոռնայել, այսինքն վիժել։ Հենց

¹ Նույն տեղում։

² Այս հավաքածուի բովանդակության ցանկը տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 3—4։

³ Մի այլ տեղ էլ այդ համարը նա սխալմամբ դրում է 741, տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1908, V, էջ 135։

⁴ «Մուրճ», 1905, V, էջ 154. Նույն միտքը տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում 1908, V, էջ 135։

⁵ Հանդէս Ամսօրեայ, 1908, էջ 232։

դրա մասին է հոգւածի միտքը և բնագրում «ապոռնայէ» բառը բացատրւած է «ձգէ» (իմա՝ վիժե) բառով¹։ Հաւանական ենք համարում այս ենթադրութիւնը։ Այսպիսով, սույն կանոնախումբը կարող էր հանդես գալ մի այնպիսի միջաւայրում, որտեղ շփումը լատինների հետ առկա էր։ Իսկ այդպիսի շփում նկատում ենք Կիլիկիայում², որտեղ հայերը IX—X դարերում զգալի թիվ էին կազմում³։ Սրա հետ մեկտեղ, եթե նկատի ունենանք, որ մեզ հասած կանոնագիրք-ձեռագրերից ամենից հինը՝ XI դարի հավաքածուն ընդօրինակվել է և լրացվել նույնպես Կիլիկիայում⁴, ապա բացառւած չէ այն հնարավորութիւնը, որ Կիլիկիայի հայերի մշակւայրում ստեղծվել է սույն կանոնախումբը։

Բարսեղ Կեսարացուն վերագրւած Վասն պէսպես եւ բիւրապատիկ ախտից» կանոնախումբը, որի ՂԹ, ՃԻԱ, ՄԸ հոգւածներից օգտվել է կարծեցյալ Ներսեսը (հմմտ. համապատասխանաբար ԺԱ, Բ, ԼԸ հոգւածները), Կանոնագրերի X դարի խմբագրութեան մեջ արդեն կար, իսկ Ներսեսին վերագրւած կանոնախումբը Կանոնագրում մտել է, ինչպես ճիշտ կերպով դիտել է Ն. Մելիք-Թանգյանը, 997 թվականից հետո⁵, այսինքն XI դարի խմբագրութեան ժամանակ։ Եվ իդուր է ջանք թափում Ա. Ղլտճյանը մերժելու Ն. Մելիք-Թանգյանի այդ վարկածը, հենվելով նրա թերևս ոչ ճիշտ մի արտահայտութեան վրա⁶։

Այսպիսով, այս կանոնախմբի ստեղծման ժամանակագրական միջոցը համարում ենք X դարից և Կանոնագրում առաջին անգամ մտել է նրա XI դարի հավաքածուի մեջ։

Սակայն անհրաժեշտ ենք համարում մեր դիտողութիւնները ներկայացնել սույն կանոնախմբի ԻԲ կանոնի առթիվ Ա. Ղլտճյանի սրբագրութեան մասին։ Նշված կանոնում կարդում ենք. «Վասն զազական կին առնելոյ. ցհինգերորդն մի՝ իշխեսցէ, եւ զչորրորդն ապաշխարեսցէ եւ երրորդն մեկնեսցին եւ ապաշխարեսցեն»⁷։ Առարկելով մի շարք հեղինակների (Վ. Բաստամյանց, Ն. Մելիք-Թանգյան, Ա. Սեդրակյան և ուրիշներ) Ա. Ղլտճյանը հոգւածի «ցհինգերորդն» բառը փոխարինում է «զերրորդն» բառով⁸։ Այս հարցին նա անդրադարձել է մանրամասնորեն իր երեք աշխատութիւններում⁹։ Երկար վիճելուց և պատմական ճանապարհորդութիւն կատարելուց հետո նա հոգւած-

¹ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1908, V, էջ 232։ Հ. Աճառյանը «Հայերէն նոր բառեր Կանոնագրերի մէջ» իր հոգւածում «ապոռնա» բառը բացատրում է «հոսում կամ վիժում ունեցող» (Բազմավէպ, 1924 թ., էջ 81)։ Սակայն նա այս բառը համեմատում է նաև «հուն. ἀπορροια հոսում» ἀπορροια հոսում ունեցող» և կամ ἀπορεω «միզած ժամանակ դուրս ձգել» բառերուն հետ, թեև ասոնցմէ ոչ մեկուն ճշտիվ համապատասխան չըլլաւ։ Արդյոք ավելի մերձավոր ասորական ձև մը կա՞ն (նույն տեղում)։ Դիմեցինք ասորագետ պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյանը, նա մերժեց այդ բառի ասորական ծագումը։

² Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, стр. 181.

³ Նույն տեղում, էջ 51։

⁴ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ LIX։

⁵ Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, դիրք Ա, էջ 369։

⁶ «Մուրճ», 1905, V, էջ 154. տե՛ս նաև «Հանդէս Ամսօրեայ» 1908, V, էջ 134—135։

⁷ Տե՛ս սույն հատորը, էջ 260—261։

⁸ Տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1908, VIII, էջ 229, Կանոնագիրք Հայոց, Թիֆլիս, էջ 119։

⁹ Ամուսնութիւն, ամուսնալուծութիւն և քաղաքացիական պսակ, Ալեքսանդրապոլ, 1904, Հանդէս Ամսօրեայի 1902, V, VI համարներում (տես վերևում) և Հայ հին իրաւունքը, Ալեքսանդրապոլ, 1913։

ծին տալիս է հետևյալ կերպարանքը. «Վասն զազդական կին առնելոյ. զերրորդն մի՛ իշխեսցէ, շորրորդն ապաշխարեսցէ և երրորդքն մեկնեսցին և ապաշխարեսցեն»¹։ Այնուհետև Ա. Ղլտճյանը շարադրում է վերոբերյալ հոդվածից բխող հետևյալ կետերը. 1. Երրորդ աստիճանում չհամարձակվեն ամուսնանալ։ 2. Չորրորդ աստիճանում ամուսնացածները ապաշխարեն։ 3. Երրորդ աստիճանում ամուսնացածները բաժանվեն և ապաշխարեն²։ Եվ ապա այս հոդվածի մասին դրում է. «Մեր վերջնական եզրակացությունն այն է, որ նա (հոդվածը — Վ. Հ.) սահմանում է երրորդ աստիճանի արյունակիցների պսակի խիստ արգելք, և կողմնակի կերպով թույլ է տալիս շորրորդ աստիճանի արյունակիցների ամուսնություն»³։

Որ Ա. Ղլտճյանի առաջարկած ուղղումը ճիշտ չէ և բնագրում պետք է թողնել «ցհինգերորդն» և ոչ թե դարձնել «չերրորդն», երևում է նաև 1661 թ. Ղալասար դյուղում ընդօրինակված № 838 ձեռագրի (էջ 138ա) ազգականների ամուսնության մասին տարբեր հեղինակներից արված քաղվածքներում։ Վերջիններիցս մեկի վերևում գրված է «Ներսէսի է» և բերում սույն հոդվածից հետևյալ քաղվածքը. «Ե-երրորդն՝ մի՛ իշխեսցէ և Դ-ն՝ ապաշխարեսցեն, և Գ-ն՝ մեկնեսցեն»⁴։ Այն ժամանակ ճիշտ են հասկացել, հետո է, որ ոմանք շփոթել են և տվել տարբեր բացատրություններ։

Մեզ ավելի ճիշտ է թվում նախորդ՝ «ցհինգերորդն» ընթերցումը։ Բնագրի «ցհինգերորդն մի՛ իշխեսցէ» հատվածը հոդվածում համարում ենք ընդհանուր դրույթ կամ սահմանում։ Եթե պատահի, որ մինչև հինգերորդ աստիճանը, ասենք, շորրորդ, երրորդ աստիճաններում ամուսնություններ լինեն, ապա շորրորդ աստիճանում գտնվողները ապաշխարեն՝ ամուսնությունը շարունակելով հանդերձ, իսկ երրորդ աստիճանում գտնվողները բաժանվեն և ապաշխարեն։ Մեր այս բացատրությունը հաստատող փաստեր հանդիպեցին ՊՊԿԱ գործերում⁵։ Ճիշտ է, այստեղ խոսքը ոչ թե հինգերորդ, այլ վեցերորդ աստիճանի ազգակցական կապի մասին է, մեկ աստիճանով հեռու վերևի նշումից, բայց մոտեցումը նույնն է։ 1909 թվականի հոկտեմբերի 14-ին էջմիածնի հոգևոր սինոդը հանդես է գալիս հետևյալ հայտարարությամբ հասի և չհասի հարցում. «... ա. Անվաներք համարիսցին պսակք կատարեալք մինչ ցհինգերորդ աստիճան ազգակցութեան և ցշորրորդ աստիճան խնամէութեան։ բ. Անթոյատրելի համարիսցին պսակք հինգերորդ և վեցերորդ աստիճանաց ազգակցութեան և շորրորդ աստիճանի խնամութեանց։ Բայց ի դէպս պատահմանց՝ յորժամ յայտնեսցի, եթէ կատարեալք են պսակք ի յիշատակեալ անթոյատրելի աստիճանս, պսակքն համարիսցին վաւերակաւք, իսկ պսակադիր քանանայն, պսակեալքն ենթարկեսցին խիստ ազաշխարանաց ըստ այսմ...»⁶։ Վավերագրի շարունակության մեջ խոսում է նման դեպքերի մասին. «Եփրեմ քահանայն տէր Ստեփանեան Ղալաբաշի գեղջ վճռովդ ծանուցեալ է յանցաւոր յայնմ, զի ի նույնմ բեր ամսեան 1905 ամի պսակեալ է նորա զԱրշակն Համբարձումեան

¹ Հանդէս Ամսօրեայ, 1908, VIII էջ 223, Կանոնդիրք Հայոց, էջ 119։

² Հանդէս Ամսօրեայ, 1908, VI, էջ 161։

³ Նույն տեղում, էջ 164։

⁴ էջ 80ա։

⁵ Պատմութեան պետական կենտրոնական արխիվ (Երևան). այսուհետև ՊՊԿԱ։

⁶ Ձեռնդ 57, գործ 1362, էջ 58աբ։ Տե՛ս նաև Խրիմյան հայրիկի 1899 թ. հունիսի 30-ի, դեկտեմբերի 17-ի և 1902 թ. հունվարի 4-ի կոնդակները («Արարատ» 1902 թ., Ա, էջ 3—7)։

ընդ Սաթենկան Յովսէփեան և զՍողոմոնն Բաբայեան ընդ Բաւականի Ղուլիեան, դիտելով, զի նոքա գտանին ընդ իրեարս ի վեցերորդում աստիճանի ազգակցութեան. սոյն օրինակ պսակֆ թէպէտ և արգելեալ են կանոնական օրինօք եկեղեցւոյ Հայոց, սակայն ոչ համարին անվաւեր՝ յաժամ արդէն կատարեալ են նոքին»¹ (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.):

«Ամուսնութիւն, ամուսնալուծութիւն և քաղաքացիական պսակ» աշխատութեան մեջ Ա. Ղլտճյանը գրում է. «Պետք է առանձնապէս շեշտել, որ հայ եկեղեցին ամուսնական չհասութեանց դեպքում յուրաքանչյուր նոր աստիճան արգելելիս, հետեւել է հունա-բուզանդական եկեղեցուն: Յուրաքանչյուր նոր արգելք արձագանք է գտել (սխալմամբ տպագրված է գրել —Վ. Հ.) հարեան հայ եկեղեցու կյանքում և նա այդ ազդեցութեան տակ, իր կանոնական սահմանադրութիւնն անելիս, ուշ կամ շուտ, այնտեղ՝ արեւմուտքում արդեն արգելված արյունակցական պսակների աստիճանները մտցրել իր եկեղեցու գործադրվող կանոնների մեջ՝ նախապէս ազգի և եկեղեցու ներկայացուցիչների կանոնադիր ժողովի հաստատութիւնն ստանալով»²: Մենք կասկածելի ենք համարում այս դրույթը: Հայ եկեղեցին, որը արեւմտյան եկեղեցու դեմ պայքարի դարավոր պատմութիւն ունեւոր, կապված քաղկեդոնականութեան հետ, հազիվ թէ նման ստրկամտութեամբ հետեւեր հունա-բուզանդական եկեղեցուն: Ընթացիկ դրեւիք, թէ Ա. Ղլտճյանի այս եզրակացութիւնը ճիշտ է, այն դեպքում ինչու է նա ջանում այս հոգովածի «ցհինգերորդն» բառը փոխել «զերրորդն» բառով, չէ որ Կ. Պոլսի պատրիարք Փոտի Նոմոկանոնում (tit. 13, cap. 2) մինչև IX դարը արգելվում էր ամուսնութիւնը ազգականների միջև մինչև չորրորդ աստիճանը, իսկ IX դարից այն արգելեցին հինգերորդ աստիճանում³: Նշանակում է կարծեցյալ ներսեւն էլ հետեւել է Փոտի Նոմոկանոնին և գրել «ցհինգերորդն»: Այսպիսով, այս ընթերցումը ևս իր հերթին ցույց է տալիս, որ սույն բնագիրը առաջ է եկել VIII դարից հետո, քանի որ հայ եկեղեցում սկսած Շահապիվանի ժողովից (նույնը և Առաքելական կանոնախմբում) մինչև Սիոնի Պարտավում հրավիրված ժողովը (VIII դ.) ամուսնութիւնը ազգականների միջև արգելվում էր մինչև չորրորդ աստիճանը ներառյալ: Այս հարցի մասին, ինչքան մեզ հայտնի է, հայ եկեղեցական ժողովներում, VIII դարից հետո մինչև 1243 թ. Սսի ժողովը, որոշում չի ընդունվել: Ներսէս Շնորհալին⁴ և Սսի ժողովը⁵ ամուսնութեան թույլատրելի ազգականութեան աստիճանը ավելի են հեռացրել:

Վերևում արդեն ցույց տվեցինք մի շարք բնագրերի, օրինակ՝ Թադեոս առաքյալին, Բարսեղ Կեսարացուն, Ներսէս կաթողիկոսին, Գրիգոր Աստվածաբանին վերագրված, Երկրորդ Նիկիական, Անտիոքի (Բ), Կարինի ժողովների

¹ Նույն տեղում, էջ 60ա. տե՛ս նաև 1916 թ. դեկտեմբերի 10-ի կանոնական կոնգակը Նույն խնդրի մասին, ֆ. 57, գ. 1402: Նույն ֆոնդի 1393 գործում, 1916 թ. ապրիլի 30-ի թվարկությամբ կան մի շարք գրութիւններ, ուր թույլատրվում է վեցերորդ աստիճանի արդեն կատարված ամուսնութիւնները, որոնք օրենքով արգելված են, էջ 36, 38—41, 86, 87 և այլն):

² էջ 28:

³ Այս տեղեկութիւնը վերցրել ենք Վ. Բաստյանցի հոդվածից տե՛ս Փորձ, 1830, XI—XII, էջ 157:

⁴ Թուղթ ընդհանրական, էջմիածին, 1865, էջ 84—85:

⁵ Ա. Ղլտճյան, Կանոնգիրք Հայոց, էջ 175, Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 304—305:

կանոնախմբերի կեղծ լինելը և համոզված ենք, որ այդ հարցում հաղիվ թե որևէ տարակույս լինի: Սակայն կան բնագրեր, որոնք ներկա ձևի մեջ նույնպես կեղծ են, բայց այդ ցույց տալու համար մեր ձեռքի տակ առայժմ բավարար հիմքեր չունենք: Օրինակ՝ Փիլիպպոս առաքյալի, Եփրեմ Ասորու¹, Կյուրենդ Աղեքսանդրացու, Եպիփան Կիպրացու, Հիպպոլիտի², Նեկտառի, Մանուելի, Մելիտոնի, Հովհան Մանդակունու մի քանի կանոնախմբերը և էլի ուրիշներ: Ի դեպ, կեղծ ասելով պետք չէ հասկանալ հայ եկեղեցու տեսություններին, սահմանումներին ընդհանրապես կամ ծիսական սկզբունքներին և կամ ավատական հասարակության ավանդական սովորույթներին հակասող ինչ որ նոր բան: Դրանք, կարելի է ասել, կեղծ են որևէ կանոնախմբի հեղինակի վավերականության առումով, իսկ կանոնական բնագիրը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հեղինակների վավերականությունը կասկած չհարուցող և հայտնի ժողովների կանոնախմբերի ունեցած նյութերի մի նոր տարբերակ, բազմաթիվ դեպքերում վերցրված այս կամ այն հայտնի հեղինակի կամ ժողովի կանոնախմբերից: Իսկ եթե պատահում է, որ առանձին հոգվածների աղբյուրագիտական հիմքերը պարզ չեն, ապա դրանք էլ, թերևս, սովորութային իրավունքից վերցված լինեն: Նշված կանոնախմբերը թեև կեղծ են, բայց այդ բանը նրանց մի մասին չի զրկում որպես հասարակության զարգացման պատմական որոշ ժամանակա-

¹ Կանոնագիրք Հայոցի Ա հատորում (էջ XIX) խոսելով «աղատ»-ների իրավական վիճակի մասին գրել էինք. «Այս վիճակը արտահայտված ենք գտնում տակավին IV դարի հեղինակ Եփրեմ Խուրի Ասորու կանոնական մի գրության մեջ, որը հայերեն թարգմանվել է V դարում, իսկ հետագայում՝ Հովհ. Օձնեցուց հետո մուծվել Կանոնագրքում»: Ինչպես հիմա է մեզ թվում, այդ գրությունը կեղծ է, վերագրված Եփրեմ Ասորուն: Սակայն այնտեղ քննված հարցի մեր բացատրության համար այս ճշտումը նշանակություն չունի, որովհետև այնտեղ մեզ հետաքրքրում էր ոչ թե հեղինակի հարցը, այլ քննության ենթակա հատվածի միտքը: Այս կանոնախմբի Բ հոգված մի հատվածի վերաբերյալ ըստ երևույթին ճիշտ է Ակինյանի կարծիքը՝ համապատասխան հատվածը Շահապիվանի ժողովի կանոնախմբից անցել է Եփրեմ Ասորու անունով հայտնի կանոնախմբին («Հանդէս Ամսօրեայա 1949, № 4—12, էջ 112»):

² Սա II—III դարի անձնավորություն է (Ե. Տեր-Մինասյան, Հնդհանուր եկեղեցական պատմություն, հատ. Ա, էջմիածին, 1908, էջ 138: Պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյանը «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա հատորի նյութերի մշակման ժամանակ մեր ուշադրությունը հրավիրեց Ֆ. Լաուխերտի «Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien nebst den apostolischen Kanones», (Freiburg i[m] B[reisgau] und Leipzig, 1896) գրքի վրա և իր անձնական օրինակը սիրահոժար կերպով տրամադրեց մեզ օգտագործելու, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը), հետևապես, այդ ժամանակ վեճ գոյություն չունեի Քրիստոսի ծնունդը և մկրտությունը մեկ օրում՝ հունվարի 6-ին, կամ տարբեր օրերում՝ դեկտեմբերի 25-ին և հունվարի 6-ին տոնելու մասին:

Պատասխանելով մեր նամակին, Ֆրանսիացի հայագետ հայր Ռընոն 1965 թվականի հունիսի 18-ին մեզ գրած նամակում ահա թե ինչ է գրում Կանոնագրքում մտած Հիպպոլիտի և Մելիտոնի մեկական կանոնների մասին. «Հունական կանոնական այն ժողովածուները, որ ես ուսումնասիրել եմ, չեն պարունակում այս կանոնները: Նրանք չկան նաև Հիպպոլիտի կանոնների արաբական վերսիայում, սրանք իմ բարեկամներից մեկը շուտով հրատարակելու է «Patrologia Orientalis»-ում: Հայկական այս բնագրերը որոշակիորեն անվավեր են և թիված հայոց պահանջներին բավարարություն տալու նպատակով: Հայկական եկեղեցին, սերտորեն կապված լինելով Երուսաղեմից ստացած ավանդություններին, ճանաչում է միայն հունվարի 6-ի տոնը, մինչդեռ հունական եկեղեցին ու նրա ազդեցության տակ գտնվող եկեղեցիները աստիճանաբար ընդունում էին [դեկտեմբերի] 25-ի տոնակատարությունը: Հարց է ծագում, թե արդյո՞ք այս կանոնները մի կեղծարարի գործ չեն, որը ցանկություն է քննեցել հայկական ծիսակատարության սովորույթներին տալ ավելի հին վավերականություն: Ո՛չ: Հիպպոլիտը, ո՛չ Մելիտոնը չէին ճանաչում Հայտնության տոնը»:

շրջանի սոցիալ-տնտեսական և իրավական հարաբերությունների արտահայտիչ լինելուց (Բարսեղ Կեսարացուն, Ներսեսին վերագրված և այլն):

Սակայն ամենից հետաքրքիրն այն է, որ հայ եկեղեցին դավանանքի և ծիսական հարցերի հետ լծորդվող պարականոն և կեղծ գրվածքների նկատմամբ անհանդուրժող լինելով, արգելում էր դրանց օգտագործումը¹, մյուս կողմից Կանոնագրքում, որը արդեն հանդիսանում է վավերագրերի պաշտոնական հավաքածու, մուտք են գործել նման գրվածքներ: Ի՞նչով կարելի է բացատրել այս երևույթը: Նայած պարագաներին, երբ արդեն որևէ խնդրի առնչությամբ անհրաժեշտություն է զգացվել հենվել ոչ միայն ժամանակի աստվածաբանության մակարդակի և սեփական իմացության վրա, այլև ապացուցման համար փնտրել հեղինակություններ և վերջիններիս ասույթներով հարցի լուծումը սպառված համարել: Ժամանակակիցները կամ հետագայի անձնավորություններն այդ արել են նրա համար, որ իրենց գրվածքի արժեքը բարձրանա: Դա միաժամանակ ցույց է տալիս, ոչ միայն որևէ հարցի լուծման քննադատական մոտեցման բացակայությունը, այլև աստվածաբանության մեջ հեղինակությունների առաջ անվերապահ խոնարհվելը միջնադարում: Նման պայմաններում, ահա պահանջ է զգացվել հորինելու կեղծ գրություններ, որոնք վերագրվել են պատմական և ոչ պատմական անձնավորություններին:

Այս նշանակում է, որ հայ եկեղեցին կրոնական իր դրույթները հաստատու անսասան պահելու նպատակով շքամուտքից հետ էր դարձնում կեղծ կամ պարականոն գրվածքները, իսկ հետնամուտքից ներս թողնում՝ իրեն ձեռնադրող նման գրություններ:

Առանձին դեպքերում և ընդհանուր կերպով պարզել ենք նման բնագրերի հորինման մոտավոր ժամանակները, հասկանալի է, դրանց հեղինակների հարցը դարձյալ թողնելով մթության մեջ, որովհետև փաստեր չունենալու պատճառով անկարող ենք որոշել: Սակայն մի բան պարզ է. դրանց հեղինակները հոգևորականներ լինելով հանդերձ, համենայն դեպս չեն եղել ցածր աստիճանի կրոնավորներ, այլ ժամանակի աստվածաբանության մակարդակին կանգնած, կրթված անձնավորություններ, որոնք և փորձել են իրենց ուժերը նաև այս բնագավառում:

Կանոնագրքին ավելացված տարբեր շերտերում կարելի է մի ընդհանուր երևույթ էլ նկատել: Եթե Հովհ. Օձնեցուց (և ոչ միայն Հովհ. Օձնեցուց) հետո Կանոնագրքում մուծվում էին բնագրեր, որոնց մի մասը կեղծ էր, բայց բոլոր դեպքերում դրանք իրենց բնույթով կանոններ էին և վերաբերում էին ավատական հասարակության անդամներին, հոգևորականության վարքագծին, վարվելակերպին, հայ եկեղեցու ծիսական և իրավաբանական զանազան հարցերին, — օրինակ՝ Թադեոս և Փիլիպպոս առաքյալներին, Բարսեղ Կեսարացուն, Ներսես կաթողիկոսին վերագրված, Երկրորդ Նիկիական, Կաբինի ժողովի և ուրիշ կանոնախմբեր, — ապա ավելի ուշ՝ XI դարի խմբագրությանն ավելացված քնագրերն իրենց բնույթով կանոններ չեն, օրինակ՝ «Սրբոյն Դիոնիսիոսի Աթենացույ եպիսկոպոսի» բնագրից մինչև վերջ (ԽԾ-ՍԷ կանոնախմբերը): Էլ չենք խոսում XVI—XV և XVII դարերի ավելացումների մասին, որոնց զգալի մասը կապ չունի Կանոնագրքի բնույթի հետ:

¹ Այդպիսի մի շարք գրվածքների ցանկը տե՛ս 2. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Երևան, 1959, ներածություն, էջ XXXIX—XL. տե՛ս նաև, էջ 898—913:

Թերևս տեղն է այստեղ քննել Կանոնագրքի և Ճառընտիր կոչվող ժողովածոների բովանդակած առանձին նյութերի լծորդության հարցը: Ճառընտիրները տարբեր ծավալի ժողովածուներ են, ուր հավաքված են բազմապիսի բովանդակություն ունեցող նյութեր: Նյութերի ընտրության տեսակետից սրանք միանման չեն: Վերջիններս բովանդակում են ընդհանուր և ազգային եկեղեցական նշանավոր հայրերի ճառերը, սրանց գրվածքներից առանձին գլուխներ կամ ընդարձակ հատվածներ, վարժագրական, վկայաբանական, մեկնողական, քերականական և նույնիսկ փիլիսոփայական նյութեր¹: Այս նյութերի մի մասի վավերականության պարզումը բանասիրության ապագա խնդիրն է:

Ճառընտիրների հանդես դալը միջնադարում տվյալ դեպքում կապված է քրիստոնյա հայ համայնքի անդամների դավանաբանական դաստիարակության հարցի հետ: Սրանք իրենց ներգործության բնույթով խրատական են՝ մարդկանց կրթել, դաստիարակել՝ համոզելու, բացատրելու, օրինակ ծառայեցնելու և ոչ թե կանոնական կամ կարգադրական միջոցներով: Այս առումով Ճառընտիրներն ավելի շուտ կապվում են խրատական, քան թե կանոնական կամ դաստաստանական գրականության հետ, որովհետև այնտեղ բացառված է ապաշխարության և քրեական պատասխանատվության խնդիրը:

Սակայն Ճառընտիրները ժամանակի ընթացքում ճոխացվելով հրեման ընդգրկել են նաև կանոնական գրվածքներից ընդարձակ քաղվածքներ. օրինակ՝ Բարսեղ Կեսարացու, Սահակ Պարթևի, Հովհ. Մանդակունու, Նիկիայի, կարծեցյալ Կարինի և այլ կանոնախմբերից²:

ՔՁ 993, 1525 ճառընտիր-ձեռագրերում պահվել է Աբրահամ Մամիկոնեից հպիսկոպոսի կանոնախմբի Ա կանոնը³: Վերջինս նշված ձեռագրերում ունի «Աբրահամու Մամիկոնեից հպիսկոպոսի առ Վաչաքան արքայ Աղուանից վասն տգիտութեան» խորագիրը⁴: Այս երկու ձեռագրերում եղածը հրե համեմատում ենք Կանոնագրքի համապատասխան կանոնի հետ, նկատում ենք, որ միմյանց միանգամայն ծածկում են⁵:

Միևնույն Ք 993 ճառընտիրում պահվել է Առաքյալներին վերագրված կանոնախմբի վերջին մի ընդարձակ հատվածը՝ «Վիճակք առաքելոցն Տեառն» խորագրով⁶, ուր պատմվում է, թե քարոզելու նպատակով առաքյալները որ երկրները զնացին⁷:

Ուսումնասիրելով վերոհիշյալ ճառընտիրներում և Կանոնագրքում պահված Աբրահամ Մամիկոնեից հպիսկոպոսի և Առաքյալների կանոնախմբերից

¹ Տե՛ս Ք 1500 ձեռագիրը: Այստեղ գտնում ենք Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» (էջ 1053ր), «Ամելախաաի իմաստասիրի եւ հոեորի Աթենացոյ] հպիսկոպոսի լուծմունք Պրոկղի Դիագոնոսի...» (էջ 1068ա), «Ներածութիւն Պրփիրի» (էջ 1125ր), Արիստոտելի «Ստորոգութիւն» (էջ 1146ր), «Պերիարմենիաս» (էջ 1168ր), «Ցաղագս՝ առաքինութեան» (էջ 1184ր), «Ցաղագս աշխարհաց» (էջ 1185ր) աշխատությունները. քերականություն (էջ 1121ր) և այլն:

² Տե՛ս Ք 993, էջ 71բ—80ա:

³ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 501—502:

⁴ Ք 1525, էջ 188բ. հմմտ. Ք 993, էջ 243ա:

⁵ Այս բնագիրն առնչվում է ավելի Կանոնագրքի ունեցածի, քան Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության պահած (հատ. Ա., գլուխ ԻԵ) բնագրի հետ: Վերջինիս պահած «ղրեոհնս» բառը բացակայում է Կանոնագրքի և Ճառընտիրի ունեցած բնագրերում:

⁶ էջ 643աբ:

⁷ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, 58-րդ էջի Թ-րդ տողից մինչև 63-րդ էջի 5-րդ տողը:

բերված ընդարձակ հատվածները՝ կարելի է հզրակացնել, որ վերջիններս Ճառընտիրներին անցել են Կանոնագրերից: Սակայն կան բնագրեր էլ, որ հակառակ հզրակացության են բերում: Այսպես. Կանոնագրերի ներկա հատորում 46 (ԽԶ)-րդ համարի տակ նշված Եպիփան Կիպրացու կանոնախմբի Գ կանոնը կանոնագիրք-ձեռագրերի Բ խմբում դրված է որպես նույն հեղինակի մի առանձին գործ, որ Ա խմբի ձեռագրերում միացրել են Եպիփան Կիպրացու անունով հայտնի մի այլ գրվածքի և կազմել այդ Կանոնախումբը՝ բաղկացած երեք կանոններից¹: Շարունակելով մեր որոնումները՝ № 941 Ճառընտիր-ձեռագրում նկատեցինք, որ մեզ հետաքրքրող Գ կանոնը այստեղ նույնպես բերված է որպես առանձին գործ՝ «Հարցումն Թէոդոսի քահանային ընդ երանելին Եպիփան վասն քառասնորդաց պահոց» վերնագրով²: Այս և Կանոնագրերի համապատասխան բնագրերի համեմատությունը ցույց տվեց, որ Ճառընտիրում պահվածը բավականին ընդարձակ է³, Այս հանգամանքը հզրակացնել է տալիս, որ այն համառոտվելով և խմբագրվելով Ճառընտիրից (որ անպայման № 941 ձեռագրից) անցել է Կանոնագրերին: Հնարավոր է, սակայն, որ սույն բնագիրը անցել է այս երկուսին մի երրորդ՝ ընդհանուր սկզբնաղբյուրից:

Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց վանքի մատենադարանի Ճառընտիրներից մեկում⁴ գտնվում են XI դարի խմբագրության ժամանակ Կանոնագրերում մուծված կանոնախմբերից մի քանիսը: Ձեռագրաց Ցուցակում բերված և Կանոնագրերի նույն կանոնախմբերի համապատասխան հատվածների համեմատությունը ցույց տվեց, որ Ճառընտիրում գտնում ենք Հիպպոլիտի, Նեկտառի, Մելիտոնի և Աթանաս Աղեքսանդրացու կանոնախմբերը⁵, որոնք Կանոնագրերի ներկա հատորում համապատասխանաբար ունեն խԸ, ԽԹ, Ծ և ԾԱ համարները:

Քանի որ այս գրվածքներն իրենց բնույթով կանոնական բնագրեր չեն, այլ դավանաբանական, և ավելի հարմար են Ճառընտիրի կամ դավանաբանական նման մի գրվածքի, քան թե կանոնական ժողովածուի համար, ուստի կարող ենք հզրակացնել, որ այդ գրվածքները եղել են որևէ Ճառընտիրում և հետագայում՝ XI դարում Կանոնագրերին նոր ավելացումներ կատարելիս մուծվել են այնտեղ:

Ինչպես տեսանք, Կանոնագրերի XI դարի խմբագրության վերջին 13 գրվածքները (ԽԾ—ԾԷ համարների տակ եղածները) Ճառընտիրներից կամ ինչ-ինչ գրվածքներից վերցված քաղվածքներ և կամ առանձին գլուխներ են. օրինակ՝ Ղուկասի Ավետարանի մեկնությունից (Սեբերիանոս, ՄԲ) և այլն. երբեմն էլ՝ առասպելախառն պատմություններ (հիշենք թեկուզ Եպիփան Կիպրացուն վերագրված՝ ԽԶ համարի տակ գտնվող բնագիրը): Այս գրություններն առանձին-առանձին վերցրած բանասիրական կամ աղբյուրագիտական առումով կարող են այն նշանակությունը շունենալ, ինչ որ Կանոնագրերի տար-

¹ Տե՛ս սույն հատորի 268—280 էջերը:

² Էջ 224ա. ամբողջ բնագիրը 224ա—225բ էջերում:

³ Պատկերացում կազմելու համար նշված բնագիրն ամբողջությամբ բերել ենք «Ծանոթագրություններ» բաժնի համապատասխան տեղում, տե՛ս ներքևում 388—390 էջերը:

⁴ Արտավազդ արքեպիսկոպոս Սիրմէեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի սրբոց Յակոբեանց վանքի, Ա հատոր, Ս. Ղազար, 1948, էջ 3—50, 1419 թվի ընդօրինակություն:

⁵ Նույն տեղում էջ 5:

բեր խմբագրությունների հետ լծորդվելիս, այդ պատճառով էլ փորձ չարինք դրանք դուրս հանելու ներկա հատորի հրատարակությունից:

Ձ. «ԿԱՆՈՆԱԴԻՐՔ ՀԱՅՈՑ»-Ը ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

Վերևում կանոնագիրք-ձեռագրերի խմբերը, նրանց առնչությունները, Կանոնագրքին հետագայում ավելացված շերտերը և վերջիններիս հետ լծորդվող այլևայլ հարցերը քննելուց հետո, այնուամենայնիվ մեզ դարձյալ հետաքրքրում են հետևյալ երկու հարցերը. նախ՝ Կանոնագրքի օգտագործման ժամանակագրական սահմանները և երկրորդ՝ այն, թե երբևէ օգտագործվել են վերևում նշված կանոնական կեղծ բնագրերը: Մեզ հայտնի են փաստեր, որ այդ բնագրերի վկայությունները, որպես պաշտոնական վավերագրերի հեղինակություն, օգտագործվել են և՛ մատենագրական տարբեր բնույթի երկերում և՛ հայ եկեղեցու իրավասության տակ գտնվող հարցերի վերջնական լուծման կարգադրություններում: Անցնելով նշված հարցերի քննությանը՝ նպատակ չունենք ցույց տալ Կանոնագրքի որպես սկզբնաղբյուրի օգտագործման փաստերը Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքերում: Բանատիրությունն այդ խնդրում արդեն մեծ գործ է արել՝ և իր շանքերն այս ուղղությամբ տակավին կարող է շարունակել: Այստեղ կնշենք այլևայլ առիթներով միջնադարում և ավելի ուշ շրջանում Կանոնագիրքն ընդհանրապես և նրա կեղծ կանոնախմբերը մասնավորապես օգտագործելու մեզ հայտնի փաստերը:

Վերևում ցույց ենք տվել, որ X դարի կեսերին Անանիա Մոկացին իր թղթերում քաղվածաբար օգտվել է Կանոնագրքի տարբեր կանոնախմբերից՝ Առաքելական, Կղեմեսի, Հարանց հետևողաց, Անկյուրիայի, Կ. Պոլսի, Եփեսոսի, Բարսեղ Կեսարացու, Սահակ Պարթևի և Շահապիվանի²: Սրանց հետ մեկտեղ նա միաժամանակ բերում է Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբի ԻԱ կանոնը այսպիսի նշումով. «Կարճառոտ ի կանոնաց որ եւ այն կոչի Նիկիայի ԻԱ գլխոյն»³:

Մխիթար Գոշի կողմից Կանոնագրքի օգտագործված լինելը, որպես ընդհանուր ճանաչում գտած փաստ, չենք քննի: Սակայն կանգ կառնենք նրա կատարած աշխատանքի մի այլ կողմի վրա: Գոշը թեև կասկածանքով է վերաբերվել Կանոնագրքի այս հատորում տեղ գտած՝ Բարսեղ Կեսարացու անունով հայտնի կանոնախմբի վավերականությանը⁴, բայց այդ չի խանգարել, որ նա

¹ Տե՛ս Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հրատարակիչ Վ. Բաստամյանցի մանրամասն ծանոթագրությունները հրատարակության զուգահեռ, Ս. Տիգրանյանի վերևում նշված աշխատությունը և այլն:

² «Արարատ, 1897, Հավելված, էջ 278—279, 281—282, 284—285, 287—288: Թղթերի հրատարակիչ Գալուստ Տեր—Մկրտչյանը տողատակին նշել է վերևում բերված կանոնների մեծ մասի համապատասխան կարգահամարները և ներկայացրել կանոնները:

³ Նույն տեղում, էջ 281:

⁴ Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, էջ 187 (մասն Ա): Ի դեպ նշենք, որ բացի Կանոնագրքից, ժամանակին օգտագործվել են կանոնական առանձին բնագրեր, որոնք չեն մտել Կանոնագրքում: Այս դեպքում արդեն, դեռ է խաղացել հեղինակության ուժը: Ասողիկը պատմելով Սեանի կղզում, Կամրջաձորում, Հաղբատում և Սանահինում հիմնադրված վանական միաբանությունների մասին գրում է, որ դրանք կազմակերպվել են ճշմարտ... կանոնին

օգտագործի այն: Եվ ոչ միայն վերջինս, այլ մի շարք կեղծ կանոնախմբերից, որոնց իսկության վրա չի կասկածել, վերցրել է երբեմն ընդարձակ նյութեր և օգտագործել Դատաստանագրքի տարբեր հոդվածներում, տալով դրանց օրենքի պատշաճությանը հասնող ուժ. օրինակ՝ Երկրորդ նիկիական կանոնախմբի Զ և ԶԹ կանոնները նա արտահայտել է Դատաստանագրքի Ա մասի 2 և 2Ա հոդվածներում, Բարսեղ Կեսարացու կանոնախմբի ԽԴ, ԶԴ, ՄԸ, ՄԹ, ՄԺ, ՄԺԱ, ՄԺԹ կանոնները՝ համապատասխանաբար ԶԳ, ԶԴ, ՂԶ, ՂԷ, ՂԸ, Ղ, ՂԱ հոդվածներում, Թադեոս առաքյալի ԼԱ կանոնը՝ ՂԲ հոդվածում, դարձյալ Բարսեղ Կեսարացու կանոնախմբի ԻԷ, ԶԸ, ՂԷ, ԶԱ, ԶԵ, ՄԱ, ՄԲ կանոնները համապատասխանաբար արտահայտել է Դատաստանագրքի Բ մասի ՂԳ, ՂԴ, ԶԺԷ, ՂԵ Զ, ԶԱ հոդվածում, Թադեոս առաքյալի ԼԳ կանոնը՝ ԶԲ հոդվածում և այլն:

XIII դարի մատենագիր Հովհաննես Երզնկացու «Խրատ հասարակաց քրիստոնէից՝ քահանայից եւ ժողովրդոց...»¹ աշխատության մեջ «ծաղկաքաղ արարեալ» բերված են Կանոնագրքի մի շարք կանոնախմբերից բավականին նյութեր. օրինակ՝ Առաքելական, Գրիգոր Լուսավորչի, Սահակ Պարթևի, Բար-

սահմանադրութեան սրբոյն Բարսղի, օրինակ, Սեանում «միացեալ ժողովեցան եղբարց բազմութիւն, կեանեաղբութեմ տեմեմեաւ սրբայն Բարսղի, միակրօնք ի տան Աստուծոյ եղեալ...» (Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, հրատ. Ստ. Մալխասյանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 181, տե՛ս նաև էջ 160, 173—174): Մի այլ տեղ անդրադառնալով Սարգիս Ա Սևանեցի կաթողիկոսի ապրելակերպին դրում է. «Ժրաշան աղօթիւք ի տուէ և ի դիշերի կատարէր զկեանք կարգի կրօնաւորեալեմ տեմեմեին, պնդութեամբ վարեցեալ և պահօցն սրբութեամբ և ձևով մարմնոյ որդունակ սրբոյն Բարսղի յաստուածաբանէն ներբողեալ» (նույն տեղում, էջ 260, ամենուր ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.): Ասողիկի հավաստումները, թե վանական միաբանութիւնները իբր կազմվել են ըստ Բարսեղ Կեսարացու կանոնական սահմանման, կարող են կասկածելի լինել, որովհետև չորս դեպքում տեղեկութիւնները միանման ձևով է հաղորդում, կարևորն այն է, որ Ասողիկը փորձում է այդ գործողութիւնները հիմնավորել Բարսեղ Կեսարացու նշված կանոնական սահմանումով:

Մեր Մատենադարանի № 3031 ձեռագրում, որը հայտնի է Սանահինի քրթով անունով, ես գտնում ենք նշում Բարսեղ Կեսարացու այդ բնագրի մասին. «...զՍիմէան քաջ քարտուղարն Սանահնու, որ զՍրբուհոյ Աստուածածնիս հիմնարկութեանն և աւարտմանն ականատես էր եղեալ, որ ի ժամուն յայնմիկ գրել (sic) զգիրս Բարսղի Կեսարացոյ յաղագս ճգնաւորաց...» (էջ 19բ): Կանոնագրքում նման կանոնախումբ չենք գտնում ո՛չ Բարսեղ Կեսարացու և ո՛չ էլ մեկ ուրիշ անուններով: Սակայն Կանոնագրքից դուրս մեզ հայտնի է նրա մի կանոնախումբը, որի հայերեն հնագույն թարգմանութիւնը պահվել է մեր Մատենադարանի մեզ հայտնի մի քանի ձեռագրերում (ՄՄ 659, 822, 1500 և այլն): Այս բնագրի հունարենը մեզ հասել է Բարսեղ Կեսարացու նամակների նոր հրատարակության առաջին հատորի 52—57 էջերում (Saint Basilaie Lettres, t. I, par Yves Courtonne, Paris, 1957) գտնվում է սույն բնագրի հունարենը Πατριστα-ιστητος βίτου μενσεχών (վանականների կատարյալ վարքի մասին) խորագրով: № 822 ձեռագրում խորագիրը պահվել է այսպես. «Նորին սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի թուղթ առ սուրբն Գրիգոր Աստուածաբան եպիսկոպոս նազիազու յաղագս կրոնական վարուց» (էջ 128ա): Սույնի վերջին հատվածը բավական մոտ է հունարենի վերնագրին: Այստեղ խոսվում է այն մասին, թե ինչպես պետք է վանականը պահի իրեն իր կենցաղավարության մեջ: Ասողիկի քառօցս հիշատակութիւնը արդյո՞ք սույն բնագիրն է ակնարկում, որոշակի և անվերապահ պատասխանել զժվարանում ենք: Սակայն այն փաստը, որ այս կանոնախումբը վանականների կենցաղավարության մասին է, և այդ հարցի մասին Բարսեղ Կեսարացուց մեզ այլ բան հայտնի չէ, ենթադրում ենք, որ Ասողիկը ակնարկել է սույն կանոնախմբին:

¹ Նշում ենք Մատենադարանում պահվող այս գործի բազմաթիվ ձեռագրերից միայն մեկը՝ ՄՄ 581, էջ 178ա—262բ:

սեղ Կեսարացու, Ներսես Բ Բագրեվանդացու, Հովհ. Օձնեցու, Կեղծ Ներսեսի և այլ կանոնախմբերից¹: Նույն աշխատության Սիրո մասին գլխում² հեղինակը բերում է Բարսեղ Կեսարացու ձԹ կանոնը:

Գրիգոր Տաթևացին «Գիրք հարցմանց» աշխատության³ իններորդ հատորի 52-րդ պարկում «Վասն է՞ր ազգն Յուանկաց զերկու օր պահոցն լուծանէ» հարցին պատասխանելիս հիշելով Նիկիայի և Բարսեղ Կեսարացու կանոնները, մեջ է բերում Եփրեմ Ասորու կանոնախմբի Բ և Գ կանոնները⁴:

Քրիստոսի ծնունդը և մկրտությունը մի օրում՝ հունվարի 6-ին, թե տարբեր օրերում՝ դեկտեմբերի 25-ին և հունվարի 6-ին տոնելու վերաբերյալ միջնադարում ընթացել են բորբոքված վեճեր: Այդ վեճերը մասնավորապես սուր բնույթ են կրել, երբ Արևմուտքից հայ եկեղեցուն սպառնում էր եկեղեցական միութեան խնդիրը: Այդ վեճերը արտահայտվել են մատենագրական զանազան նյութերում: Մատենադարանի № 502 ձեռագրում պահվել է այսպիսի մի գործ «Վկայությունք վասն ծննդեանն Քրիստոսի եւ մկրտութեանն. զի պարտ է տօնել ի միում յաւուր ի յունուարի ի վեցն»⁵: Այստեղ համառոտ և ընդարձակ քաղվածքներ են բերված Հովհ. Երուսաղեմացու, Նեկտարի, Գրիգոր Աստվածաբանի, Հիպպոլիտի, Սեբերիանոսի, Մանուելի, Մելիտոնի, Կարեն ժողովի⁶ Կանոնագրքում գտնված կանոնախմբերից իրենց դրույթների հաստատման և ճշտության մասին: Նման մի գրվածքի հանդիպում ենք վերևում նշված № 3919 ձեռագրի տոնացույցի տարբեր մասերում, ուր քաղվածաբար և ընդարձակ ձևով բերված են Առաքելական, Նիկիայի, Աթանասի, Սահակ Պարթևի, Եփրեմ Ասորու, Եպիփան Կիպրացու, Սեբե, Կանոսի, Հիպպոլիտի, Նեկտարի, Մանուելի, Մելիտոնի, Լավոդիկեի և Կարինի ժողովի կանոնախմբերից⁷:

Կանոնագիրքն օգտագործելու հետաքրքիր փաստերի հանդիպում ենք XVII, XIX և XX դարի առաջին երկու տասնամյակներում:

1781 թ. Ռուսահայ թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղունյանցը նորահիմն քաղաքի՝ Նոր Նախիջևանի հոգևոր դատարանի համար կազմում է «Կանոնադր»

¹ Նույն տեղում, էջ 202աբ, 204բ, 205ա—207բ, 210աբ, 215բ, 216բ, և շար.:

² Նույն տեղում, էջ 198բ: Այս գտնում ենք նաև № 9063 Ճառքնտիրում (1623 թվթ. ընդօրինակություն), ուր բերված է Բարսեղ Կեսարացու ձԲ և ձԹ կանոնները (էջ 8բ): Նույն ձեռագրի տարբեր գլուխներում բերված են առանձին կանոններ. օրանակ՝ «Կանոն վասն երգման», գլխում Քրիստոսին ուրանալու դեպքում մատնացույց է արվում Բարսեղ Կեսարացուն վերագրված է կանոնը (էջ 4ա), «Ցաղազս պսակի եւ խրատ վասն ամուսնութեան» գլխում՝ Սիոն կաթողիկոսի (Պարտավի) կանոնախմբի ԺԶ կանոնը հետևյալ խմբագրությամբ՝ «Ցառաչին ժամանակին սուրբ հարքն արգելին զազատս եւ զանազատս յարեան մերձաւորութենէ, բայց այժմ լուծեալ տեսանեմք զկանոնք սուրբ հարքն՝ մանաւանդ յազատաց, զի անխտիր խառնին յիւրեանց մերձաւորսն անկարգ ամուսնութեամբ, այլ մերով բանիւ, զոր գրեմք ի հրամանաց առաջին սուրբ հարքն մի՝ իշխեսցեն ազգականք ամուսնութեամբ զուգիւ. ապա թէ ոչ՝ նզովեսցին ի մէնջ եւ ի սուրբ [հար]ցն կանոնաց...» (էջ 3բ) և այլն:

³ Կ. Պոլիս, 1729:

⁴ Էջ 651: Նույն աշխատության մի այլ մասում, երբ խոսվում է անապական պատարագի մասին, Գրիգոր Տաթևացին հիշում է Առաքելոց և Կղեմեսի կանոնները (էջ 548), սակայն Տաշյանը նրա բացատրությունը իրավացիորեն համարում է «անճիշտ և կամավոր մեկնություն» (Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 252—253):

⁵ Էջ 146ա—162բ. հմմտ. «Արարատ», 1896, Հավելված, էջ 49—52:

⁶ Նույն տեղում, էջ 146բ—148ա, 153աբ, 155աբ, Հմմտ. № 4405, էջ 227ա և շար.:

⁷ Էջ 208ա—217բ:

րութիւնք»¹։ Վերջինս բաղկացած է վեց մասից և 126 գլխից² (իմա՝ կանոն կամ հոգված)։ Քրան առ բարեսէր ընթերցողս» առաջաբանում հեղինակը դրում է. «Ջառաջակայ կանոնս ոմանս ծաղկաբաղ արարեալ ի կանոնաց նախնի հարց սրբոց, եւ սրբոյ եկեղեցւոյ Հայաստանեաց հովուապետաց, ընծայեցի նորոյ հոգեւոր դատարանին մերոյ եւ նորաշէն քաղաքիս Նախիջեւանայ»³։ Առաջին մասի է գլխում խոսելով եպիսկոպոսների կարգման և սրանց պարտավորութիւնների մասին, վերջում ավելացնում է. «Տես ի կանոնս Կղեմայ ի գլուխն ԼԶ, ԼԸ ԼԹ եւ զայլ կանոնս սրբոց հարց, եւ ի յԱնտիոքայն, զուխ ԻԴ, ԻԶ, եւ ի կանոնս ազգիս Հայոց յատուկ ժողովոց»⁴։ Քահանաների մասին խոսելիս Ք մասի ԺԶ գլխում գրում է. «Վասն քահանայից անթիւ են կանոնք, այլ մեք այսպէս գրեմք. եթէ քահանայ ոք ունի գլխաւնգիրքն, ընթերցցի եւ զիւր կանոնն գիտասցէ, եւ որոշ ունի զԿանոնգիրքն, թող զՄաշտոց գիրքն կարդայ...»⁵։ Հոգևոր պաշտոնյաների եկամտի մասին խոսելիս վերջում ավելացնում է. «Տես ի Կանոնգիրքն»⁶ (ամենուր ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.)։ Այս Կանոնադրութեամբ, ինչպես նշում են հրատարակիչները, «ոչ միայն այս (նոր Նախիջեւանի—Վ. Հ.), այլև բոլոր Ռուսաստանի մյուս վիճակները⁷, այսինքն մինչև 1836 տարին»⁸, մինչև Պոլսի Պոլսի գործադրութեանը առաջնորդվել և կառավարվել են, Իհարկե Հովսեփ Արղութեանցի վերևում նշված Կանոնագրութեանը հոգևոր մի վիճակի համար էր, նման կանոններ, թերևս ավելի համառոտ բովանդակութեամբ, կազմել են այլ վիճակներում ևս, օրինակ, Տիգրանակերտի վիճակում «ինչ-ինչ ի կանոնաց նախնեաց էին անհետ արարեալ եւ դրադում անվայել եւ վնասակար իրս իւրեանց ի բնէ օրէն համարեալ նոքօք վարէին»⁹։ Այս պայմաններում, 1825 թ. հոգևոր առաջնորդ Կարապետ վարդապետի ջանքերով և «հաճութեամբ զխաւորաց» կազմվում են 12 կանոններ, այնուհետև «համայն ազգօք, որք են աստ, ընդհանրական սինօթ արարեալ ԺԳ պատուիրա-

¹ Տե՛ս Մասեաց աղանի եւ ծիածան Հայաստանեայց, Թեոդոսիա, 1864, էջ 75—80, 110—112, 135—139, 230—233, 290—292։

² Նշված առաջաբանում Հովսեփ Արղութեանցը թեև նշում է այդպես (էջ 7Ը), սակայն երկշաբաթներով 1864 թվի համարների նշված էջերում տեղ են գտել հինգ մասերը 99 գլուխներով, 6-րդ մասը իր 27 գլուխներով, հաջորդ համարներում ըզտանք։ 1865 թվի 161—163, 189—192 էջերում գտնում ենք նույն հարցի մասին պարզաբանումներ, բայց դրանք վեցերորդ մասը չեն կազմում։

³ Նույն տեղում, էջ 77։

⁴ Նույն տեղում, էջ 78։

⁵ Նույն տեղում, էջ 111։

⁶ Նույն տեղում, էջ 137։ ԻԶ հոգվածում գրում է. «Հարկ է տեսնել եւ ի Կանոնգիրքս, որ ի կանոնս առաքելոց, զոր ի ձեռն Կղեմայ...», նույն տեղում, էջ 139։

⁷ Այդ մասին ահա թե ինչ է գրում Ռուսաստանի հայոց հովվապետ Հովհաննես արքեպիսկոպոսը Ներսես Աջտարակեցուն 1825 թվի դեկտեմբերի 26-ին. «Կոնսիստորեան մեր ի սկզբանէ հաստատութեան իւրոյ մինչեւ ցայժմ ունի ինքեան կանոն կառավարութեան զփոքրիկ մատնան իրաւանց, զոր հանգուցեալ նախընթացն մեր յառաջնորդութեան վիճակին սրբազան Յովսէփ ընտրեալն ի կաթողիկոսութիւն Հայոց, քաղեալ ի կանոնաց եկեղեցւոյ մերոյ եւ ի խրատուց ծիսարանին մերոյ, այն է, Մաշտոցին, ...որով եւ վարի վիճակ ամենայն որպէս դատաստանական կարգաց» (Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվային բաժին, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 51, վավ. 129, էջ 1ա. այսուհետև ՄԱԹ)։

⁸ Մասեաց աղանի եւ ծիածան Հայաստանեայց, 1864, էջ 74։

⁹ ՄԱԹ, կաթ. դիվան, թղթ. 53, վավ. 26։

ներս եղաք եւ հաճութեամբ համայնիցս կնքեցաք»¹։ Եվ այս «Ջքսան եւ հինգ բանից կանոնականաց զօրինակսն» Կարապետ վարդապետը Հովհաննես քահանայի միջոցով 1826 թվի մայիսի 18-ին ուղարկում է կաթողիկոսին ծանոթանալու և հատուկ կոնդակով դրանց գործադրության թույլտվություն ստանալու նպատակով։ Այս կանոնների մի մասի սկզբնաղբյուրը Կանոնագիրքն է. «որոց (կանոնների — Վ. Հ.) ոմանք են ի հաստատութիւն սրբոց նախնի կանօնաց»²։ Վերևում բերված քաղվածքները վերցրինք Կարապետ վարդապետի՝ կաթողիկոսին ուղղված գրությունից, իսկ կանոնները այստեղ չենք գտնում։ Շարունակելով մեր որոնումները արխիվի մի այլ թղթապանակում՝ հանդիպեցինք միայն 12 կանոնների³, որոնք վերաբերում են հասի ու չհասի և ընդհանրապես ամուսնության հարցերին։

Հոգևոր բարձր իշխանությունների գրություններում հաճախ ենք հանդիպում Կանոնագրքից կատարված քաղվածքների այս կամ այն հարցը բնութագրելու և կամ վճռի հիմք հանդիսանալու վերաբերյալ։ Վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցին 1815 թ. փետրվարի 5-ի գրությամբ Սաղախուի Հովսեփ քահանային պատժում է ապօրինի պսակ կատարելու պատճառով։ Մեղադրանքը հիմնավորվում է Կանոնագրքի մի քանի կանոնախմբերից բերված քաղվածքներով. օրինակ՝ Կղեմեսի 37, 57-րդ, Գրիգոր Լուսավորչի 8-րդ, Բարսեղ Կեսարացու 215-րդ (բնագրում նշված է 214) կանոններով⁴։

Կանոնագրքի օգտագործման փաստերի հանդիպում ենք նաև XX դարի առաջին երկու տասնամյակներում։ Գեորգ Ե կաթողիկոսը 1915 թվի նոյեմբերի 26-ի գրությամբ սինոդին հայտնում է. «Ի նախնեաց անտի սուրբ եւ առաքելական եկեղեցիս Հայաստանեայց զհետ եղեալ կանոնաց սահմանելոց յազգային ժողովոց, յառաքելաշաւիղ հայրապետաց եւ հարանց սրբոց, առաջնորդէր բանաւոր հօտին իւրոյ ի բարի վարս եւ յանարատ կեանս...»⁵։ Այնուհետև հիշեցնում է, որ «հոգևոր ատեանք մեր, յորս քննին եւ ի յայտ ածին առն եւ կնոջ ի միմեանց եւ ի կապիցն օրինական ամուսնութեան, միանգամայն զանց արաբեալ զկանոնօքն հնոց եւ ոչ ունելով նորս եւ աներկբայս եւ ոչ ուղեցոյցս, թէ

¹ Նույն տեղում։

² Նույն տեղում։

³ ՄԱԲ, կաթ. դիվան, թղթ. 51, վավ. 272։ Ներսես Աշտարակեցին 1817թ. հոկտեմբերի 6-ի թվագրությամբ Վրաստանի թեմի քահանաների համար մշակում է 13 կանոններ, թե նրանք ինչպես են իրենց պահելու եկեղեցում (ՄԱԲ, կաթ. դիվան, թղթ. 31, վավ. 77), կամ կանոններ քաղման վերաբերյալ (նույն տեղում, թղթ. 32, վավ. 170. 1818 թիվ հունվարի 2)։ Այս երկու դեպքում էլ Կանոնագրքից օգտվելու հետքեր չգտանք։

⁴ ՄԱԲ, կաթ. դիվան, թղթ. 27, վավ. 4։ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, Կղեմեսի Լէ, Մէ, Գր. Լուսավորչի Ը (էջ 85, 90, 246)։ Թիֆլիսի հայադն իշխան Սողոմոն Արղությանի դուստրը ամուսնանալու նպատակով երկրորդ անգամ է մկրտվում։ Այս բանը մեծ հուզմունք է առաջ բերում Թիֆլիսի հայ հասարակության մեջ։ Ներսես Աշտարակեցին մի գրությամբ (անթվական, բայց մինչև 1816 թվի փետրվարի 29-ը) աշխատում է հանգստացնել հասարակությանը։ Նա կրկին դիմում է Կանոնագրքին իր ասածները հավաստելու նպատակով. «նախ առաջին առնեմ աստանօր զկանոնս, զորս ունի եկեղեցի Հայաստանեաց իբրեւ զհիմունս խորհրդոյ սրբարար մկրտութեան եւ դրոշմի...»։ Ապա «ի Կանոնագիրս Հայոց»-ից մեջ է բերում Կղեմեսի 2Թ, 9, 2Ա կանոնները և այլն. ՄԱԲ, կաթ. դիվան, թղթ. 29, վավ. 13։ Գաղտնի պսակ կատարող քահանաներին պատժելու Մ. Օրմանյանի կոնդակը տե՛ս «Լոյս» (Կ. Պոլիս), 1907 թ. № 14, էջ 209—211։

⁵ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, գ. 49, էջ 45ա։

յո՞ր դէպս իրաւունք իցին բաժանիլ զամուսինս ի միմեանց...»¹։ Վերջում պահանջում է սինոդի անդամներին, որ ուսումնասիրեն վերջին երեսուն տարվա սինոդում գտնվող ամուսնալուծութեան գործերը, դրանց հանգամանքները, և պարզեն, թե նման դեպքերում «որպիսիք ի հնոց կանոնաց դործադրեալք իցեն, յո՞ր դէպս խոտորմունք ի նախնեաց սովորութեանց եղեն...»² և այլն։

Ամուսնութեան և ամուսնալուծութեան հարցերում հայ եկեղեցու մենաշնորհաւոր ակնառու կերպով երևում է Եվրոպայի հայոց հոգևոր առաջնորդ Ութուճյանի՝ Մանչեստրից 1909 թվի օգոստոսի 27/9 սեպտեմբերի Մատթեոս Բ կաթողիկոսին ուղղված գրութիւնից³, ուր ասված է. «Հայ. եկեղեցին յուր զավակաց մեջ պատահած ամուսնական խնդիրներու մեջ երբեք չ'ընդունիր ո՛չ փաստաբան և ո՛չ դատարան. հետեաբար, ես իբրև եպիսկոպոս հայ. եկեղեցւոյ այս մասին ոչ մի խոսք չունիմ Ձեզ (փաստաբանին —Վ. Հ.) ասելիք»⁴։

Քանի որ Կանոնագրքի VIII դարի խմբագրութիւնը ստեղծել էր հայոց կաթողիկոս Հովհ. Օձնեցին և իր ժողովածուում նա ընդգրկել էր հայ եկեղեցու կողմից արդեն ընդհանուր ճանաչում գտած և ընդունված տիեզերական,

¹ Նույն տեղում, էջ 45բ։

² Նույն տեղում, էջ 46ա։ Հայ եկեղեցու ընդունած կանոնների հաստատ պահելու պահանջը արտահայտված է եպիսկոպոս ձեռնադրվողի երդմնագրում։ Նման մի քանի երդմնագրեր (1917 թիվ ապրիլ) տե՛ս ՊՊԿԱ, ֆ. 57, գ. 454։

³ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, գ. 1350։

⁴ Նույն տեղում, էջ 25ա։ ՊՊԿԱ-ի 57-րդ ֆոնդում պահվել է Մ 673 գործը (ցուցակ Մ 1a Գործը բաղկացած է 171 թերթից։ Սրա վրա մեր ուշագրութիւնը հրավիրեց Գր. Հ. Կարախանյանը, որին հայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնը) «Յանկ եկեղեցական կանոնանց» խորագրով։ Գրվածքի հեղինակը և ժամանակը հայտնի չեն։ Ձեռագրից կարելի է ենթադրել, որ այն գրվել է XIX դարի վերջերին կամ XX դարի սկզբներին։

Ինչպես երևում է «Առ ընթերցողս» հեղինակի առաջաբանից (վերջինս երկու օրինակով է. նախ՝ դրված է սկզբում, էջ 1—2, թերի, և վերջում՝ 170բ—171ա լրիվ) նա ուսումնասիրելով էջմիածնի մատենադարանում պահվող կանոնագիրք-ձեռագրերը, ճառընտիրները, զանազան հարցերի մասին սինոդի դատական գործերը և վճիռները, քաղվածաբար վերցրել է անհրաժեշտ նյութեր։ Յուրաքանչյուր քաղվածքի վերջում նշված է, թե դրանք որտեղից է վերցրել, Այս նյութերը հեղինակը դասավորել է այբբենական կարգով՝ Ա—Օ (էջ 3ա—126ա), օրինակ, աբեղա, ագափախ, ագափախ, ագափախ և այլն։ Աշխատութեան նպատակի մասին հեղինակը գրում է. «Ներկա ժողովածուն... պարունակում է իր մեջ այն բոլոր կարգերն ու օրենքները, որոնցով ղեկավարվել են հայ եկեղեցին ու հայ ժողովուրդը երկար դարեր, քրիստոնեութեան Հայաստան մուտք գործելուց զբնթե մինչև մեր օրերը և որոնցից շատերը նույնիսկ մինչև այսօր էլ գոյութիւն ունեն մեր եկեղեցում և էական նշանակութիւն ունեն մեր հոգևոր և հոգևոր—վարչական գործերում։ ...Սույն աշխատութիւնս ուրեմն մեկ կողմից մի կարևոր պակաս լրացնում է զուտ պատմա-բանասիրական տեսակետից, մյուս կողմից—մանավանդ մեր այս օրերում—գալիս է մի անհրաժեշտ ծառայութիւն մատուցանելու հատկապես հայ եկեղեցուն, սրա կանոնական, վարչական բարեփոխութեանց առթիւ, ...» (էջ 170աբ)։

Գործի հաջորդ էջերում՝ 127ա—161ա գտնվում է նաև Արիստակես Դավթյանի «Կանոնք ս. ժողովոց եւ հարց եկեղեցւոյ» (պրակ Ա, Թիֆլիս, 1904) աշխատութեան սկզբունքով կազմված մի այլ աշխատութիւն՝ սկզբից թերի, մնացել է ԿԱ վերնագրի տակ դրված նյութերի վերջին մի փոքր մասը։ Ավարտվում է Ձէ «Յաղագս նկարեալ պատկերաց թէ որք են երկրպագելիս վերնագրի տակ նշված նյութերով։

Ակադ. Աշոտ Հովհաննիսյանը ծանոթանալով սույն աշխատութեան ձեռագրին լուսանցքում գրել էր, որ «անհեղինակ այս գործը ամենայն հավանականութեամբ պատկանում է Բարգեն ԱղաՎելյանի գրչին. իր սարկավագութեան ժամանակ, այս մասին ինձ 1914—1915 թվականներին պատմում էր ինքը հեղինակը...։ Բարգենը հետագայում սինոդի անդամ էր և հեղինակութիւն էր համարվում կանոնական և մասնավորապես ամուսնալուծական հարցերում»։

տևողական ժողովների, նշանավոր հայրերի և ազգային կանոնադրությունները, բնական է, որ այն իր ժամանակի և հետագայի համար հանդիսացել է պաշտոնական ժողովածու, թեև վերջինս եկեղեցական հատուկ ժողովի կողմից չէր հաստատվել: Դրանից հետո Կանոնագրքին կատարված ավելացումները, ավատական հասարակության տարբեր շերտերը ներկայացնող ժողովի կամ ընդհանրապես հայ եկեղեցին ներկայացնող, ասենք կաթողիկոսի նման, պաշտոնական անձի կողմից չեն հաստատվել: Այս ավելացում կատարողներն իրենց ժամանակի կրթված, բայց անհատ անձնավորություններ են եղել, ինչպես օրինակ, Հովհաննա անապատի վանահայր Մելիտեն և փոխանորդ Գրիգորիսը (XI դ.), Գեորգ Երդնկացին (XIV—XV դդ.), Աղարիա Սասնեցին (XVII դ.) և այլն: Ավելին, երբեմն առանձին կանոնախմբեր Կանոնագրքում մուծել են գրքիչները: Սակայն այս հանգամանքը չի խանգարել, որ Կանոնագիրքն ամբողջությամբ վերցրած չկորցնեի իր նախնական պաշտոնական բնույթը և ըստ սովորության շարունակեի մնալ ավատական հասարակության ներքին կյանքի մի շարք կողմերը կարգավորող պաշտոնական ուղեցույց:

Այս երևույթը բնականոն էր հայ ժողովրդի պատմության համար, որովհետև նա դարեր շարունակ ղրկված լինելով իր պետականությունից, եկեղեցուն նաև էր որպես միակ կենտրոնական և համազգային մի հաստատության, որի իրավասության տակ գտնվող հարցերի լուծման համար Կանոնագիրքն ամբողջությամբ համարվում էր բարձրագույն իշխանության կամքի արգասիք:

Այդ է ցույց տալիս վերևում շարադրվածը:

Այսպիսով, վերևում բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ Կանոնագիրքն օգտագործել են ոչ միայն ողջ միջնադարում, այլև մինչև XX դարի առաջին տասնամյակները՝ նոր դարաշրջանի սկզբները, ընդ որում օգտագործել են նաև կեղծ կանոնախմբերը և գրությունները՝ առանց կասկածելու դրանց վավերականության վրա:

Իհարկե եղած փաստերը այսքանով չեն սպառնում: Մասնավորապես նոր ժամանակներին վերաբերող նյութերը ներկայացրինք այն չափով, ինչ չափով Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի արխիվային վարչության և Մատենադարանի արխիվներում մեր ուսումնասիրած մի քանի հարյուրի հասնող գործերից կարողացանք քաղել մեզ հետաքրքրող նյութերը՝ գիտակցելով, որ նման բաղմամբիվ այլ փաստեր կգտնվեն նշված արխիվների նույն ֆոնդերի տարբեր գործերում: Արխիվներում եղած ողջ նյութերի վերհանումը մեր ուժերից վեր էր և մեր նպատակից դուրս:

Կյանքում Կանոնագրքի օգտագործման հարցին վերահասու լինելիս, անշուշտ, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ հետևյալ հանգամանքը:

Քանի գալիս ենք միջնադարից այս կողմ, մասնավորապես Արևելյան Հայաստանում 1836 թվի Պոլոժենիայի հրապարակումից հետո, Կանոնագրքի օգտագործման մարզերը հետզհետե նեղանում են՝ կապված հոգևոր իշխանության գործունեության շառավիղների փոքրանալու հետ: Երբ պատմական Հայաստանը և տարբեր գաղթավայրերում գտնվող հայ համայնքները ենթակա են չառնում տարբեր պետությունների վարչա-քաղաքական ազդեցությանը, քրեական և մասամբ քաղաքացիական հարցերում ենթարկվում տվյալ երկրի համա-

¹ Տե՛ս վերևում, էջ XXՀ:

պատասխան օրենքներին: Հոգևոր իշխանությունները այս պայմաններում ղրաղվում են դավանանքի, ծիսական, ամուսնության, ամուսնալուծության, կրթական և նման այլ հարցերով: Կանոնագրքի այդպիսի երկարատև օգտագործումը բացատրում ենք ոչ միայն նրա կենսունակությամբ, այլև հայ ժողովրդի պետականությունը կորցնելու փաստով, երբ նման պայմաններում պետականության որոշ իրավունքներ ստանձնել էր հայ եկեղեցին: Կանոնագիրքը պահում էր իր կենսունակությունն այն չափով, ինչ չափով հայ ժողովրդի տնտեսական կյանքում և հասարակական կառուցվածքում հեղաբեկիչ փոփոխություններ չէին կատարվում:

Այսպիսին է եղել Կանոնագրքի անցած երկարաձիգ ճանապարհը. մերթ ճոխացվել է բովանդակությամբ, մերթ նվազել գործադրության շառավիղով, իսկ այժմ մեկընդմիջտ դարձել մատենագրական մի հուշարձան, արտացոլելով իր մեջ մեր ժողովրդի անցած գնացած օրերի ներքին կյանքի բազմաթիվ կողմերը:

Է. ԱՅԼԵՎԱՅԼ ՀԱՐՑԵՐ

Հովհ. Օձնեցուց հետո Կանոնագրքին ավելացված նյութերից երկուսում՝ 645 թվի Դվինի (ԼԸ համարի տակ) և ապա Կարինի (ԽԲ համարի տակ) ժողովների կանոնախմբում, բացառությամբ և՛ ձեռագրի, որը ընդհանրապես ցանկեր չունի, մյուս ձեռագրերում, նախքան կանոնների շարադրությունը, գտնում ենք վերջիններիս բովանդակությունն արտահայտող ցանկեր: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով կարելի է կարծել, թե այդ երկու կանոնախմբերը սկզբնապես Օձնեցու Կանոնագրքի մասն են կազմել, քանի որ նա իր հիշատակարանում գրում է, թե Կանոնագրքի ցանկերն ինքն է կազմել՝ «Եւ զգլուխս անցնիրոց համառուտեալ բանիւք ի սկզբան անդ նախակարգեցաք»¹: Սակայն դա հիշտ չէր լինի, որովհետև ցանկեր ունեցող կանոնախմբեր գոյություն ունեն նաև Կանոնագրքից անկախ. օրինակ՝ Կանոնագրքի Ա հատորում մտած Բարսեղ Կեսարացու կանոնախմբը: Վերջինիս առաջիկ մի տարբերակը, դժբախտաբար թերի, հրատարակեցինք Կանոնագրքի Ա հատորի Հավելվածում «Կանոնագրքի հնագույն բեկորներ» խորագրի տակ²: Ինչպես վերևում ցույց տվեցինք³, այս բնագրում կան այնպիսի կանոններ, որ հունարեն բնագրում գտնում ենք, բայց Կանոնագրքի Բարսեղ Կեսարացու կանոնախմբում չեն պահվել, որովհետև դրանք մասնավոր դեպքերի կապակցությամբ տրված հարցումների պատասխաններ են: Այս փաստը մեզ հզորացնել է տալիս, որ նշված բնագիրը հանդիսանում է Բարսեղ Կեսարացու կանոնական նամակների հայերեն սկզբնական թարգմանության մի տարբերակը, որ ավելի հին է, քան Օձնեցու կազմած Կանոնագիրքը: Մյուս կողմից, այդ հնագույն բնագրում պահվել է կանոնների բովանդակության համառոտ ցանկ, դարձյալ թերի: Վերջինս, երբ համեմատում ենք Կանոնագրքում գտնվող համապատասխան

¹ Կանոնագիրք Հայոց, հատ. Ա, էջ 536:

² Էջ 657—661: Այս բնագիրը թեև հրատարակել ենք նշված խորագրի տակ, բայց իսկն ասած, այն ոչ թե Կանոնագրքի բեկոր է, ինչպես այդ վերնագրի տակ հրապարակված մյուս բնագրերը, այլ Կանոնագրքից անկախ և մինչև Կանոնագիրքը գոյություն ունեցող բնագիր:

³ Էջ LII:

ցանկի հետ, որ կազմել է Հովհ. Օձնեցին, նկատում ենք, որ դրանք տարբեր բնադրեր են, հետևապես կազմված տարբեր անձնավորությունների կողմից: Բարսեղ Կեսարացու կանոնախմբի հնագույն բեկորը ունեցել է ցանկ՝ անկախ Հովհ. Օձնեցուց և մինչև Օձնեցին: Վերջինս, թերևս, այդ օրինակով է, որ ցանկեր է կազմել իր Կանոնագրքում մտած կանոնախմբերի համար: Հետևապես չի կարելի ասել, թե այն կանոնախմբերը, որոնք ցանկեր ունեն, անպայման գտնվել են Օձնեցու կազմած Կանոնագրքում: Այսպես և 645 թվի Դվինի ժողովի կանոնախումբը ցանկ ունի, բայց Հովհ. Օձնեցու Կանոնագրքում չի գտնվում: Դժբախտաբար չկարողացանք պարզել, ի՞նչպես և ե՞րբ է կազմվել ցանկը, թերևս այդ արվել է Օձնեցու հետևողականությամբ և նրանից հետո: Համենայն դեպս մի բան պարզ է, որ այս կանոնախումբը ոչ միայն Օձնեցու Կանոնագրքում տեղ չի գտել, այլև, ինչպես ցույց ենք տվել վերևում, այս ժողովը չի արտահայտված Հովհ. Օձնեցու «Սակս ժողովոց որ եղեն ի Հայք» աշխատության մեջ:

Կարինի կարծեցյալ կանոնախմբի ցանկի հարցը համեմատաբար ավելի դյուրին է բացատրել: Քանի որ սույն կանոնախումբը հանդես է եկել բավական ուշ, չի երևում Կանոնագրքի նույնիսկ X դարի խմբագրության մեջ և միայն XI դարի խմբագրությունում է գտնվում, կարծում ենք, որ նրա ցանկը կազմվել է այդ ժամանակ դարձյալ Հովհ. Օձնեցու հետևողականությամբ:

Այսպիսով, այս երկու կանոնախմբերի ցանկի գոյության փաստը մեզ հիմք չի տալիս պնդել, թե այդ կանոնախմբերը սկզբնապես եղել են Կանոնագրքի Հովհ. Օձնեցու խմբագրության մեջ:

Որ այս ցանկերն ընդհանրապես փոփոխական են եղել՝ երևում է նրանից, որ առանձին ձեռագրերում դրանք ունեն մասնակի տարբերություններ: Իսկ մեր օգտագործած Բ խմբի ձեռագրերից kmpps-ում, որոնք XVII դարի ձեռագրեր են, անխտիր կերպով բոլոր կանոնախմբերը ունեն ցանկեր: Սրանք արդեն հետագայում են կազմված: Մասամբ այդպես է, բայց դարձյալ տարբեր վերևի նշվածներից, Ա խմբի Օ ձեռագրի ունեցածը: Սակայն այստեղ բոլոր կանոնախմբերը չեն, որ ունեն ցանկեր. օրինակ, դրանք չունեն Ներկորդ նիկիական, Բարսեղ Կեսարացուն վերագրված, կեղծ Ներսեսի կանոնախմբերը և ուրիշներ, թվով շուրջ 20 կանոնախմբեր: Նկատի ունենալով, որ 645 թվի Դվինի և Կարինի ժողովների կանոնախմբերի ցանկերը ունեն մեր օգտագործած բոլոր ձեռագրերը, նպատակահարմար գտանք դրանք թողնել համապատասխան կանոնախմբերի բնագրերում, իսկ Okmps ձեռագրերի ունեցած մյուս կանոնախմբերի ցանկերը, որոնք չեն պահվել մնացած ձեռագրերում, դրել ենք ժանրային թվանշաններում համապատասխան կանոնախմբերին կից:

Վերջում դրել ենք «Հավելված» բաժինը, որտեղ զետեղել ենք սույն հատորի մեջ մտած կանոնախմբերից երկուսի՝ Բարսեղ Կեսարացուն վերագրված և Հովհ. Մանդակունու կանոնախմբերի հնագույն երկու բեկորները (Բ և Գ): Մյուսը (Ա) մի ընդարձակ հատվածն է Անկյուրիայի կանոնախմբի: Վերջինս չէր պատկանում սույն հատորին և պետք է դրված լիներ Ա հատորում, բայց որովհետև ժամանակին այն մեր ուշադրությունից վրիպել էր, և միայն մեր Մատենադարանի ձեռագրերի ծուցակի Ա հատորը լույս տեսնելուց հետո մեզ հայտնի դարձավ,

¹ LXXIII—LXXV:

նպատակահարմար գտանք այն ևս զետեղել սույն հատորում: Այս երեք բեկորները ձեռագրերի պահպանակներ են և գտնվում են Մատենադարանի №№ 168, 967 և 3534 ձեռագրերում:

Սույն հատորի բնագրերը ևս պատրաստված են Ա հատորում կիրառված սկզբունքներով¹:

«Կանոնագիրք Հայոց» Ա հատորի 5—17 էջերում, ինչպես ձեռագրերում է, Ա-ի նմանությամբ դրել էինք ամբողջ Կանոնագրքի բովանդակությունն արտահայտող առարկայական ցանկը: Հետագայում, երբ ուսումնասիրում և հրատարակության էինք պատրաստում Բ հատորի նյութերը, պարզվեց, որ մի քանի դեպքերում կանոնները սխալ են բաժանված. օրինակ՝ Բասեղ Կեսարացուն վերադրված կանոնախմբի ՄԽԴ կանոնը, որն անիմաստ է ներկա ձևի մեջ և հանդիսանում է ՄԽԵ—ՄԽԸ կանոններին նախորդող մի փոքրիկ մասը կամ Գրիգոր Աստվածաբանին վերադրված կանոնախմբի ԺԷ և ԻԵ կանոնները (Ա ձեռագրի համարակալմամբ ԺԸ և ԻԶ) հանդիսանում են ԺԶ-ի և ԻԴ-ի շարունակությունը և այլն: Նման դեպքերում ուղղումներ չկատարեցինք, որովհետև Կանոնագրքի վերևում նշված առարկայական ցանկի արդեն ստուգված և սրբազրված համապատասխան համարներից կշեղվելու Այդ պատճառով էլ նման կանոնները թողեցինք նույնությամբ ինչպես Ա ձեռագրում է: Եվ որովհետև կանոնների ընդհանուր կարգահամարները այս ձեռագրերում առաջին կանոնախմբից սկսած սխալներով էր պատահում. օրինակ՝ միևնույն համարը կրկնվում էր կամ բաց թողնվում մի համար և կամ կանոնախմբի առաջաբանը համարակալված էր որպես կանոն (Գրիգոր Աստվածաբան), ուստի Կանոնագրքի Ա հատորում ձեռագրի ունեցածը թողեցինք կլոր փակագծերում, ձախ կողմում ավելացնելով հերթական ստույգ համարները, որոնք համապատասխանում են առարկայական ցանկում նշվածին:

«Մանոթագրություններ» բաժնում օգտագործված ձեռագրերից 15-ը բովանդակում են ոչ թե Կանոնագիրքն ամբողջապես, այլ առանձին՝ մի կամ մի քանի կանոնախմբեր, ընդ որում կանոնները բերված են ոչ լրիվ՝ համառոտ կամ ընդարձակ ձևով, այնպես որ սրանց նյութերը խիստ դժվար էր օգտագործել համեմատությունների համար ընտրված հիսուն ձեռագրերի հետ: Այդ պատճառով նման ձեռագրեր օգտագործել ենք համապատասխան կանոնախմբերին տրված ժանոթագրություններում: Դրանք հետևյալ ձեռագրերն են №№ 648, 649, 650, 651, 659, 835, 837, 2964, 3276, 3369, 3562, 4488, 5182, 8459, 9311: Իսկ մի շարք այլ ձեռագրեր օգտագործել ենք «Ներածություն» և «Մանոթագրություններ» բաժնում՝ քաղելով անհրաժեշտ տվյալներ: Այդ ձեռագրերն են՝ №№ 209, 436, 485, 486, 488, 500, 502, 567, 581, 822, 838, 850, 859, 933, 941, 993, 1248, 1480, 1500, 1525, 2019, 2152, 2335, 2383, 2593, 2679, 2750, 2775, 2776, 2966, 3031, 3062, 3076, 3497, 3562, 3779, 3788, 3919, 4405, 4779, 5595, 6076, 6398, 6890, 8245, 8463, 8465, 9063, 10311, միկրոֆիլմերի բաժնի №№ 50, 133, 365 (Թբիլիսիի, Լենինգրադի, Զմմաուի ձեռագրերից) ժապավենները, ինչպես նաև Տիրան արքեպիսկոպոս Ներսոյանի ձեռագրի շորատիպ մեր սեփական օրինակն ու Վենետիկի Գոշի Դատաստանա-

¹ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Ա, XLVII—LI, LIII—LV էջերը: